Kovács András *(Cluj-Napoca)*

„Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában..." Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék- és orgonarendeléséről

Kemény Jánosnak a címben idézett szavai érzékeltetik leginkább azt az értetlenséget, amellyel Bethlen Gábor gyulafehérvári szószék- és orgonarendelését kortársai és – bátran hozzátehetjük – utókora szemlélte. Ennek a nagy fejedelem személyiségével kapcsolatos lényeges adaléknak az agyonhallgatása nem mindennapi eset, és okainak vizsgálata már önmagában is megérdemli a történész figyelmét.

Valójában miről is van szó? Krími hadifogságában fogalmazott *Önéletírás*ában Kemény János, Bethlen Gábor második házasságának előzményeiről szólván, Cecilia Renáta Habsburg főhercegnő megkérésével kapcsolatosan jegyzi meg sommásan, hogy: *„Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában, hogy azzal is kedvességet és hitelt szerezhetne; ekkor csináltatá az fejérvári öreg templumban az új prédikáló széket, és akarja vala az orgonát is, de elmúlván az házasság, el nem készülének azok is;"* – hozzáfűzvén, hogy a főhercegnőt – *„religiójára nézve nem adák neki, noha más tisztességes színt csináltanak az dolognak."*[1] A visszaemlékező tehát, összevonva kissé a történteket, 1623 tavasza és 1624 augusztusa között végbement eseményekkel hozta kapcsolatba a gyulafehérvári nagy templom, a székesegyház szószékének és orgonájának a megrendelését, azt is érzékeltetvén, hogy a vallása miatt kikosarazott fejedelem utóbb lemondott szándékáról. A leánykérés közös motívuma magyarázhatja azt, hogy ezt az adalékot a Brandenburgi Katalin megkérésére indított 1625-ös követség történetének a keretébe illesztve adta elő.

Kemény János fentebb idézett, kronológiai szempontból tehát mindenképpen zavaros előadásának mégis kölcsönözhetne némi hihetőséget az a körülmény, hogy emlékírónknak, aki 1623-ban, tizenhét évesen került a fejedelmi udvarhoz, Bethlen Gábor szűkebb környezetébe, közvetlen élményei lehettek a Gyulafehérvárott történtekről.

Ezzel szemben, hogyha a szószék- és orgonaépítésre utaló más forrásból származó, többnyire közvetett adatokból az derülne ki, hogy Kemény János *Önéletírása* fogalmazásakor a valóságosnál jóval előbbre keltezte ifjúkori élményét, akkor ezért vagy az ötvenegynéhány éves szerzőnek az idő múlásával halványuló és összemosódó emlékeit okolhatnánk, vagy bizonyos célzatosságot, érzésünk szerint a valóságot tudatosan átértelmező szándékot kereshetnénk benne.

---

[1] Kemény János: *Önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szövegét gondozta és a jegyzeteket összeállította V. Windisch Éva. Bp., 1980. 52.

Kemény János beállításától eltérően a szóbanforgó szószék és orgona elkészítésének terve először 1626 karácsonyán merülhetett fel: a fejedelem Lőcsén töltötte ugyanis az ünnepeket s az ottani Szent Jakab-templomban vett részt a karácsonyi istentiszteleten, ahol megcsodálhatta a templom akkor újonnan elkészült, ma is álló szószékét és orgonáját.[2] Kétségtelenül erre az élményére hivatkozik maga az uralkodó is 1628-ban kelt s a lőcsei tanácshoz intézett levelében.[3] Előrebocsátván, hogy felettébb megtetszett neki templomuk szószéke és orgonája, és hogy hozzájuk hasonlót szándékszik maga is építtetni Gyulafehérvárott, arra kérte a város elöljáróit, hogy segítsék elő az általa megbízott Lissabona Henrik és a mesterek közötti megállapodást. A lőcseiek válaszára nem derítenek fényt a rendelkezésünkre álló források, így csak feltételezzük, hogy az érintett mesterek nem vállalták vagy nem vállalhatták el a megbízatást, mert nevük nem merül fel a gyulafehérvári munkával kapcsolatban. Ott 1629-ben Dressel András kassai(?) német hangszerkészítő(?)[4] és egy Bécsben(?)[5] szerződtetett asztalos, Jakab mester nevét[6] említik

---

[2] Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958. 132/167. jegyz. – A lőcsei Szent Jakab templom új orgonája 1615 és 1624 között készült el. A hangszer mestere Hans Hummel krakkói orgonaépítő volt, az orgonaszekrényt az ugyancsak krakkói, majd Lőcsén polgárjogot nyert Andreas Hertel asztalos készítette, a szobordísz és a címerek pedig egy dániai szobrászlegény, Hans Schmidt ügyességét dicsérik. A szószék az olmützi származású Christoph Kollmitz és ugyancsak Hans Schmidt műve volt. Vö. Baranyai Béláné: *Mesterek és műhelyek az északkelet magyarországi barokk szobrászatban*. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Szerk. Galavics Géza. Bp., 1975. 342., 347., 412–417.

[3] *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Kiadja Szilágyi Sándor. Bp., 1887. 370. sz.: Uzdiszentpéter, 1628. jún. 14: „*Ut primum cathedram templi sui pastoralem et instrumentum organicum videre nobis contigeret, eorum structura et usus nobis ante alia similia ecclesiarum apparamenta placuerat ... apposueramus similia in parochiali nostro templo Albensi ... exstruere et preparare ... Et quanquam artificem quendam pro illis ecclesiae suae apparamentis diligenter inspiciendis et considerandis eidem Henrico Lisbona adiunctum dimiserimus, benigne easdem et serio requirimus, artifices illos cathedrae suae et organici instrumenti confectorum, ... coram eodem nuntio nostro ... conveniant.*"

[4] A kolozsvári sáfárpolgár 1629. február 13-án jegyezte fel a Kassa felől érkezett „*német orgonacziináló*" átutazását Gyulafehérvár felé; 1629. márc. 10-én a fejedelem megint Kassára küldte „*Andreas Dresselis(!) orgonaczinálót valami orgonához való szerszámokért*" a társaival együtt, onnan júniusban érkeztek ismét vissza, októberben pedig, egy újabb útjukról visszatérőben, Várad felől utaztak Gyulafehérvárra. Vö. Kovács, Andrei: *Amvonul din Bărăbanț–Alba Iulia*. In: *Studii de istoria artei*. Red. Țoca, Mircea. Cluj-Napoca, 1982. 171–172/14. jegyz.

[5] Bécsi származására Debreczeni Tamás prefektusnak egy leveléből következtethetünk, aki szerint 1626 novemberében távozott Gyulafehérvárról két ifjú bécsi asztaloslegény, Miklós és Éliás, akiket „Mester Jakab" hozott volt magával. Beszterce Város Lt. (BVLt) 7/1627. jan. 12. (régi jelzet), Kolozsvár Állami Lt.

[6] Debreczeni Tamás levele a fejedelemhez. Gyulafehérvár, 1629. okt. 29.: „*Jakab aztalos, az ki mester vala az orgona instrumentyumiban, az miket astalosnak kellett cinálni, tegnap esttve hala megh, fele mívét vitte végben. Egy Német György Cassay aztalos mester vagyon, ki mostan superlatos ágyat cinált felségednek, azzal tractálok ma, ha elégséges lehet-*

az orgonával kapcsolatban. Minthogy az utóbbi a fentebb idézett levél szerint 1629. október 28-án elhunyt, félbemaradt munkájának folytatására Debreczeni Tamás prefektus az ugyancsak Gyulafehérvárott ügyködő Kassai Német György asztalost javasolta a fejedelemnek. A fejedelem székvárosában dolgozó besztercei asztalosok – tudjuk meg a prefektus egy másik leveléből – a fejedelem döntését be sem várva „*az orgonacsinálóhoz szegődtek*".[7] A szószéken folyó munkáról addig nem is esik szó az általunk ismert forrásokban, amíg – 1630 májusa előtt – arról nem értesülünk egy elszámolásból, hogy 200 forintot, egy kisebb ház árát fizették ki a „*kathedra aranyozó képírónak*".[8] A két, Bethlen Gábor rendelte bútordarab közül az utóbbi így biztosan elkészült, míg az orgona építése félbemaradhatott a fejedelem 1629. november 15-én bekövetkezett halála után. A két műalkotás Erdélyből távozó mestereit nem sikerült azonosítanunk azokban a szűkszavú kolozsvári bejegyzésekben sem, amelyekkel az ottani sáfárpolgárok elszámolták a nagy fejedelem elhunyta után Gyulafehérvárról szélnek eresztett és hazájukba tartó művészek és mesteremberek 10-20 főnyi csoportjainak ellátásával kapcsolatos kiadásaikat.

A fentebb idézett adatok kétségtelenül bizonyítják, hogy Kemény János emlékezetében két különböző, sem kronológiailag sem pedig tartalmilag összse nem illő elem keveredett: 1623–1624-ben ugyanis aligha „*szimulálhatta*" a fejedelem a katolicizmus iránti vonzódását olyan megrendeléssel, amelynek a terve 1626-ban született és amelyet Lőcse evangélikus miliője inspirált.

A gyulafehérvári „öreg" templom berendezésének a gazdagodását Kemény János előadásától eltérő, hiteles fénybe helyezi egy jórészt elfeledett szász forrás, a *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*[9] közel egykorú feljegyzés-sorozata. Az idézett forrás Bethlen Gáborral kapcsolatos anekdotáit szebeni szász lelkész jegyezte fel az 1630-as években – élethű és ellenőrizhető részleteikből kikövetkeztethetően – közvetlen élményei alapján. Közös bennük, hogy szász és közelebbről szebeni vonatkozásaik miatt tartotta őket szerzőjük feljegyzésre méltónak.[10] Későbbi sorsukat némiképpen az is ma-

---

ne végben vitelére, hogy az mí[v] megh ne állana, azt állatnám hellében, reméllem, elég is lézen mesterségével hozzá." – MOL. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Lt. Lymbus. 4. cs. Bethlen Gábor politikai levelei. 51. sz.

[7] Debreczeni Tamás a besztercei bíróhoz, Gyulafehérvár, 1629. okt. 17.: „ ...*kegyelmetek kér, hogy az itt levő bezterczei áczokat és aztalosokat hazza boczássam; az áczokatt holnaputhán, úgymint czötörtökön haza boczátom, de az aztalosok az orgonaczináló mellé állottanak, mikor hazza akarnak menni, az orgonaczinálótól kérdezzenek[!]*..." BVLt. 179/1629.

[8] Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek.* In: *Házi történelmünk emlékei.* I. Bp., 1888. 82.

[9] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales hungarici et transilvanici.* Ed. Josephus Trausch Coronensis. Partibus I–II. Coronae, 1847–1848.

[10] Az anekdota-füzér két másik darabjában foglalt információk hitelességével kapcsolatban vö. Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa.* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 1996. 280–281., 291–292.

gyarázhatja, hogy a Joseph Trausch által 1847-ben kiadott szerkesztménybe Bethlen Gábor fejedelem jellemzése későbbre, a nagy fejedelem halálának elbeszélését követő részbe illeszkedik, s így a Bethlen-kor iránt érdeklődő kutatók figyelmét kevés kivételtől[11] eltekintve elkerülte, vagy, ha valaki mégis elolvasta ezeket az életes részleteket, akkor furcsa tartalmuk miatt egyszerűen a nagy fejedelem emlékét befeketítő, célzatos koholmányokként kezelte s vetette el őket. Jellemző módon hiányoznak ezek a passzusok a nagy fejedelem születésének 400. évfordulóján megjelent két reprezentatív szöveggyűjteményből is.[12]

A *Chronicon* szerzője a következőket írja a gyulafehérvári szószékről: „*Felépíttette* [ti. Bethlen Gábor] *még az új, fából készült és angyalok meg apostolok képeivel díszített mesteri szószéket is, s azt az öreg templomban a régi mellé felállíttatta, de azt, hogy erről a kálvinisták a néphez beszédet intézzenek vagy prédikáljanak, soha elérni nem tudta. Erről a szószékről azután* [Brandenburgi] *Katalin, udvari lelkésze, Scultetus doctor és más kálvinisták felbújtására, elmozdította az apostolszobrokat és nyilvános elföldelésükről gondoskodott, az őt gyűlölő kálvinisták kegyeit hajszolva.*"[13] Ezzel egybehangzó a korszakra utaló másik jelentős szász elbeszélő forrás, Georg Kraus *Siebenbürgische Chronik* című munkája, amely hasonló beállításban jegyezte fel a történteket: „*Megtérése jeléül* [Brandenburgi Katalin] *levétette és nyilvánosan elégettette azokat az arannyal bevont faragott képeket, ama tizenkét apostolt – mindez nagyon tetszett a kálvinistáknak –, amelyeket Bethlen Gábor a Nagytemplomban a diófából metszett új* [szó]*székre helyeztetett...*"[14] E két, egymás-

[11] EOE VIII 71/3. jegyz.; 78/2. jegyz. Az orgonára utaló hivatkozások közül Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről.* In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1979. 12. jegyz. – Uő: *Ének és zene a Bethlen Kollégiumban.* In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 101/90. jegyz. – Vö. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* V. Bp., 1905. 97. – Maksay Albert: *Orgonaszó zendüljön, örömének csendüljön.* Református Szemle. 47. (1954.) 55.

[12] *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről.* Szerk. Makkai László. Bp., 1980. – *Bethlen Gábor emlékezete.* Szerk. Makkai László. Bp., 1980.

[13] Trausch I. 312: „*Exstruxit etiam novum suggestum, ex ligno affabre factum, angelicisque figuris ac apostolorum imaginibus exornatum, idque in templum majus penes antiquum collocavit, sed, ut Calviniani ex eo sermones et conciones ad populum facerent, nunquam obtinere potuit. De hoc suggestu postea Catharina, ex instinctu aulici pastoris, doctoris Sculteti, aliorumque calvinistarum, imagines apostolorum amovit, et publice humare curavit, apud calvinianos, quibus exosa erat, gratiam aucupatura.*" – Uo. 314: [Catharina Brandenburgica] „*.... ad reconciliandos Calvinianorum animos, imagines a suggestu Bethleniano removeret, ut supra dictum.*"

[14] Kraus György: *Erdélyi krónika.* Ford. Vogel Sándor. Bp., 1994. 125. Eredetije: Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik.* 1608–1665. I. Wien, 1863. (Fontes Rerum Austriacarum. I. Scriptores. 3.) I. Theil. 85: „*... und liess zum schein der bekehrung die geschnitzeten übergüldeten bilder, so der Bettlen Gabor ihn die grosse Kirchen, nemlig die 12 Apostel, auff den Neyen von Nüssbäumenem Holtz geschnitzten Predigstull aufrichten lassen, herunter nehmen*

tól független s a fehérvári szószékre vonatkozó kortársi szöveghez még egy, az orgonára utaló s a képet árnyaló, a fejedelem zeneszeretetét illusztráló híradás kívánkozik Trausch szerkesztményéből. A szövegből ismét csak érzékletes, közvetlen élményből fakadó megfogalmazásban az derül ki, hogy a nagy fejedelem a templomi liturgia fényét emelendő, a többszólamú éneklés bevezetésére törekedve hivatott Kassáról orgonaépítőt, aki azután megépítette azt az orgonát, amelyet 1630-ban az özvegy fejedelemasszony félig készen a szebenieknek ajándékozott. Életesek a krónikás által a fejedelem szájába adott s a kálvinista ellenkezésre reagáló szavak: „*Dávid király és próféta volt, mégis gyönyörködtették őt a zeneszerszámok; ő maga Magyarország királya lenne és élvezetet szerez neki az összehangzó zene.*" Az idézet másik jelentős eleme az, hogy a fejedelem egyenesen az anglikán liturgiára hivatkozva sürgette a templomi zene színvonalának emelését szolgáló újításokat.[15] A fejedelem kivételes zeneszeretetéről és zenei igényességéről szóló számtalan ismert adat fényében nincs okunk kételkedni ennek a vallomásnak a hitelességében sem.[16]

A fentebb idézett szövegek egyértelműen bizonyítják, hogy nem katolikus szószékről és nem a katolikus vallás iránti hajlandóságról, hanem egy – ahogyan azt a ma is álló lőcsei szószék bizonyítja – evangélikus ikonográfiájú, díszes szószékről, és a zenekedvelő fejedelemnek arról a próbálkozásáról van szó, hogy az evangélikus, esetleg az anglikán liturgiában megszokott,

---

und öffentlig verbrennen, welches den Calvinisten ein grosser gefallen wahr, ...". – Román fordítása: Kraus, Georg: *Cronica Transilvaniei.* Ford. és bev. Gh. Duzinchievici és E. Reus-Mirza. Bucureşti, 1965. 67–8.

[15] Trausch I. 311. „*Erat praeterea Princeps amator musices, et volebat in templo motetas decantari, praeter consuetudinem Calvinianorum, et cum a hominibus carperetur, increpavit illos, dicens: Davidem fuisse regem et prophetam, et tamen musicalibus instrumentis delectatum esse; se etiam regem Ungarorum, et delectari harmonia musicali, eamque artem valde amare. Et cum D(omi)n(ica) 1-ma post Trinitatem* [= pünkösd utáni második vasárnap, a hiányzó, feltehetőleg 1628-as évszámot az eredeti közlés alapjául szolgáló kéziratban kellene keresni – K. A.] *aliquando studiosi Saxonici textum motetae ex Vulpii libris, Vater Abraham etc. in Hungarico idiomate aplicassent et decantassent, advocato Hungarico Cantore, his verbis eum suffodit: »Quare vos mihi persuadere vultis, quasi impossibile sit, hungarice ad leges et notas artis musicae canere? Tu corniger, nisi didiceris musicam, et harmonice canere, amovebo te ab officio.« Minatus etiam est, obloquentibus Calvinianis, quod velit illos cogere Dominus vobiscum et musicam canere, quemadmodum in Anglia sit. Insuper, ut ipsis aegre faceret, advocato Cassovia architecto instrumentorum musicalium, organon fieri curavit, in templum Albense collocandum, quod tamen ipso vivente non est perfectum, sed a Catharina Principissa postea Cibiniensibus donatum.*"

[16] Bethlen Gábor udvarának zenei életére és a fejedelem kivételes zeneszeretetére nézve vö. Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. (Részletek egy tanulmányból.)* I–III. Muzsika 33(1990), 8–9.sz. 37–43., 11. sz. 32–6. és 34(1991), 1. sz. 26–8. – Uő: *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk.* Erdélyi Múzeum 56/1994. 1–16. – Uő: *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig.* (Humanizmus és reformáció 22. Szerk. Jankovics József.) Bp., 1995. 115–123.

hangzatosabb és színesebb zenei lehetőségekkel gazdagítsa a kálvinista egyház jóval szerényebb, lényegében kizárólag vokális zenével kísért szertartásrendjét. Azaz, mindkét esetben a templomi szertartás külsőségeit akarta mutatósabbá és változatosabbá tenni 1628–1629-ben. Próbálkozása azonban nem járt sikerrel, elsősorban saját prédikátorainak kemény ellenállása miatt.[17] Ma már tudjuk, hogy az utókor – legalább a templomi zene vonatkozásában – a nagy fejedelmet igazolta, s a XVIII. század végére az erdélyi református templomokban is megszólaltak az orgonák.[18]

Dogmatikai szempontból sokkal kényesebb és máig elfogadhatatlan újítás volt azonban a lutheránizmushoz közelítő templomi szobrok állítása, s a fejedelem irántuk való vonzódását aligha sikerülhetne alátámasztani irénikus vonzalmaival. Nincs ugyanis – ismereteink szerint – az irénizmusnak olyan árnyalata, amely a protestáns összefogást célzó kompromisszum keresésében hajlandó lett volna engedményekre ezekben a kérdésekben. Sőt, mint ismeretes, David Pareus lelkészként Hembasdorf templomát, Abraham Scultetus pedig nem sokkal a gyulafehérvári szószék készítése előtt a prágai templomot tisztíttatta meg kép- és szobordíszétől.[19]

A reakció, amit az eset kiváltott, azt bizonyítja, hogy halálosan komoly dologról, éles összecsapásról volt szó az ellentmondást nemigen tűrő fejedelem és az általa kinevelt, de a hit dolgaiban csak bizonyos határig toleráns heidelbergiánus lelkésznemzedék, David Pareus egykori tanítványai között. Gondoljuk meg, hogy a fejedelem által rendelt műalkotást égettek meg és/vagy földeltek el nyilvánosan, a minősített gyilkosság néhány kirívó esetét bűntető látványos és megszégyenítő külsőségek között, Brandenburgi Katalinnak, a fejedelem özvegyének és utódának a jóváhagyásával, udvari papjainak a követelésére. A szobrok megsemmisítésének ez a módja, legalább elméletileg, a megrendelőt magát is megbélyegezte, s a képmások elítélésében bizonyára egyetértés volt az Erdélyben nem sok szimpátiának örvendő Weichardt Scultetus s, mondjuk, Geleji Katona István között, de az ügyben hallathatták a szavukat a

---

[17] Geleji Katona István református püspök utóbb, az 1636-ban megjelent Öreg Graduál előszavában fejtette ki véleményét az orgonákról és az új hangszerek megrendelőiről: „*...ha az új testámentomi ecclésia hétszáz esztendők alatt... az orgonának bőgések... nélkül ellehetett, most immár annál inkább ellehet... Jobb volna azért azokot a nagy tömlőjű furulyákot és sok süvöltőjű fúvókot, ahol vagynak is, az templumokból kihányni és az kovácsok műhelyében adni. Azok talám mégis menthetőbbek, az kik a régieket megtartják, hogy az megavult rossz szokáson kapdosó együgyű községet lehányattatásokkal fel ne zajdítsák, de az kik újakot csináltatnak, egyáltaljában menthetetlenek.*" Vö. Benkő András: *i. m.* 137–138. – *Magyarország zenetörténete.* Szerk. Bárdos Kornél. II. *1541–1686.* Bp., 1990. pass. – Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben.* Kolozsvár–Bp., 1996. 15.

[18] Benkő András: *Ének és zene a Bethlen kollégiumban.* In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 139/19. jegyz.

[19] Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* (Humanizmus és reformáció. Szerk. Jankovics József. 21.) Bp., 1994. 64., 66.

kollégium nagytekintélyű külföldi professzorai, Johann Heinrich Alstedt, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Piscator is! Erre a törésre utal az a mélységes hallgatás is, ami a korszak kálvinista történetírásában megnyilvánul a nagy fejedelemnek ezzel a kezdeményezésével szemben. Lehetetlen ugyanis, hogy Szalárdi János ne tudott volna a történtekről, mégis, a *Siralmas magyar krónika* fejedelmi műpártolást taglaló részleteiben csak a székesegyház tornyainak 1614 és 1617 közötti helyreállításáról, díszítéséről és felszereléséről esik szó, de egyetlen utalás nincs a bennünket érdeklő műalkotásokra. Nem lehetetlen, hogy a Georg Krausszal és Szalárdival megközelítőleg egy időben visszaemlékező Kemény János „emlékezetkihagyását" is ezek a benyomások formálták, mint ahogy az sem véletlen, hogy ezekről a részletekről éppen szász történetírók munkájából értesülünk, akik lutheránusokként – nyugodtan állíthatjuk – a fejedelem pártját fogták.

Az eddig elmondottakból tehát csak arra következtethetünk, hogy Bethlen kissé „eretnekszagúnak" tűnő műpártolása nem dogmatikai meggondolásokra támaszkodott, hogy a szószék kompozíciójában nem az angyalalakokon meg a valószínűleg többemeletes hangvetőt díszítő apostolszobrokon, hanem sokkal inkább az aranyozott, díszes architektúrájú, mutatós és a székesegyház főhajóját uraló építményen lehetett a hangsúly, melynek elkészítése elképzelhetetlen lett volna Bethlen Gábor minden ellenkezéssel dacoló, ótestamentumi példára hivatkozó ízlése és *királyi* akarata nélkül. Az a kevés tehát, amit a forrásokból megtudhatunk, kizárólag a fejedelmi mecénásról alkotott képünket gazdagítja újabb, jellemző és életes részlettel.

* * *

A fejedelmi műpártoló igazi indítékait a reprezentáció síkján kell keresnünk: túlságosan is szegényesnek tűnhetett számára a gyulafehérvári templom, amelynek festett díszét, annyi más erdélyi temploméhoz hasonlóan éppen az ő uralkodása táján meszelték be (a legkésőbbi évszámos bekarcolás az északi mellékapszis reneszánsz falfestményén 1623-ból származik). A székesegyház régi szószékén – XVIII. századi feljegyzés tanúskodik róla – 1545-ből származó feliratot lehetett olvasni.[20] Ennek a dekorációnak az esztétikai értéke már a régisége, az időközben a templomot ért megpróbáltatások miatt is igencsak megfogyatkozhatott, nem tekintve, hogy ikonográfiai programja még a katolikus liturgia szolgálatában állott.

Számos adat támasztja alá a fejedelem gondoskodását az udvari templomának tekintett egykori székesegyházról. Az 1600-as években többször kirabolt és leégett épület a fejedelem trónra lépésekor teljesen használhatatlan volt. Mindjárt az első években újraépíttette és befedette a tornyait, ellátta

[20] Entz Géza: *i. m.* 192. (TF 85.)

őket harangokkal és két különböző óraművel, később pedig felállíttatta benne az elhunyt fejedelemasszony szoborral díszített, olasz művészek készítette síremlékét.[21] Uralkodásának utolsó, 1626-ot követő éveit jellemzi a fejedelmi reprezentációnak az az egyéniesített változata, amelybe – olyan nagyvonalú kezdeményezések mellett, amilyen a kollégiumépítés és a városrendezési kísérlet[22] is volt – beleillik az általunk vizsgált terve is. Debreczeni Tamásnak, a fejedelem prefektusának a fogalmazásában – *„ugyan nagy és derekas"*[23] építkezések voltak ezek, amelyeket a fejedelem *„birodalmához való kegyességéből"*[24] fundált volt el. Az 1626 utáni fordulat ténye Szalárdi János visszatekintésében a fejedelmi prefektuséhoz hasonló szövegezésben domborodik ki: *„Udvart nagy méltóságost és utoljára szinte királyi pompával valót tart vala..."*,[25] mondja s büszkén emlegeti *„nagy pompás és szintén királyi nagy kiterjedt fundálásait"*,[26] amelyekkel *„mintegy halhatatlanságot láttatnék igirni önnönmagának"*.[27]

* * *

Egy utolsó kérdés, amit még fel kell vetnünk, a szószék és az orgona további sorsát illeti. A gyulafehérvári szószékkel kapcsolatban Entz Géza feltételezte volt, hogy a Gyulafehérvár melletti Borbánd római katolikus templomának Mózes szobrára támaszkodó, mellvédjén pedig az áldó Krisztus és az evangélisták alakjaival díszített kőszószéke esetleg primitívebb és talán későbbi változata lehetne a feltehetőleg 1658-ban megsemmisült gyulafehérvárinak.[28]

A borbándi szószék részletes vizsgálata során azonban kiderült, hogy egy eredetileg nagyobb méretű, utóbb megcsonkított és másodlagosan elhelyezett szószék maradványairól van szó, amely teljes kiterjedésében talán el

---

[21] A templomi képekkel szembeni ellenállást jól érzékelteti a szombatos vallású Nagy Szabó Ferenc, aki *Memoriáléjában* e síremlékek szobraival kapcsolatban így ír: *„A magok képei is ki vagyon alabástrom kőből faragva, amint aki akarja, ott megláthatja. Itt immár gondolj valamit, ha istenes lélek lakik benned: miért érdemesebb a templomba a Bethlen Gábor kőből kifaragott képe, hogy ott álljon emlékezetre, hogynem mint az Isten szentei képe? Sapienti satis est."* Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc *Memoriáléja.* In: *Erdélyi Történelmi Adatok.* Szerk. és kiadja Gróf Mikó Imre. I. Kolozsvártt, 1855. 143. – *Bethlen Gábor krónikásai.* 236.

[22] Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa.* 276–294.

[23] Debreczeni Tamás Beszterce tanácsához. Gyulafehérvár, 1627. jan. 5. Vö. Kovács András: *A radnóti várkastély.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) Kolozsvár, 1994. 32.

[24] Debreczeni Tamás Beszterce tanácsához. Gyulafehérvár, 1626. júl. 16. Vö. Kovács: *i. m.* 31.

[25] Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp., 1980. 125.

[26] Uo. 96.

[27] Uo. 94.

[28] Entz *i. m.* 132.

sem fért volna a kis falusi templom hajójában.[29] Akkoriban úgy véltük, hogy ez a valóban XVI. század végi XVII. század elejei németes reneszánsz stílusjegyeket mutató alkotás lehetne a maradványa Bethlen Gábor gyulafehérvári szószékének, amely eredeti helyén, lefedett/bevakolt mellvéd-domborműveivel átvészelhette a XVII. századot és amelyet – jóval a katolikus restauráció után – akkor ajándékozhattak a borbándi egyháznak, amikor a székesegyház új, Batthyány Ignác püspök bőkezűségének köszönhető szószéke 1784-ben elkészült.

Mindkét elképzelésnek alapvető hibája, hogy a Megváltó domborműben ábrázolt alakját semmilyen református irányzat nem fogadta volna el, sem Gyulafehérvár, sem Borbánd akkor még református templomában nem lehetett volna számára hely. Így, noha továbbra is fenntartjuk azt a nézetünket, hogy a borbándi szószék megközelítőleg egykorú Bethlen Gábor szószékével és ma másodlagos elhelyezésben található, inkább arra hajlanánk, hogy benne Gyulafehérvár XVII. századi jezsuita templomának a szószékét azonosítsuk, ugyanis más katolikus templom a közelben a XVII. században nem volt. Ezt a templomot a XVIII. századi erődítmények építésekor bontották le, így elképzelhető, hogy szószékét a Borbándon közel egy időben visszafoglalt katolikus templomnak adományozhatták.

A Szebenbe került orgona, ha felállították vagy beépítették is, tűzvész áldozata lett a XVII. században, így csak reménykedhetünk abban, hogy a sorsára vonatkozó adatok, esetleg valamilyen leírása felbukkanhatnak még a szász levéltárakból.[30]

[29] Kovács, Andrei: *Amvonul din Bărăbanț–Alba Iulia.*
[30] Dávid István: *i. m.* 173.

Rákos Péter *(Praha)*

Európa és Magyarország Comenius életében és műveiben

Témám megválasztásával a kongresszus fő témaköréhez iparkodtam igazodni, amennyiben

1. nyilvánvalóan a *magyar kultúrát* érinti: egy világhírű tudós és nevelő életének Magyarországon töltött négyéves, igen fontos és gyümölcsöző szakaszáról esik benne szó, az előzményeket és utózöngéket is beleértve,

2. egyben olyan tudósról, ki egész életét a *kereszténységnek* szentelte, elsősorban természetesen saját felekezetének, a protestáns „Cseh Testvérek" (Czech Brethren) egyházának, de közvetve vagy közvetlenül a kereszténység egészének is: más felekezetekkel harcban-szövetségben vagy bármiféle egyéb módon,

3. cseh tudósról szólunk, kinek keresztyén hite elválaszthatatlanul egybefonódott cseh hazája s azon keresztül *Európa* sorsával, hiszen a harmincéves háború korszakában s azt követően Csehország kimagasló, egy időben majdhogynem központi szerepet játszott az európai történelemben. Jan Amos Komenský-Comenius egész életét végzetesen meghatározta a Habsburg-ellenes csehországi felkelés fehérhegyi leveretése. Elöljáróban felhívnám a figyelmet arra a prágai Károly Egyetem kiadásában Komenský születésének 400. évfordulójára angol nyelven (is) megjelent tanulmánykötetre, melyben bővebben is összefoglaltam, amit itt csak utalások formájában fogok jelezni, máskülönben ahhoz tartva magamat, amit éppen Comenius idéz Seneca nyomán egyik Sárospatakon írt kis remekművében, „A könyvek hasznáról" szólóban: „Az egyedül megbocsátható fösvénység az idővel való fukarkodás."[1]

Szögezzük le tehát elsőbben is, hogy Comenius mindent megadott a magyaroknak, amit a többi nemzeteknek, és megkapta tőlük mindazt, ami más nemzetektől is kijárt neki. Csak ez után a megállapítás után van értelme feltennünk a kérdést, volt-e itt még valami több is, valami más is.

Jeleztessék elsősorban mint kiemelendő körülmény, hogy a *magyarországi* Sárospatakon székelő *erdélyi fejedelmi* család, a Rákócziak már Comenius ottlétekor is, de kiváltképpen később más jeles arisztokrata famíliákkal keveredve a korszak legjelentősebb magyar dinasztiája voltak, hiszen már Komenský vendéglátójának, Lórántffy Zsuzsannának a fia, II. Rákóczi György a katolikus, csak átmenetileg a református hitre tért Báthory Zsófiát vette feleségül (mely család jelentőségét magyar filológusok előtt szükségtelen adatolnunk), azonfelül fiának, I. Rákóczi Ferencnek házassága Zrínyi

[1] *De primario ingenia colendi instrumento, sollerter versando libris.* Praha, 1970. Hétnyelvű kiadás a budapesti Tankönyvkiadóval és más külföldi kiadókkal közösen.

Ilonával a (Brevíri) Zrínyi családdal is egybekapcsolta a család sorsát, hogy azután II. Rákóczi Ferencnek, a nagyságos fejedelemnek személyében mindhárom ág véglegesen és végzetesen összefonódjon.

Ezeket azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert nyomatékosítani szeretném, ami következik belőlük, hogy tudniillik bármennyire is militáns protestáns misszióra vállalkozott a számkivetett Comenius, amikor elfogadta a pataki meghívást, bármily sokat hallottunk és olvastunk is a fejedelmi udvarnál néha megnyilatkozó merevségről s Comenius koronként szigorú megítéltetéséről, a valóságban olyan környezetben élt, amely potenciálisan nyitott volt a kereszténység egy toleránsabb, de legalábbis józanabb értelmezése felé. Nem csak a sokat és joggal emlegetett, egész Európában párját ritkító vallásszabadsági gyakorlatra gondolok, hanem olyan jelenségekre, mint például Zrínyi Miklós, aki jezsuita neveltetése ellenére a vallási tolerancia ragyogó példája volt, saját egyházának szigorú bírálója: még a Mátyás királyról szóló elmélkedésben is megrója példaképét, a nagy nemzeti királyt, amiért egykori apósára, a cseh huszita királyra hadat vitt, mégpedig vallási jogcímet véve ürügyül: „...hun vagyon az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket az mi hitünkre hoznunk? Különb professiója vagyon az katolika hitnek, az ő geniumja idegen a háborúságtól... De ezt a mostani világban levő papjaink másképpen értik, holott éjjel-nappal szegény országunkban zelusnak neve alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak haraggal, gyűlölséggel, s ha őtőlük lehetne, tűzzel-vassal... Nem isteni hitbuzgalom ez, hanem lábok alól felszedett ambitio..." Rákóczi Ferenc korában, igaz, hogy már jóval Comenius halála után, végképpen világossá vált, hogy a vallásilag motivált politikum különvált a világi érdekektől: a buzgó katolikus s ugyancsak a jezsuitáknál nevelkedett (bár utóbb a janzenizmustól is megérintett) fejedelem történelmi s nemzeti küldetése során törvényszerűen került szembe a Habsburgház törekvéseivel.

De iktassuk ide még, hogy ezekkel az összefüggésekkel is európaibbá tágul Comenius pataki tartózkodásának nagyjelentőségű epizódja. Zrínyi nemcsak Pázmány pártfogoltja és a gráci jezsuiták neveltje volt; árva gyerek korában neki is, Petar öccsének is egy cseh arisztokrata, mégpedig protestáns arisztokrata hölgy, Batthyány grófné, született Lobkovic Popel Éva viselte gondját. Az már témánk szempontjából inkább kuriózum, hogy gyermek- és ifjúkorában a nagy Rákóczi kényszerűen Csehországhoz kötődött, előbb, ugyancsak a jezsuiták növendékeként, a délcsehországi Neuhausban (Jindřichův Hradec), utóbb a prágai egyetemen, melynek két éven át immatrikulált hallgatója volt. Mindazonáltal és mindezekből nyilvánvaló, hogy Comenius, midőn elfogadta Lórántffy Zsuzsanna híres szép meghívását, nem rosszul számított, csupán egy még be nem ért helyzetre időzítve.

Comeniust Patakra érkezésekor feljegyzései szerint (*a Continuatio Admonitionis*ban)[2] meglepte az a tudásszomj, művelődési igény, amellyel ott ta-

[2] *Continuatio Admonitionis Fraternae de temperando Charitate Zelo,* 1669.

lálkozott. Valóban, a „szellem fejedelméhez" méltó fogadtatásban részesült már első tájékozódó látogatása alkalmával, de azután is mindvégig. A Patakon töltött négy év rendkívüli fontosságához pályája szempontjából nem fér kétség. Csak helyeselni lehet a Comenius-irodalom idevágó értékeléseit, pl. hogy Comenius Amsterdamban publikált későbbi művei sohasem jöhettek volna létre a pataki tapasztalatok nélkül,[3] vagy hogy Patak „motiváló sugallata volt további munkásságának, újabb oktatási lehetőségek felfedezésének".[4]

Lórántffy Zsuzsanna tiszteletteljes és tapintatos meghívó levelének szövege annyira ismeretes, hogy nem szükséges itt szólanunk róla. Comenius búcsúvétele is nagyszabású volt: tisztelői, hívei, csodálói a város határáig kísérték; még friss volt emlékezetükben a Schola Ludus eszméjének fényes gyakorlati igazolása, mely végül az eleinte tartózkodó fejedelemasszonyt is meghódította. Diadalmenetként írja le Comenius távozását Milada Blekastad is, egy mindmáig alapvető Comenius-életrajz szerzője: „Comenius elérte Patakon törekvése csúcsát: nemcsak az iskola lett itt játékká, hanem a játék is nemzetek iskolájává, még azoké is, akik nem ismerték a betűvetést, a latin nyelv ismeretéről nem is szólva".[5] Komenský engedett a lesznóinak hívásának, de Patak nem szívesen bocsátotta el. S még jóval később is, a Lesznót ért háborús csapás, dúlás és tűzvész után is segítő kéz nyúl felé Patakról: a fejedelemasszony nemcsak neki, hanem egész családjának, sőt az egész lesznói gyülekezetnek is menedéket kínál Patakon.

Comenius pataki működése természetesen nemcsak életrajzi epizód volt, hanem – elsősorban – ott keletkezett művek egész sora, munkásságának valamennyi nemzethez szóló művei, de ezek is Patak jegyét viselve magukon, nem szólva azokról, amelyek szűkebb értelemben is a pataki iskolához szólnak, reá szabottak. Amiképp nyilvánvaló, hogy az *Idea Scholae Patakinae*[6] vagy pláne az *Orbis Pictus,*[7] a Látható Világ, jóllehet Patakon írta, túlmutatnak Patakon, azonképpen világos, hogy a *Gentis Felicitas* Patakról s Pataknak szól. S mindez a morva föld fiának látószögéből, ki cseh létére sem idegenként szól a magyarokhoz. Ezt nem is annyira szavaiból következtetjük ki, hiszen azokban lappanghat némi nemes stratégia is a vendéglátók irányában. Ennél meggyőzőbb az a biztonság, ahogyan a helyi viszonyokban tájékozódik. Benyomásait lefegyverző tapintattal és őszinteséggel rögzíti: „Ami bennünket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tiéteknek nem volt elegendő műveltsége. Ezért Európa műveltebb nemzetei között tehetségünk folytán nincs semmi különös fé-

---

[3] Josef Polišenský: *Jan Amos Komenský*, Praha, 1963. 95.

[4] Dagmar Čapková: *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského.* Praha, 1987. 134.

[5] Milada Blekastad: *Comenius.* Praha–Oslo, 1969. 517.

[6] Teljes címmel: *Illustris Patakinae Scholae Idea,* 1653.

[7] *Orbis Sensualium Pictus.* Nürnberg, 1659, magyarul először 1669.

nyünk... Minthogy pedig saját honfitársaimnak valamilyen fényre való emelésére most nincs gondom, és hiába is vállalnám, a szomszédi szeretet arra késztet... hogy mindenekelőtt hozzátok intézzem tanácsimat." Másutt így szólítja meg hallgatóságát: „Figyeljetek, kérlek, népeim és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlovákok![8] A legékesszólóbb adalékai ennek a magatartásnak pataki beszédei: a *De cultura ingeniorum* és még inkább a *Gentis Felicitas,* a magyarországi közállapotok élesszemű elemzése – az első még visszafogottabb, óvatosabb, a második, feltehetően a már némileg polgárjogú ottlakó jogán, élesebb, személyesebben bíráló hangvételű. Persze itt is számolni kell némely korabeli klisével, a nemzeti önbírálatok általános frazeológiájával, de itt most nem az eredetiség kérdését feszegetjük, amely amúgy is bajosan felderíthető, hanem a szerző állásfoglalását. Az említett írások közül az elsőben Comenius a civilizált nemzet eszményét vázolja: a gazdagságot, a városi civilizációt, a jól működő közigazgatást, közbiztonságot, az ipar és kézművesség fejlettségét, a békességet, a kifinomult erkölcsöket. Egyébiránt ugyanebben a szellemben fogalmazta meg a *Könyvek hasznáról* írt, fentebb már említett beszédét, valóságos kis ékkövét hagyatékának – az ebben foglalt intelmek és gyakorlati tanácsok még ma is minden egyetemi hallgató bibliájává lehetnének.

A *Gentis Felicitas*, melyet röviddel Patakról való távozása előtt írt, az előbb említettek szerves folyománya. Annak ellenére, hogy az előbbieknél jóval keserűbb, nyilván mert a Patakon közben szerzett leverőbb tapasztalatok is benne foglaltatnak, azt kell mondanunk, hogy a fentebbieknél is értékesebb gyümölcse Comenius pataki hagyatékának, ha ugyan nem a legfontosabb, amit ebben a speciálisabb témakörben örökül hagyott. A nemzet meghatározása, mely mindjárt a beszéd elején szerepel, jobb és modernebb sok későbbinél.[9] A „népek tanítója" itt ezúttal egyetlen nemzet tanítójaként szól, s a jelen esetben a hungarus szót nincs is nagyon módunkban a történeti Magyarország valamennyi lakosára vonatkoztatni, mert Komenský itt etnikai értelemben különbözteti meg ezeket amazoktól.

Comenius ez írásainak összefüggéseit más hasonló művekkel máig sem tisztázták megnyugtatóan: vajon volt-e valami elsőbbsége vagy csak a szokásosnál hatásosabban és ihletettebben fejezte ki azt, ami a kor legjobb magyar elméit is foglalkoztatta és nyomasztotta. Kétségtelen, hogy feltételeznünk kell valaminő összefüggést Comenius és Apáczai között; jóllehet Apáczai, ki

---

[8] *De cultura ingeniorum.* In: *Comenius Magyarországon.* Bp., 1970. 93. és 97. Ollé István fordítása „szlavónokat" mond, számomra azonban az összefüggésből világosnak látszik, hogy Komenský inkább – a morvák, csehek és lengyelek társaságában – a szlovákokra gondol.

[9] „A nemzet vagy nép (gens, ill. natio) azon emberek közössége, akik ugyanazon törzsből származnak, a világnak ugyanazon helyén (mintegy közös házban, melyet hazának nevezznek) laknak, egy nyelvet beszélnek, és ezért a közös szeretet, az összetartás és a közjóra való törekvés kötelékei fűzik össze őket." (Kováts Gyula fordítása.)

röviddel Komenský Patakról való távozása előtt érkezett haza Hollandiából Gyulafehérvárra, nem volt kapcsolatban a nagy cseh tudóssal, ismerte műveit, hivatkozott is például a *Ianuára* az *Encyklopédia* 8. kötetében, és az *Iskolák felette szükséges voltáról* mondott beszédében lehetetlen rá nem ismernünk Comenius gondolatmenetére. Kevésbé tanulmányozott, de feltűnő gondolati rokonság észlelhető Komenský és Zrínyi között is. Jóllehet Zrínyi nem polgár volt, hanem arisztokrata, nem protestáns, hanem katolikus, nem erdélyi, hanem a Habsburg-ház alattvalója, s nem pedagógus, hanem államférfi és hadvezér, írásaik keserű pátosza sokban rokon. Mi több, némely körülmény megengedi, hogy valamelyes kapcsolatot is feltételezzünk. A *Gentis Felicitas* első kiadása (1659) és a *Török áfium* keletkezése (1660) között mindössze is csak egy esztendő van, az pedig ismeretes, hogy Zrínyi és Comenius tudtak egymásról.[10]

Mindezekből, gondolom, eléggé nyilvánvaló, milyen mély nyomot hagyott Comenius sárospataki korszaka a magyar művelődés történetében. Az Illustris Schola Patakina évszázadok óta folyamatosan őrzi a nagy cseh vendégprofesszor emlékét; falai közt a magyar nemzeti kultúra kimagasló személyiségei nevelkedtek. Comenius születésének 300. évfordulóján a világhírű fizikus, Eötvös Loránd, akkori minőségében a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, ma a budapesti egyetem névadója, azt mondotta, hogy Comenius jubileuma nemzeti ünnep, de nemcsak egyetlen nemzet ünnepe, hanem az emberség iskolája. Azóta a sárospataki iskola felsőoktatási intézménnyé vált, Jan Amos Komenský nevét viseli és előtte Comenius szobra áll.

Van azonban Comeniusszal való foglalatosságunknak egy kuriózumnak is felfogható, majdnem mulatságos melléktermeke, mely mégis szorosan összefügg előadásunk tárgyával, s a maga módján Comenius magyarországi megbecsültetésének egyik további tanúbizonysága. S ezt épp itt, Nápolyban semmiképpen sem szeretném elhallgatni.

Tehát: a filozófia történetén úgyszólván vörös fonálként húzódik végig egy híres mondat, mely latinul így hangzik: „Nihil est in intellectu, quod non fuerit prima in sensibus", vagyis hogy semmi sincsen értelmünkben, ami nem volt meg már előbb érzékleteinkben. (Az olyan variánsok mint erat-fuerit, prima-antea, sensu-sensibus elhanyagolhatók.) A mondás filozófiai jelentése világos: egyértelműen „szenzualista" alapállás, amely elveti a velünk született ideák, az „ideae innatae" elméletét, és úgy fogja fel az emberi értelmet, mint valami „tabula rasá"-t, beíratlan fehér papirost, passzívan befogadó viasztáblát stb. A hasonlatot megtalálhatni már az antikvitásban, például Platon *Theaitetos*ában vagy Arisztotelesznél is. Ami azonban jelenleg érdekel, maga a mondat, éppen így, latinul s éppen ebben a megfogalmazásban.

---

[10] Ld. Bán Imre: *Comenius és a magyar irodalom.* Irodalomtörténet 1950/4. 103–115.

Valamely szívós félreértés következtében számos filozófiai kézikönyv és nyomukban neves filozófiai írók és professzorok is makacsul John Lockenak tulajdonítják e mondás szerzőségét, ami egyébiránt nem meglepő, mert a tétel ebben a formájában nagyjából valóban megfelel Locke okfejtéseinek, s ha nem is szó szerint, de majdnem szó szerint meg is fogalmazta. Azonban bizonyos, hogy semmiképpen sem ő a szerzője. Módfelett csodálkoztam, amikor még a mai filozófiai köztudatban is sűrűn találkoztam ezzel a tévedéssel, még a jóhírű Brockhaus-lexikon 1993-as kiadása is Locke-nak tulajdonítja e mondást. Az mellesleg nem vitás, hogy ki a felelős érte: éppen egy kiváló német karteziánus filozófus, Leibniz, aki Locke ellen polemizálva 1704-ben,[11] igaz, hogy már Locke halála után ezt a mondatot adja (helyeslően) egy filozófiai párbeszéd egyik résztvevőjének szájába: „Némelyek talán azt a filozófiai sarkigazságot fogják nekem ellenvetésül felhozni: »Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu«, de ehhez, úgymond, hozzá kell fűzni: »nisi ipse intellectus«". E méltán elhíresült szellemes replika csempészte bele a filozófia történetébe Locke szerzőségének balhiedelmét.

Szó szerint ott szerepel ellenben e mondat Comenius *Orbis Pictus* című, Sárospatakon keletkezett, s első ízben 1658-ban Nürnbergben publikált világhírű művének előszavában. (Mellesleg Descartes-nál, ugyancsak polemikusan, már 1637-ben a *Discours de la Méthode*-ban is.) A komeniológusok természetesen valamennyien ismerik ezt a művet, s meg lehet érteni, hogy nem tulajdonítottak az inkriminált mondatnak különösebb jelentőséget: nem minden komeniológus foglalkozik behatóbban a filozófia történetével, még kevésbé állítható, hogy a filozófiatörténet művelői tüzetesebben tanulmányoznák Comeniust. Annyi azonban világos, hogy az ominózus szentencia első előfordulása sokkal korábbi időkben keresendő: ha már nem a preszokratikusoknál (például valamely szofistánál, atomistánál, sztoikusnál vagy epikureusnál), akkor Arisztotelesz után esetleg latinra fordított arab vagy zsidó filozófusoknál, kiknek tudvalevően jelentős részük volt Arisztotelesz átmentésében a középkorba, de éppúgy a patrisztika vagy skolasztika valamely nem is túlságosan jelentékeny képviselőjénél. Maga a mondás ugyanis nem olyan természetű, hogy ne mondhatta volna ki elsőként a kérdéskörbe beavatottak közül bárki is. Azt azonban itt Nápolyban mindenképpen le kell szögezni, hogy a középkori keresztény filozófiában kimutatható, mégpedig a keresztény filozófia legnagyobbjánál, az „angyali doktornál", Roccasecca szülötténél, Nápoly neveltjénél: Aquinói Szent Tamásnál, nem azon a helyen ugyan, melyre a leggyakrabban hivatkoznak, tudniillik a *Summa Theologicá*ban, hanem a *Questiones de Veritate* II. fejezetében: „Praeterea nihil est

[11] *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain.* (*Újabb vizsgálódások az emberi értelemről.* 1930. Ford. Rácz Lajos.) Az inkriminált mondat franciául: „Rien n'est dans l'ame qui ne vienne des sens." Leibniz máskülönben igen jól ismerte Comenius munkásságát.

in intellectu quod non sit prius in sensibus."[12] Forrására Tamás itt nem hivatkozik, ám ebből természetesen nem következik, hogy ő mondotta ki elsőül. Nem is tartom valószínűnek, hogy egykönnyen s cáfolhatatlanul megállapítható volna az első előfordulás.

De térjünk csak vissza Comeniushoz. Volt legalább egy szerény és szorgalmas, bizonyára nem kimagasló jelentőségű magyar filológus, aki nemcsak Comeniust olvasta, hanem a filozófia történetét is, felfigyelt erre a mondatra, s nyilván azzal a szándékkal, hogy ezzel is öregbítse a Magyarországon járt jeles vendég dicsőségét, lábjegyzetben hozzáfűzte: „Lám, kedves olvasó, *Comenius már 37 évvel megelőzve Locket megfogalmazta és kimondta Locke híres tételét.*" (Kiemelve tőlem, R. P.) Íme, egy mondat, amelyre a legtöbb joggal San Gennaro városa formálhat igényt, de szép példáját láttuk, hogy Sárospataknak is van hozzá köze – közkincse az európai keresztény kultúrának.

[12] Aquinói Szent Tamás: *Questiones de veritate* II. 3. 19.

Tatjana Gussarova *(Moszkva)*

A vallási kérdések tárgyalásának légköre a magyar országgyűléseken a XVII. század első felében

A parlamentekben a vallási kérdések körül fellángoló küzdelmek nem mentek ritkaságszámba az európai államokban a korai újkorban. E harc jellege nem volt azonos a különböző országokban. A polgárosodó Angliával ellentétben a közép-európai, a Habsburg-hatalom alatti országokban a protestánsokat nagyobb részben a nemesség alkotta a XVII. században. A formálódó abszolutisztikus állammal szemben a nemesség védelmezte régi szabadságait és kiváltságait, és mint Magyarországon, bizonyos mértékben a nemzeti érdekeket is.

A katolikusok és a protestánsok közötti ellentétek, viták és kölcsönös panaszok a XVII. század első felében lezajlott országgyűlések legfontosabb és leghevesebben vitatott témái közé tartoztak. A rendek csak a vallási sérelmek orvoslása után voltak hajlandók hozzálátni a királyi előterjesztésekhez. Abban a korszakban az országgyűlések nem voltak annyira eredményesek, mint amennyire zajosak. Előadásomban a vitáknak sem lényegét, sem eredményeit nem fogom vizsgálni – hiszen azok közismertek –, hanem arra keresek választ, hogyan és milyen körülmények között, milyen légkörben beszélték meg ezeket a vallási problémákat az országgyűlésekre érkezett katolikusok és protestánsok. Hiszen nemcsak a hivatalos és nyilvános helyeken és üléseken vitatkoztak, hanem félig hivatalos találkozásokon, a magánlátogatások, vacsorák, ebédek, ünnepek alatt. Milyen régi módszerekhez ragaszkodtak a tárgyaló felek, és mennyire fordultak újakhoz? Így formálódott bizonyos politikai kultúra és etikett, amely abban a korszakban és később is a magyar politikai és társadalmi életet jellemezte. Ezekre a problémákra vonatkozó forrásanyag elsősorban azonban a ránk maradt naplókban, diáriumokban található, amelyeket az egyes országgyűlések számunkra ismert vagy ismeretlen résztvevői írtak. Közöttük olyan híres politikusok, a vármegyei nemesség képviselői, mint Szemere Pál, a bárói rangra emelkedett Berényi György, a nemességet nem régen szerzett polgár Vitnyédy István, vagy Daniel Matiasz bártfai követ. Az arisztokrata Rákóczi László naplója, sok más esemény között említi az 1655. évi országgyűlést.

A vallási kérdések megvitatásának alapját a XVII. század első felében az 1606. évi bécsi béke és az 1608. évi pozsonyi országgyűlés végzései képezték, amelyek biztosították a korona minden alattvalójának a szabad vallásgyakorlatot. Viszont az ellenreformáció már a XVII. század elejétől kezdve megerősítette pozícióit, és a protestánsokat mindenütt visszaszorították. Templomaikat lerombolták vagy elvették a katolikusok, a protestáns lelké-

szeket kiűzték, a protestáns vallás gyakorlását a katolikus főurak megtiltották birtokaikon, a mezővárosokban, sőt az egyes szabad királyi városokban is.

Az országgyűléseken a protestáns követek magatartása azt a benyomást keltette, mintha ők lettek volna a támadó fél. De az a nyugalom, amellyel a katolikusok a király támogatásával visszautasították a protestánsok panaszait, vádjait és követeléseit, arról tanúskodik, hogy ők biztonságban érezték magukat és lassan úrrá lettek a gondokon. A legdrámaibb helyzet két országgyűlésen alakult ki: 1637/1638-ban és 1646/1647-ben. Nem véletlenül ezek az országgyűlések voltak a leghosszabbak: az első fél évig tartott, a második tíz hónapig.

Az 1637/1638. évi országgyűlés hosszadalmasságának fő oka az volt, hogy a protestánsok új módszereket próbáltak alkalmazni a tárgyalások folyamán. Mivel a protestánsok nem akarták félretenni a vallási ügyek megbeszélését, ahogy azt már többször tették a korábbi országgyűléseken, és miután nem sikerült megállapodni ebben a kérdésben a katolikusokkal, egyenesen a királyhoz fordultak a protestáns rend külön fogalmazott kifogásaival. Ez teljesen új dolog volt és felháborodást keltett az ellenség táborában. A felső tábla és maga a király a katolikusok erős nyomására újnak és ezért szabálytalannak, sőt az alkotmányt sértőnek, törvénytelennek minősítette a protestánsok eljárását és ezzek az ürüggyel visszautasították. A király úgy nyilatkozott, mintha a protestánsok szokatlan eljárása az alkotmány megsértését jelentette volna. Ezek után a protestánsok több héten át igyekeztek bebizonyítani, hogy tetteik szabályosak és a hagyományon alapulnak. De közben sem hagyták abba kérelmezéseiket, azok mégis eredménytelennek bizonyultak, legalábbis ezen az országgyűlésen.

Ebben az ügyben nemcsak a protestánsok külön sérelmeinek az összeírása, hanem az elnevezésük is feltűnő volt. A katolikusok tiltakoztak az ellen, hogy a lutheránusok és a kálvinisták „evangélikus statusnak" nevezték magukat. A protestánsok szerint ez sem volt újítás, mert már 1608 óta használták ezt a nevet, amelyet a királyi hatóságok nemcsak tudomásul vettek, hanem maguk is használtak. Valóban így volt. De addig, amíg a protestánsok nem léptek fel külön dokumentummal, senkit nem érdekelt, hogy van-e valamilyen nevük. De a dokumentum megjelenése – az elnevezéssel együtt – már a protestánsok olyan politikai konszolidálását jelentette, amely nyugtalanította a királyt, az udvart, a katolikusokat. A protestánsok ragaszkodtak az „evangélikus status" elnevezéshez. A király és a katolikusok, hogy lecsillapítsák a feszültségeket, kijelentették, hogy beleegyeznek a dologba. Azonban a király írásban nem erősítette meg döntését és igyekezett elkerülni ezt a nevet. (Így szólítja őket az egyik okiratban: „Azoknak, kik Ő Felségének folyamodványt nyújtottak be ily czimmel: Az evangélikus rendek sérelmei".) Esterházy Miklós nádor békítően beszélt a protestánsokhoz, de úgy, hogy alaposan tompította a kérdés élét: „ne vitatkozzanak haszontalan szavak felett, mert nincsenek iskolában, hanem nyilvános helyen, ahol dologról és nem szavakról kell tenni". Mégsem az evangélikus rendhez

fordult szavaival, hanem a „követelő atyafiakhoz". A probléma fontosságát viszont igazolta, hogy a katolikusok és a protestánsok azon vitatkoztak, ki képezi közülük a többséget és ki a kisebbséget. A protestánsok végül ezzel érveltek: „ha minden nemes megjelenne az országgyűlésen, majd kitűnnék, mely részen van a többség".

Tehát mint láttuk, a protestánsok, pontosabban a nemesség képviselői szokatlan eljárást, új módszereket igyekeztek alkalmazni a parlamenti tárgyalásokon, ami nemcsak a helyzet változását jelzi, hanem a nemesség szerveződésében is új vonásokra utal. Hogy igazolják és legalizálják ezeket az újításokat, a hagyományokra hivatkoztak. 1637–1638-ban eljárásukat nem koronázta siker, azonban a protestáns nemesek precedenst teremtettek, ami szabállyá vált a következő országgyűlésen. 1646/47-ben a protestánsok nagy terjedelemben újra összeállították sérelmeiket és ekként nevezték: „az evangélikus rend gravaminai". Ez már nem ütközött akadályba.

A protestáns nemesség követei számára több lehetőség állt rendelkezésre, hogy megerősítsék az összetartozásukat. Ehhez járult az a tény, hogy a főrendek és a közrendek külön üléseztek és tárgyaltak. Az volt a szokás, hogy a rendek gravámenjeit és az országgyűlés artikulusait az alsó tábla képviselőiből összeállított bizottság készítette elő, és utána átküldte a felső táblának megvitatásra. A felső tábla arra törekedett, hogy a főrend képviselői is vegyenek részt a gyűlés végzéseinek előkészítésében. De a hagyományra hivatkozva, az alsó tábla hevesen védte fontos kiváltságát. Kialakult az a szokás, hogy az egyes kérdéseket a nemesség követei külön beszélték meg a maguk körében. Majdnem minden nap összejöttek a vármegyei követek (vagy a protestáns rendek) valamelyik követ szállásán, s amikor szükséges volt, meghívtak magukhoz egyes protestánsokat a felső tábláról vagy a városok követeit. Gyakran – ahogy Szemere Pál feljegyzi – hajnalig tanácskoztak, és csak a közös vélemény kialakulása után léptek nyilvánosságra, mentek a hivatalos találkozásokra a nádorhoz, a személynökhöz, a kancellárhoz.

A nemesek nem hivatalos tanácskozásai nagy aggodalmat okoztak a főméltóságoknak. Az 1637/38. évi országgyűlésen széltében-hosszában arról beszéltek, hogy a „protestánsok szakadást akarnak előidézni az országban és összeesküvést forralnak". A nádor úgy fejezte ki elégedetlenségét, sőt haragját a makacskodó protestáns nemességgel szemben, hogy megtiltotta nekik a tanácskozást, mert magánjellegűek („privatum conventiculumok"), és „gonosz és contra Bonum omne pacis vagyon". Azzal fenyegettőzött, hogy citálni fogja őket, ha találkoznak. A protestáns követek tiltakoztak. Hangsúlyozták, hogy találkozásaik nem „privatum conventiculum", hanem a szokásos törvényes tanácskozások, melyek alatt „nem a perniciem Regni, sem in derogamen Suae Majestatis, hanem édes hazánknak, s nemzetünknek libertásáról, s szabad religiónk felől, jobban egymást értvén egymással consultálkodhassunk".

Természetesen a nádor eljárása a protestánsok ellen alaptalan volt, és tanácskozásaik folytatódtak. A nádor más módszereket is kipróbált a protes-

tánsokkal szemben: megtiltotta a lerombolt pozsonyi evangélikus templom felújítását. Ez a látszólag általános lépés pontosan az országgyűlés protestáns követei ellen irányult, mert nekik, akik hónapokat töltöttek Pozsonyban az országgyűlések idején, ott egyáltalán nem volt helyük az istentiszteletre. Vagy szállásukon teljesítették kötelességeiket mint hívők, vagy – ahogy feljegyzi Szemere – összegyűltek a lerombolt pozsonyi lutheránus templomnál. A protestáns követek véleménye szerint ezzel az igazságtalan eljárással a nádor felkelésre szerette volna bujtogatni ellenfeleit, hogy utána törvényesen és végképpen leszámoljon velük.

Annak ellenére, hogy az országgyűlések heves viták közepette, izzó hangulatban, zajosan mentek végbe, a protestáns követek feltűnő kitartást tanúsítottak. A nádor vagy a személynök által teremtett provokáló helyzetekben általában nem siettek az indulatos válasszal, hanem elvonultak tanácskozni. Ha megbántották őket, feleltek, ha kényszeríteni akarták őket valamire, nem engedtek. Az egyik hasonló alkalommal 1637–1638-ban azt felelték a nádor fenyegetéseire, hogy „ők az magok principálisitól az ország gyűlésében úgy küldettek volt, mint szabad személyek, szabad személyektől, szabad ország gyűlésében szabadon discurálni, szabadon tractálni, az mint ekkoráig azok minden koron megtartattanak". (Berényi, 132.)

Elvi kérdésekben a belső ellentétek és nézeteltérések nem akadályozták a protestánsok és a katolikusok, a főrendiek és közrendiek közötti szoros kapcsolatokat. A protestánsok elszigeteltségéről szó sem lehetett. A vármegyei követekből az országgyűlések során kialakult a tekintélyes aktív politikusok egy csoportja. A 30-as és 40-es években ide tartozott Szemere Pál, Barna György, Dévényi István, Zákány András, Chernel György, Mednyánszky Jónás, Máriássy János és mások. Ők szerepeltek a különböző bizottságokban és küldöttségekben, ők állították össze a gravámeneket, a gyűlések törvénycikkeit, ők mentek a királyhoz és tárgyaltak a főméltóságokkal. 1637-ben, még az országgyűlés hivatalos megnyitása előtt a nádor többször meghívta magához Szemerét, Barnát, Dévényit, hogy titkosan tanácskozzon velük a sérelmekről és az ország dolgairól. Delegációk jöttek-mentek a rendek között.

Az országgyűléseken a politikai-társadalmi élet kedvelt színterei voltak a díszebédek és vacsorák. Szemere és kollégái majdnem minden nap mentek valahová ebédelni, vagy fogadtak vendégeket. Igaz, jobbára egyenrangúak ültek az asztalhoz. Ilyenkor megbeszélték a dolgokat, a vármegyékből és otthonról érkezett híreket. A baráti körben Szemere vidáman megünnepelte névnapját, viszont többször ebédelt az ország főméltóságainál is: a nádornál, a kancellárnál, a személynöknél, azonkívül a Magyar Kamara elnökénél, Kis-Komárom főkapitányánál és a különböző mágnásoknál. A vendéglátók között egyaránt előfordultak protestánsok és katolikusok. A meghívások a főméltóságokhoz inkább hivatalos jellegűek voltak. A nem hivatalos légkörben könnyebb volt megnyerni a nemesi politikusok bizalmát, kideríteni szándékaikat, elsimítani az ellentéteket. Rákóczi László, aki az 1655. évi ország-

gyűlésen a felső tábla tagjaként, Sáros vármegye főispánjaként többször meghívta ebédre Sáros vármegye követeit. Valószínű, hogy ebéd alatt megbeszélték a teendőket, bár sajnos, nem tudjuk, hogyan. Viszont maga a helyzet érdekes. Hiszen külön táblán üléseztek: az alsó táblán Sáros vármegye protestáns követei és a felső táblán a főispánjuk – a katolikus mágnás.

A fenti példa kitűnően mutatja, hogy nem volt annyira egyértelmű az országgyűlés résztvevőinek hit szerinti megoszlása. Rokoni szálak, társadalmi kapcsolatok, hivatali kötelékek, az etikett követelményei és – ami a legfontosabb – politikai érdekek szétválaszthatták az egy hit követőit, és egy táborba tömöríthették a külön hitűeket. Így az etikett megkövetelte, hogy a protestánsok is részt vegyenek a katolikus egyház szertartásain. A katolikusokkal együtt ők is elkísérték a királyt a templomba és végighallgatták a misét. Nemegyszer jelen voltak katolikus főméltóságok temetésén. Ezt hivatalból tették, mert így illett. Viszont ha valamelyik protestáns követ halt meg, tömeges jelenlétükkel a gyászistentiszteleten bizonyos mértékig összetartást és tiltakozást is kifejeztek. 1647. január 21-én meghalt Komlóssy György protestáns követ. A protestánsok pompás búcsúztatást rendeztek. Nagy számban elkísérték őt Pozsony külvárosának kapujáig, ott tartották a gyászistentiszteletet (mivel Pozsonyban nem volt templomuk), és szekéren küldték haza a testet, hogy felesége eltemesse.

Bonyolultabb helyzetbe kerülhettek a hívők politikai érdekek képviseletében. Előfordult, hogy a távollévő katolikus mágnás érdekeit a protestáns követ képviselte, és fordítva, katolikusokat küldtek a vármegyék protestáns jellegű instrukciókkal. Ilyenkor a követ kénytelen volt a lelkiismeretével nem egyezően cselekedni. Évről évre változott az ilyen helyzetek társadalmi megítélése. 1637-ben a protestánsok még egységesnek tűntek a vallási kérdések nyilvános tárgyalásában. Ez érezhető Szemere Pál egyik feljegyzéséből. Csak két lutheránus követ értett egyet a katolikusokkal abban a kérdésben, minősíthető-e szabálytalan eljárásnak, hogy a protestánsok külön fordultak sérelmeikkel a királyhoz. Ez feltűnőnek látszott, mert a protestánsok csodálkoztak, hiszen közülük senki – ahogy Szemere írja: „nemo ex nostris" – nem csatlakozott a katolikusokhoz. Azok a renegátok a katolikus Pálffy Katalin követei voltak, és valószínűleg úrnőjük álláspontját képviselték.

1647-ben sokkal messzebbre jutott az országgyűlés ezen az úton. A linzi béke ratifikációjának kérdésében már jobban megnyilvánult a vallás és a politika közötti eltérés. A katolikus főrendek egyik része az alsó tábla protestáns többségével a linzi béke mellett szavazott, bár a béke értelmében vissza kellett adniuk a protestánsoktól elvett templomokat. Sőt, a katolikus klérusban is akadtak a linzi béke és a templomok visszaadásának támogatói. Egyesek (mint Keresztury László, Nyitra vármegye katolikus követe) azzal magyarázták magatartásukat, hogy követik a vármegye instrukcióit. Másoknál a királlyal szembeni ellentétek fölébe kerekedtek a vallási érdeknek. Voltak más okok is. A lényeg viszont az, hogy lassan a vallás is a politika egyik eszközévé vált.

Bitskey István *(Debrecen)*

Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában

A *Kalauz* „elöljáró levelében" Pázmány Péter a munkájához felhasznált forrásokról a következőket írta: „igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyver-házokból vegyek diadalmas kardokat, mellyekkel a régi tévelygések nyaka szakasztatott".[1] *Régiek*en itt természetesen a patrisztika teológusait értette, majd több helyen is utalt rá, hogy a „mostan támadt új tudományok" előzményei mind megvoltak az ókeresztény kor eretnekké nyilvánított tanai között, ugyanis szerinte a pelágiánusok, donatisták, manicheusok és ariánusok nézetei keltek új életre a reformáció sodrában kialakult felekezetek állásfoglalásaiban.

Ebből a felfogásból egyenesen következett, hogy a protestantizmussal szembeszálló katolikus apologetikának az ókeresztény irodalomhoz kellett fordulnia, annak argumentációs rendszerét fel kellett újítania, úgy is mondhatnánk: a patrisztika új, katolikus szellemű olvasatát kellett létrehoznia, ha egyenrangú félként kívánt részt venni a tridenti zsinat utáni hitvitákban. Az egyetemes keresztény eszmevilág és a magyar kultúra egyik fontos találkozási pontja éppen a patrisztika recepciója a magyar irodalomban, aligha kétséges tehát, hogy az e kérdéskörhöz kapcsolódó megfigyelések számát növelnünk érdemes. Jelen előadás szűk keretei között mást nem is tehetünk, mint a *Kalauz*ban megmutatkozó bőséges idézetanyag egy részének vizsgálata alapján megkíséreljük a „római religió" barokk kori patrisztika-értelmezésének, s ennek révén a poszttridentinus katolikus hitvédelem törekvéseinek néhány alapvető jellemző vonását felvillantani.

Az ókeresztény literatúra és teológia interpretációja egyébként is a 16. századi hitviták gyújtópontjában állt. A reformáció teológusainak közismert vélekedése szerint a patrisztika még a romlatlan, eredeti keresztény szellemet képviselte, az egyházatyák tekintélye tehát az ő számukra is vitathatatlan, így gyakran épp a protestáns felfogás igazolására idézték őket. Mivel az újjászerveződő katolicizmus pontosan azt kívánta tagadni, hogy Róma eltávozott volna az eredeti keresztény szellemiségtől, ezért kézenfekvő volt annak bizonyítására törekedni, hogy tanai mindenben egyeznek a „régiekével". Perdöntő érvanyagnak számított tehát az egyházdoktorok szava, amely – a Biblia után, mintegy „másodlagos" szövegként is – szintén a *hermeneutica sacra* tárgyává lett a teológiai viták során.

---

[1] Pázmány Péter *Összes munkái* (a továbbiakban: PÖM), III. kötet, sajtó alá rendezte, Kiss Ignácz. Bp., 1897. 6.

„Győzhetetlenül bizonyíttya Szent Ágoston"

A *Kalauz* patrisztika-recepciójának jellemzőit közelebbről szemügyre véve, első helyen feltűnik Szent Ágoston rendkívül gyakori idézése. Az I. könyv citátumainak statisztikája az alábbi képet mutatja: Augustinus 25, Basilius Magnus ugyancsak 25, Lactantius 7, Ambrosius 4 esetben szerepel idézettel, rajtuk kívül egy-két esetben előfordul még Hieronymus, Cyprianus, Tertullianus, Eusebius, Gregorius Nazianzenus, Gennadius és Damascenus neve. Mivel az I. könyv *demonstratio religiosa* (nem pedig *polemica*), érdemes mellé állítanunk a már kimondottan harciasan polemizáló könyvek egyikének statisztikáját. A IV. könyv, amely arról szól, hogy „az augustai Confessio és a lutheristа Concordia nem igaz tudomány", egészen más idézetanyagra épül. Itt Pázmány főként protestáns és jezsuita hitvitázók szavait állítja egymással szembe, azonban az egyházatyák közül itt is Augustinus áll az első helyen, igaz, csupán 13 idézettel (noha a könyv terjedelme azonos az elsőével.) Az efféle statisztikai adatok korlátozott érvényűségének teljes tudatában, azt szem előtt tartva is célszerű feltennünk a kérdést: mi a magyarázata Pázmány ilyen mélységű Augustinus-recepciójának, mi okozza, hogy a legkülönfélébb hangvételű és célú fejtegetésekben egyaránt igen gyakran idézi szavait?

Mint arra többször utalt a szakirodalom, Pázmány Augustinus-ismerete igen mély gyökerű. Már krakkói novíciusként tanulmányozta a *Confessionest*, római teológiai tanulmányai idején pedig a spirituális olvasmányok között ajánlották elöljárói a hippói püspök műveit.[2] Később, gráci teológiai előadásaiban ugyancsak kiemelkedő helyet kapott Ágoston, főként a szabad akarat és a kegyelem teológiai értelmezésében elsősorban reá hagyatkozott[3] A prédikációk forrásainak elemzése ugyancsak azt mutatta, hogy a Biblia mellett főként az augustinusi művek szolgáltattak bizonyító érvényű idézeteket a szövegek összeállításához, elsősorban az alapvető szintézisek *(Confessiones, De doctrina christiana, De civitate Dei),* s csak ritkán a polemikus írások.[4] Ez az arány magától értetődő, ha figyelembe vesszük a beszédek jellegét: az erkölcstanító szándékot s a vitáktól való tartózkodás szándékát, a beszédek hallgatóságának megnyerésére törekvést.

A *Kalauz* esetében a kép némileg módosul. Noha itt ugyancsak a nagy szintézisekből származik a legtöbb idézet, mellettük megjelennek – már az elöljáró levélben is – a polemikus írásokra történő hivatkozások *(Contra Epistolam Manichaei quam vocant fundamenti, Contra litteras Petiliani*

---

[2] Őry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei.* Eisenstadt, 1970. 51, 114.

[3] Szabó Ferenc: *A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica" Pázmány művében.* Róma, 1990. 63, 109 skk.

[4] Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp., 1979. 71–73. *(Humanizmus és reformáció 8.)*

donatistae, Contra Faustum Manichaeum stb.), bár számuk nem túlzottan nagy.[5] Míg azonban az I. és II. könyvben, a *demonstratio religiosa* és a *demonstratio christiana* során az Ágoston-citátumok elég erősen meghatározzák, olykor szinte vezetik a gondolatmenetet, a polemizáló IV. könyvben jelentőségük némileg csökken, csupán megerősítik, kiegészítik vagy éppen cáfolják mások (Bellarmino, Aquinói Tamás, jezsuiták, tridenti sessiók decretumai, illetve másfelől a protestánsok) állításait. Példa erre az a hely, ahol az Ágostai Hitvallás cölibátusról szóló tanítását cáfolva, az alábbi ironikus felkiáltás olvasható: „jaj Cyprianusnak, Athanasiusnak, Nazianzenusnak, Basiliusnak, Cyrillusnak, szent Ambrusnak, szent Ágostonnak, kik az ő püspökségeket és papságokat nőtelenül viselték, sok számtalan szentekkel egyetemben."[6] A papi nőtlenség kérdésében – folytatja Pázmány – „elvéti az ugrást a Confessio", mert „ezt szent Ágoston meghazuttollya", majd ezután következik a terjedelmes latin idézet a tekintélyes egyházdoktortól.

Közismert tény, hogy maga Luther is teljes tisztelettel övezte eredeti szerzetesrendjének névadóját, Ágostont, az ő reguláira esküdött fel, amikor a kolostorba lépett, s a wittenbergi egyetemen az ő szellemében oktatott. Pázmány gyakran továbbcitálja a protestáns könyvek Augustinus-idézeteit, mondván, hogy „Szent Ágoston nem csak azt írja hogy..., hanem azt is, hogy...". Nyilván mindkét fél azt idézte belőle, ami éppen számára volt kedvező, mivel Hippó főpásztora volt az abszolút tekintély, akinek szavaitól azt remélték a hit felett vitázók, hogy általuk meggyőzhetik ellenfeleiket.

De ezen túl az ágostoni életmű hallatlan gazdagsága, sokrétűsége az a legfőbb ok, ami miatt szinte minden kérdésben hozzá lehetett fordulni. Ha a közös nevező keresésére volt szükség (I. könyv), az általánosan elfogadott keresztény igazságokat kellett rendszeresen kifejteni, aligha lehetett nála alkalmasabb szerzőt keresni. A polémiákban viszont eretnekellenes vitairatai szolgáltathattak fegyvereket a „modern herezissel" küzdő Pázmány számára. Ő úgy érezte, hasonlóság van a IV. századi, illetve a XVI. századi hitvédelem között, mivel jól ismerte a pogány kultúrával konfrontálódó korai kereszténységet megosztó vitákat a kegyelemtan és a cölibátus kérdésében, vagy a szentháromság felfogását illetően.[7] Pázmány joggal vélhette úgy, hogy saját korának hitvitáihoz a patrisztika kora óta készen áll a megfelelő érvrendszer, amely logikus csoportosításban képes lehet a terjeszkedő iszlám árnyékában egymással küzdő felekezetek összebékítésére, a keresztény egység olyannyira áhított helyreállítására.

---

[5] Pl. PÖM, III. *i. m.* 53, 615.

[6] Uo. 579.

[7] Migne: *Jacobus Paulus, Patrologiae cursus completus, Series latina.* Tom. 42, col. 590; Altaner, Bertold: *Ókeresztény irodalomtörténet. (Patrologia).* Ford. Hermann Ipoly László. Bp., 1947. 14. skk.

S végül még egy harmadik szempont is erősíthette a magyar jezsuita Augustinus-tiszteletét. A patrológiai szakirodalomban sokat emlegetett tény, hogy az ágostoni filozófia és teológia mindazt igyekezett magába olvasztani, ami az antikvitásban eszmei értéknek számított, a sztoikusokból és Ciceróból csakúgy merített, mint a neoplatonista filozófiából.[8] A reformáció után újraszerveződő, tételeit újrafogalmazni kényszerülő katolicizmus ugyancsak hasonló szituációban volt: a reneszánsz új eszméit, tudományos eredményeit kellett recipiálnia, a tradícióval összehangolnia, új gondolati rendszerbe helyeznie. Ebben Ágoston példát mutatott, amikor azt írta, hogy a pogány filozófusoktól – mint jogtalan használóktól – egyenesen el kell venni a helytálló gondolatokat, s azokat az igaz egyháznak saját használatára és üdvösségére kell fordítania.[9] Pázmány egész írói működésében erősen érződik ez a törekvés, miként fél évszázaddal korábban Bornemisza Péter, úgy saját korában ő volt az a magyar író, aki az antikvitást (s benne az ókeresztény irodalmat) legalaposabban ismerte és legtöbbet idézte.

„Basilius arra int..."

Ágoston mellett Nagy Szent Vazul (Baszileiosz, 330–374) a legtöbbet emlegetett és citált egyházdoktora a *Kalauz* I. könyvének. Szinte valamennyi hivatkozás a kaiszareai érsek homiliáira *(Homiliai eisz tén hexaémeron)* vonatkozik, ezek a teremtéstörténet (*Genesis,* I, 1–26) hat napjáról szólnak, s a kései antikvitás legmagasabb esztétikai színvonalú szövegei között tartják számon őket.[10] Különösen a Föld élővilágának részletgazdag leírásai, olykor himnikus szárnyalású betétei ragadták meg mind közvetlen utókorát, mind pedig Pázmányt, aki főleg a „világ szépségéről" szólva (I. 2. rész) fordult hozzá igen gyakran. A közösen vallott keresztény felfogás szerint Pázmány az univerzum valamennyi csodája mögött az isteni bölcsesség irányító hatalmát kívánta demonstrálni. A hosszadalmas, sokszor festői leírások közül ezúttal csupán egyet idézhetünk, a hangyákról szólót, amely a kor természettudományos ismereteinek is pontos, hű tükörképét tárja elénk:

„Csudálkozik Szent Basilius a hangyákon, kik a következendő télre oly gondot viselnek, mintha jövendőről gondolkodnának; oly fáradhatatlanul munkálkodnak az élés szerzésben, hogy holdtöltekor éjjel-nappal egyaránt

---

[8] Marrou, H. J.: *Saint Augustin et la fin de la culture antique.* Paris, 1958. 25–30; az idevágó kiterjedt újabb szakirodalomból vö. O'Meara: *The Neoplatonisme of Saint Augustine.* In: *Christianisme and Christian Thought.* New York, 1982.

[9] Szent Ágoston: *A keresztény tanításról.* Ford. Városi István. Bp., 1944. 144, Pázmány az Erasmus-féle tízkötetes Augustinus-edíciót használta (Basel, Frobenius, 1528).

[10] Migne: *Patrologiae... op. cit. Series graeca.* Vol. 29–32; magyar ford. Vanyó László: *Ókeresztény írók.* VI. k. Bp., 1983.

takarnak. Az élésnek pedig föld-alat szép tiszta helyt szereznek, holot mint egy szuszékban téli profontyokat tartyák. De hogy a búza ki ne csirázzék a földben, elharapdállyák pupját és tetécskéjét, mellyen ki szokott fakadni, és így magtalanná tészik a megherélt búzát. Hogy pedig meg ne rothadgyon takarmányok nedvesség miat, szép tiszta üdőt várnak, kihorgyák, verő-fényre terítik és megszáraztyák búzájokat. Mindezeket meggondolván (úgymond szent Basilus) álmélkodva azt kiálthatom sz. Dáviddal: Bezzeg csudálatosak Uram a te cselekedeteid!"[11]

Ugyanígy (de még hosszabban) mutatja be Pázmány a „méhek rendtartását", a búzaszár „térdecskéinek" funkcióját, a fák gyökérzetének bonyolult „fondamentomit", táplálékot felszívó „megfoghatatlan csatornáit", a költöző madarak szokásait, a „szúnyogocskának" szemeit, a szivárványt, a virágokat, az úszó állatok sokaságát, a dagály-apály jelenségét. Többnyire Basilius szövegének nyomán járnak ezek a leírások, Pázmány érdeme, hogy magyar szavakba öltöztette a neves görög egyházatya – általa latinul olvasott – eszmefuttatásait. Az ókori görög–latin kultúra krisztianizált változata szűrődik így át a magyar nyelvbe, a magyar gondolkodásba, beemelve az Európa-szerte ismert műveltséganyagot a magyar nyelvű irodalmi alkotásokba is. A kozmosz rendje felett érzett ámulat, a hellén természetszeretet innen árad be Pázmány írásaiba, jelentősen gazdagítva annak érvrendszerét.

A „keresztény Ciceró"

Ágoston és Vazul után a *Kalauz* I. könyvében Lactantius (250–317), a „keresztény Cicero" kapott az átlagosnál nagyobb teret és fontosabb szerepet. Főműve, a *Divinae institutiones* (303–313), amely a keresztény világkép első latin nyelvű szintézise, érthető módon kínálkozott forrásként mind a kereszténység (I. könyv), mind pedig a katolicizmus (II. könyv) melletti argumentáció számára. Tőle vette Pázmány az egész mű terjedelmes mottóját, s az I. könyv első szavai is a nikomédiai retorikatanártól származnak: a *religio* és a *sapientia* összefüggéséről, szoros kapcsolatáról szóló mondatai a *Kalauz*t létrehozó írói szándékot fejezik ki. „Sapientia praecedit, Religio sequitur" – írja Lactantius. Pázmány fordításában: „elöl jár a bölcsesség és Isten isméret, abból fakad és következik az isteni tisztelet".[12] A Pázmány által is követett kegyelemtan lényege már itt is kifejezésre jut: eszerint a hit kegyelmi aktus, de az ismereten át lehet csak hozzájutni. Erről teljes részletességgel szólt gráci *De Fide*-traktátusa, amelynek igen részletes elemzését Szabó Ferenc végezte el, megállapítva, hogy a molinista-tomista polémiában Pázmány lé-

[11] PÖM, III. 41.
[12] Uo. 17.

nyegében „kiegyensúlyozott álláspontot foglalt el a kegyelemtani kérdésekben".[13] Szélsőségektől mentes nézetének kialakításában bizonyára közrejátszott elmélyült patrisztika-ismerete is, talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy nem vált oly következetes molinistává, mint gráci tanártársa, Johannes Decker.

Míg a *Kalauz* gondolati szintézisének megalapozásában Lactantius jelentős szerepet kapott, addig a polemikus részekben szinte nem is szerepel, a IV. könyvben még a neve sem fordul elő. Ez egyébként az egész patrisztikára is jellemző bizonyos mértékig, inkább a teológiai alapok kifejtésében, a közösen elfogadott keresztény elvek tisztázásában, mintsem a vitatkozó fejezetekben fordul Pázmány az ókeresztény teológusok szavaihoz, definícióihoz, metaforáihoz.

Néhány következtetés

Az elmondottak csupán nagyon korlátozott mértékben lehetnek elegendőek arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőlük. Úgy látjuk azonban, hogy tüzetesebb vizsgálat, a patrisztikai források teljes körű statisztikai számbavétele sem változtatna túl sokat az eddigiek alapján kialakított összképen.

Mostani rövid szemlénk mindenekelőtt azt a megállapítást támasztja alá, amely szerint Pázmány a patrisztika irodalmát igen széles körűen ismerte és idézte. Érvei, gondolatfüzérei, retorikai alakzatai sok tekintetben ezen az olvasmányanyagon csiszolódtak, így magyar stílusa is sokat köszönhet a patrisztika hatásának.

Korábban, a prédikációk forrásainak vizsgálatakor ennek az anyagnak kettős funkciójára utaltunk. Egyrészt az ókeresztény egyházhoz való kötődést, a folytonosság illusztrálását szolgálták „a régi szent doktorok" szavai, másrészt a protestánsokhoz való közeledés, esetleges megnyerésük is csak akkor lehetett reménytkeltő, ha a közös alap, az eredeti egység mind nagyobb hangsúllyal említtetik. Ez okozta, hogy a prédikációkban sokkal több a patrisztikai elem, mint a skolasztika vagy a misztika képviselőitől származó idézet.[14] Ugyanezek az indokok vezették Pázmány tollát akkor is, amikor ekkleziológiájában az egyházatyákra épített, főként Augustinus, Cyprianus, Hieronymus, Irenaeus, Optatus Milevitanus, Tertullianus és Vincentius Lerinensis voltak e téren a forrásai, miként azt Őry Miklós kimutatta.[15]

---

[13] Szabó Ferenc: *i. m.* 286.

[14] Bitskey István: *i. m.* 79.

[15] Őry, Nicolaus: *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis ecclesiae.* Cherii, 1952. 97–104.

Mindehhez azonban a *Kalauz*ban egy harmadik szempont is járul. Az élesen polemikus részekben ugyanis az egyházatyák – főként Augustinus, s jóval kevesebbszer Basilius és Cyprianus – mintegy a döntőbíró szerepét kellett hogy átvegyék, szavaikat sok esetben végső érvként használta Pázmány. Az ókeresztény irodalom gazdag tárházából mindig a céljának megfelelő szöveghez fordult, azt idézte latinul, majd azt ültette át anyanyelvére, igen szabadon, mintegy magyarrá hasonítva át az egyetemes keresztény kultúra értékeit, szellemiségét, stílusát. Noha a hitviták korában a többi magyar egyházi író is kiaknázta az ókeresztény atyák írásait, egyikük sem mérhető e téren Pázmányhoz, aki mind a patrisztika ismerete, idézése, mind pedig a citátumok „magyarítása" terén egyedülállót alkotott. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 17. században az ő életműve jelentette a legszorosabb kapcsolatot az ókori kereszténység s az újjászerveződő magyar katolicizmus között, az ő írásain átszűrődve jutott be a magyar irodalomba a patrisztika szellemi öröksége.

Mester Fiore *(Toronto)*

Pázmány Péter mentalitása és személyisége

Elöljáró

Pázmány Péter, Magyarország esztergomi érseke protestáns nagybirtokos családban született, de tizenkét éves korában katolizált, s tizenhárom évesen a kolozsvári jezsuita kollégiumba került. Tanulmányait Krakkóban, Bécsben, Rómában és Grácban folytatta. Kolozsvárt, Bécsben és Rómában antik római és angol jezsuita hatások is érték. 1597-től 1607-ig Grácban tanított, 37 éves korában, 1607-ben került véglegesen Magyarországra.

Szekfű Gyula már 1929-ben javasolta Pázmány személyiségének és vallásosságának átfogó, „modern" lélektani feldolgozását, melynek eredményeként született Kornis Gyula (1935) és Sík Sándor (1939) karakterológiai munkája. Az utolsó tíz évben magam is írtam több kisebb angol és magyar nyelvű személyiséglélektani tanulmányt Pázmányról. Most egy pszichológiai szempontú könyvön dolgozom. Munkámhoz nyújtott segítségéért hálás köszönet illeti az időközben elhunyt Őry Miklós atyát, valamint Szabó Ferencet, akik nem sajnálták idejüket a velem való levelezésre, könyveiket és különlenyomataikat megküldték Torontóba, így szinte tanítványuk lettem.

Átélések és teljesítmények

Már egy előző dolgozatomban foglalkoztam Pázmány Péter személyiségének pszichometriai leírásával. Az alábbiakban Pázmány belső életének és teljesítményeinek összefüggésére vonatkozóan mutatok be néhány példát, konvergenciát és alakzatokat keresve, törekedve a Pauler Ákos-féle ellentmondástól mentességre. A szkoláris gondolatmenetektől eltérő szövegrészeket mint hallgatólagos önéletrajzot vizsgáltam meg.

A nagyobb teljesítményeket felfoghatjuk úgy is, mint szubjektív problémák megoldási kísérleteit. A személyiség a külvilágra kivetítve objektivizál egy dinamikusan hajtó problémát, és párhuzamos szerkezetű külső feladatok megoldásával kísérletezve oldja meg.[1] Pázmány esetében jól követhető a szubjektív problémáknak a tettekkel és műveivel való összeillése. Kornis Gyula is megállapította, hogy bámulatos összhangban voltak tettei és belső élete. Pázmánynak magának is voltak kristályos átlátszóságai, mondhatni

[1] Liebert, 1983.

hiteles átélései (pl. az Utolsó ítéletről szóló prédikáció). Az ő esetében akár egy központi fontosságú magárahagyottságot, árvasági traumát is feltételezhetünk. Ezt igen sikeresen kompenzálta teljesítményekre törő ambíciójával és egyházában való megkapaszkodással. Élete mottója lehetne, hogy a „Szentlélek tüze az igen lágy földet, mellyet egy szalmaszállal is által-lyuggathatsz", „erős téglává... kővé változtattya" (Szentlélekről szóló prédikáció. *Válogatás műveiből,* III. 50).

Egészen más területről való példa a probléma és teljesítmény egymást fedésére: az alázatosságra törekvő Pázmány még gráci éveiben lefordította Kempis Tamás *Krisztus követését.* Ez az alázatossági meditáció egyúttal a magyar próza megteremtését jelentette. Az alázatosság problémáját valláserkölcsi, elméleti síkra kivetítve is objektivizálja Pázmány, kifejezve, hogy nem emberek, csupán Isten előtti „teremtményi alázatosságra" vagyunk kötelezve.

Feltételezhetünk nála mártíromsági komplexust is, ami valószínűleg közrejátszott abban, hogy Pázmány többször került bajba provokáló stílusa miatt. Lelkiismeret-furdalást okozóan tehetséges volt, és valószínűleg félt attól, hogy a sok siker miatt nem lesz eléggé kedves Isten előtt. Ha viszont provokálta a szenvedést, „napjában ezerszer" is mondhatta Istennek, hogy „mindezeket Teérted teszem és szenvedem".[2] Eltűrte, hogy kiűzzék az országból, s nem védekezett azzal, hogy Bocskai, valamint az ő bátor kiállása hozta meg a vallásszabadságot. További példa a szubjektív gond és az objektív tettek megfeleltetésére: az 1609-ben írott, drámai keserűségű *Calvin Hiszekegye* azt mutatja, hogy a hamletien vádoló kálvinista apa szelleme megjelent a protestáns-ellenes táborban küzdő fiú lelkiismeretében. Vörösmarti Mihály[3] kálvinista lelkész elhúzódó áttérítési analízise viszont a krízisen túljutott Pázmány párhuzamos vallási önanalízisének felelhet meg.

Pázmány nem csupán stratégiai okokból hivatkozott oly gyakran és majdnem paragrafusról paragrafusra Szent Ágostonra. Az utalásoknak a szokásoshoz viszonyítva feltűnően szelídebb hangneme alapján úgy tűnik, hogy a neoplatonikus és „lelki békét" sugárzó Szent Ágoston volt Pázmány belső mentora, akinek szellemében átgondolhatta papi, püspöki, teológiai és vita-problémáit. Augustinus lehetett a „közvetítő" a protestáns apa és a kamaszkorban az ellenkező értelmű ideológia hatása alá került, önállósodó fiú között.

Pázmány folyamatosan védi a protestánsok emberi érdekeit, úgy véli, az objektív fogalmi tévedés „tanítójával" szemben a téves vallásban felnőtt „hívő" ember még protestáns létére is „kedves" Isten előtt. A *Kalauz* harmadik, módszertani könyvében szimbolikusan „kivezeti szüleit" a csatatérről. Megállapítja, hogy „aki tudatlanságból, vakmerőség nélkül hamis vélekedésben vagyon, nem teszen szakadást a hit egyességében... Nem kell tahát mind egy lévben sózni... és egyaránt eretnek névl illetni" (*Kalauz,* I, 3, 1. 3.; *Válóga-*

[2] Őry, 1964. 18.

[3] Jankovics–Nyerges, 1992.

tás műveiből, I. 263). Még Szent János apostol eretnekség-irtási előírásának érvényességét is újraértelmezi és szűkíti (Levél Mátyás főherceghez).[4] 1608-ban elöljárójával, Forgách Ferenc esztergomi érsekkel is szembeszállva, egyedül áll ki a Bocskai által kivívott 1604-es pozsonyi béke vallásszabadságról szóló cikkelyének ratifikálása mellett, és meggyőzi a királyt az erőszakos térítés hátrányairól (Ibid.).

Ezt az eligazító és az ország békéjét védő, disztingváló megoldást Pázmány vízválasztóként alkalmazta döntéseiben, még zelota stílusú viselkedései közepette is.

Szentírási hatások

Nézzük meg néhány szentírási és más kulturális hatás összehangolódását a szubjektív átéléssel! A párhuzamosság ugyanis nemcsak kivetítéssel jöhet létre, hanem a külső benyomások elsajátítása, interiorizációja által is. Pázmány esetében a Szentírás nemcsak a vallási hátteret jelentette. Szinte elállhat a lélegzetünk, látva, hogy a belső átélésen keresztül az érsek mennyire el tudta viselni több nagy személyiség szellemi jelenlétét.

A szentírási „gazdag ifjúban" Pázmány mintegy önmagára ismerhetett. A *Kalauz*ban (XIII. 3.), majd tíz év múlva a *Setét Hajnalcsillag*ban is védelmébe vette az ifjút Calvin vádolásával szemben. „Gyermekkorától" fogva öntudatosan megtartotta a parancsolatokat, és Jézus csak „rátekinte és szerete őtet..." Úgy látszik, hogy a gazdag ifjúhoz való hasonlóság érzése saját érdemére és erősségére ébreszti rá, és Jézus kárpótló, mintegy anyai szeretetére, s így átmenetet jelképez az alaktalan árvaságból az egyházban erős sziklává válás felé. Láthatjuk Pázmány szeretetéhségét és önmegmutatásával önigazolás-keresését is. Folyamatosan idézi Szent Pál apostolt és igyekszik őt utánozni. Szent Pál és Keresztelő Szent János bebizonyították, hogy ember is elérheti az erkölcsi tökéletességet; érdemes tehát törekedni. Szent Pál és – benyomásom szerint – legalább még két másik személyiségmodell, Dávid király és Jób bebizonyította, hogy „kínok között" is lehet Istenben gyönyörködni, tehát az emocionális egyensúlyt szenvedések közepette is meg lehet tartani.

A Szent János apostolról szóló prédikációból, sok minden más között Pázmány mártíromsági komplexusa, és személyes, családi életének feszültségei is kihangzanak. Szent János elérte a „legnagyobb méltóságot", azt, hogy az utolsó vacsorán „ölébe és mellére fekszik Krisztusnak". „Megteljesedett, amit Isten régen igért vala", hogy „ölben hordozza és mint anya édesgeti Isten az ő kedveseit" (Szent János... prédikáció. *Összes művei,* VI/170–180).[5] Lehetetlen, hogy ne jusson eszükbe: Pázmány éppen kisöccse születésekor került el otthonról.

---

[4] Hanuy, I. 26–29.

[5] Őry, 1964. 73–76.

Kulturális hatások

A világi kulturális hatások közül megemlíthetjük, hogy az esztergomi érsekség, Várad és a szomszédos Lengyelország, ahol Pázmány novícius is volt, a keresztény humanizmus központjai voltak. A neoplatonikus Szent Ágostont mindenütt tisztelték. Pázmány főpapi stílusa hasonlít a lengyel főpapokéhoz, akik erősen nemzeti érzelműek, politikai szerepeket visznek, tisztelik Cicerót és többi „régi" antik mestereket, türelmesen toleránsak és nem az erőszakos térítés hívei. Ez az irányzat jobban megfelelt Pázmánynak, mint misszionáriusi kiképzésének gráci szelleme, amelyet lassan el is vetett.

Őry Miklós szerint Pázmány papi ideálja az ezredfordulón mártírhalált halt, cseh származású lengyelországi püspök, Szent Adalbert volt, aki az esztergomi érsekség védőszentje is. Ámbár az összeférhetetlenségig harcos szellemű volt, Lengyelországban mégis a nem erőszakos térítési szellemet alapozta meg.[6] Adalbert a „gyors" és „elfoglalt" püspök példaképe.[7]

A praktikus racionalizmus, Pázmány mentalitásának egy másik jellegzetessége megfelel Pázmány extrovertált egyéniségének, és a magyar gazdálkodó józanságának is. Ez magas fokra fejlődhetett római kiképzése alatt: élővé vált az antik világ; és tudnia kellett a volt Bellarmino-barát, Galilei empirizmusáról is. Pázmány a *Kalauz* III. könyvében öntudatosan alkalmazza és definiálja a később induktívnak nevezett kutatási módszert, húsz évvel Bacon *Organon*jának megjelenése előtt, feltehetően nyugati hatásra (pl. Liringis). Pontosan ugyanaz a gondolat ragadja meg és azt teszi főhelyre, amelyet később Bacont is. Pázmány nem a kontrollált kísérletezésre, hanem a hagyomány gazdagságára utal, mégis érzékeny, és így azonos módon definiálja a módszerüket: nem a pókot követik, aki saját beleiből szövi a hálót, hanem a sokféle forrásból gyűjtögető méhet (*Kalauz* Előjáró, *Válogatás műveiből,* I. 201).[8] A logika és dialektika kombinációja az induktív módszerrel előnybe hozta és időben is előremutatóvá tette Pázmányt magyarországi kortársaival szemben.

Pszichometrikus meghatározások

A fentebbi, elbeszélő személyiségleírást kiegészítjük pszichometriai leírással is. Például a legátfogóbbnak tűnő fogalmi rendszere alapján Pázmány

1. Extrovertált volt, objektív eredményre törő, igényelte a külső sikert; öntudatosan alkalmazta a induktív módszert, fontosnak tartotta az egyházatyák konszenzusát, nem csak a tekintélyt és az ideológiát.

---

[6] Somorjai, 1994.
[7] Őry, 1964. 76–81.
[8] Bacon, 1955. 443.

2. Erősen emocionális volt.

3. Rendkívüli mértékben aktív, és így automatikusan antagonisztikus. Nem tudott visszahúzódni, amint ezt Sík Sándor is kifejtette.

4. Alkotó munkássága szempontjából lényeges szerepet játszhatott a nyitottság és zártság konfliktusa. A puha, sárszerűen képlékeny nyitottságot az értelmet adó egyházi konzervatizmus váltotta fel, ami időnként szintén elviselhetetlen lett. Feltehetően a nyitottság és zártság feszültsége hajtotta Pázmányt szintetizáló, harmadik alternatíva létrehozására, komoly teljesítményekre.

5. Állandó jellemvonása volt a 'lelkiismeretesség', az emberi érettség, megbízhatóság, kiváló ítélőképesség; a prudencia. Más szerzők szavait alkalmazva:[9] Pázmány az *intelligens személyiség* prototípusának tekinthető.

Irodalom

Bacon, Francis
1955 *Selected Writings of Francis Bacon.* New York. The modern Library.

Bitskey István
1986 *Pázmány Péter.* Gondolat, Bp.

Domonkos László
1990 *Mátyás király uralma 500 év távlatából.* Magyar Tudományos Társaság, Cleveland, november.

Hanuy Ferenc
1910–1911 Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Egyetemi Nyomda, Bp.

Kornis Gyula
1935 Pázmány személyisége. Franklin, Bp.

Jankovics József–Nyerges Judit szerk.
1992 Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. Argumentum, Bp.

Liebert, Robert. S.
1983 Michelangelo. A Psychoanalytic Study of his Life and Images. Yale University Press, New Haven & London.

Lukács M–Szabó Ferenc szerk.
1987 Pázmány Péter emlékezete. Roma.

MacRae, R. R.–Costa, P. T.
1990 *Personality in Adulthood.* The Guilford Press, New York.

Mester, Fiore
1989 Újszövetségi példaképek Pázmány Péter elmélkedéseiben. In: Nádas J.–Somogyi F. szerk. A Magyar tudományos Társaság XXVIII. Krónikája. Árpád Könyvkiadó, Clevelend. 199–205.

1991 Az ellenreformátor Pázmány gondolkodásának ökumenikus távlatai. In: Nádas J., Somogyi F. szerk. A Magyar Tudományos Társaság XXX. Krónikája. Árpád Könyvkiadó, Cleveland. 300–309.

[9] Sternberg–Ruzgiz, 1994.

1994 *Pázmány's Personality in the light of old and modern typologies.* Lectures and Papers in Hungarian Studies. No. 10. Hungarian Studies Association of Canada.
1994 Pázmány személyiségének korszerű megvilágítása. In: Nádas J.–Somogyi F. szerk. A Magyar Tudományos Társaság XXXIII. Krónikája. Árpád Könyvkiadó, Cleveland. 199–205.
1995 Counter-Reformer with a View on Ecumenism: Archbishop Peter Pazmany (1570-1637). Kézirat, megjelenés előtt.
1995 Loyolai Szent Ignác törekvése a végső realitás megértésére. Árpád Akadémia, Cleveland, nov. 26.
1995 Saint Ignatius of Loyola's Search for Ultimate Reality and Meaning. Ultimate Reality and Meaning, Vol. XVIII. No. 2. 75–91.
1996 *Cosmology by Saint Ignatius of Loyola.* American Psychological Association, Toronto. Aug. 11.

Őry Miklós
1951 *Pázmány a szív főiskoláján.* Katolikus Szemle, 2–3. sz. 26–34.
1957 Pázmány Péter és a lelkigyakorlatok. Katolikus Szemle, 157–166.
1964 Pázmány Péter lelkisége. Klagenfurt.
1970 *Pázmány Péter tanulmányi évei.* Prugg Verlag, Eisenstadt.
1971 *Pázmány Péter, a nemzetnevelő.* Internat. Printing Industries, Lyndhurst, N.J.

Pázmány Péter
1894–1905 *Összes Munkái.* I–VII. Egyetemi Nyomda, Bp.
1983 *Válogatás Műveiből.* I–III. Őry Miklós–Vass Péter–Szabó Ferenc szerk. Szent István Társulat, Bp.

Sík Sándor
1939 Pázmány Péter, az ember és az író. Szent István Társulat, Bp.

Somorjai Ádám
1994 *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla).* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp.

Sternberg, R. J.–Ruzgiz, P.
1994 *Personality and Intelligence.* Cambridge University Press, Cambridge, New York. Melbourne.

Szabó Ferenc
1990 A teológus Pázmány. Róma.

Szekfű Gyula
1943 *Magyar történet,* IV. Egyetemi Nyomda, Bp. 92–141.

Szendrey, Thomas
1991 Mátyás király és a renaissance. In: Nádas J.–Somogyi F. szerk. A Magyar Tudományos Társaság XXX. Krónikája. Árpád Könyvkiadó, Cleveland.

Tarnóc Márton szerk.
1983 *Pázmány Péter művei.* Szépirodalmi, Bp.

P. Vásárhelyi Judit *(Budapest)*

Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere

Az ifjú Szenci Molnár Albertnek a Vizsolyi Biblia nyomdai munkálataiban való közreműködése és Károlyi Gáspár iránti tanítványi tisztelete általánosan ismert. Csodálat és mélységes alázat árad azokból a sorokból, amelyekben Molnár Albert 1608-ban – majdnem két évtized távlatából – találkozásukat felelevenítette: „...az időben lábánál forganék a böcsületes embernek, Károli Gáspárnak a gönci prédikátornak, az ki fő igazgatója volt az kinyomtatásnak, és engem gyakorta az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az ötőle írott levelecskékkel."[1]

Kevésbé ismert viszont Molnár Albert és a kálvinista német bibliafordító, Johann Piscator herborni professzor literátori viszonya. Pedig a Molnár Albert-filológia és tágabb értelemben a magyarországi egyháztörténet és irodalomtörténet fontos kérdéséről van szó, amelynek felfejtésére Molnár egyik kijelentése indított bennünket. Ez 1605. augusztus 26-án Piscatorhoz írott leveléből való, amelyben elújságolja, hogy tanítványaival, a Stänzig-fiúkkal Altdorfban Piscator Bibliáját olvassák németül, majd így folytatja: „Ha az Isten a mi Bocskaink fejedelemségét megerősíti, és én szárnyai alá húzódhatok, fordításukhoz hozzákezdek, és a kiadásra rábeszélem."[2]

Johann Piscator (1546–1625) 1584-től, a kálvinista főiskola alapításától fogva 1625-ben bekövetkezett haláláig működött Herbornban mint az Ó- és az Újtestamentum professzora. Hihetetlenül termékeny volt. Több mint 200 műve ismert. Témánk szempontjából az 1591-ben általa közreadott Luther-Biblia kiadását kell kiemelnünk. Ez Luther 1560. évi frankfurti Bibliájának szövegét követte. Attól eltérően azonban Luther előszavai helyett a francia nyelvű genfi Biblia előszavainak fordítását és Lutherétől eltérő bevezető szövegeket illesztett néhány bibliai könyvhöz. Nyolcadrét alakjával ugyancsak az 1588. évi francia nyelvű genfi Bibliát utánozta. Tartalmazta továbbá Lobwasser német nyelvű Psalteriumát és a Heidelbergi Katekizmust is. Ez az összeállítás nem Piscator érdeme volt. Előtte már 1591-ben Neustadtban jelent meg ilyen „hármaskönyv", s lett sok nép kálvinista bibliafordításának a prototípusa – így Molnárt 1608. és 1612. évi kiadásnak is.

A herborni Biblia – amelynek azután több kiadása is megjelent – rögtön kivívta a wittenbergi teológusok nemtetszését.[3] „Kálvinista méreggel bekent"

---

[1] *Szent Biblia.* Hanovia 1608. Ajánlólevél. In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Bp., 1976. 225.

[2] Stoll Béla: *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája.* In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz.* Szeged, 1978. 265. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.)

[3] Schlosser, Heinrich: *Die Piscator-Bibel.* Heidelberg, 1908. 102.

(mit Calvinischem Gifft bechmeisst) könyvnek minősítették, s elutasították a bibliai könyvek Luthertől eltérő szövegeit. Természetesen azt is kifogásolták, hogy a Luther-Biblia a Psalteriummal és a Katekizmussal egy kötetben jelent meg. Több helyen hibásnak találták a regisztereket. Javaslatuk az volt, hogy a kálvinisták készítsenek új német fordítást maguknak, ahelyett, hogy a református tanítás szerint megmásítják, illetve kiegészítik Luther fordítását.

Ilyen előzmények után a '90-es években Caspar Olevianusnak, a nassaui gróf udvari prédikátorának az ösztönzésére született meg az igény Herbornban egy magyarázatokkal ellátott német nyelvű kálvinista biblia kiadására. Elkészítésére 1594-ben Johann Piscator kapott megbízást VI. János gróftól. Heinrich Schlosser a század elején még látta Wiesbadenban Piscator megoldási tervének két recenziós példányát.[4] Ebben középen Luther szövege; tőle balra annak tanulságai, jobbra pedig magyarázatai álltak. A tervezetet a kor több híres teológusa is megkapta véleményezésre. A környékbeli, wittgensteini grófság hittudósainak sem a szerkezet, sem a stílus nem tetszett. Túl skolasztikusnak találták, s azt javasolták, hogy Piscator vegyen maga mellé gyakorló lelkészt, és vele együttműködve ne iskolai, hanem templomi használatra alkalmas szöveget készítsen. A marburgi teológusok, valamint Svájcban Polanus és Grynaeus egybehangzóan úgy látták jónak, ha Piscator az eredeti források figyelembevételével magát a Luther-szöveget is átdolgozza, s az így keletkezett új fordítás a református egyház egyetértésével lásson napvilágot. Véleményük tehát megegyezett a wittenbergi lutheránus teológusok fent idézett javaslatával.

Csupán Daniel Tossanus nem támogatta újabb bibliafordítás megjelenését. Attól tartott ugyanis, hogy az még jobban megosztaná a reformáció németországi híveit.

Maga Piscator és a nassaui udvari prédikátor, Johann Textor is új fordítás készítése mellett voltak, s VI. János gróf beleegyezésével és megbízásából Piscator 1597-től neki is kezdett a fordítói munkának. Az új német biblia 1602-ben és 1604-ben jelent meg három quart alakú kötetben, 3700 lapon, magyarázatok és megjegyzések kíséretében. 1610-ben kötetnyi konkordanciával és bibliai-teológiai szótárral egészült ki, amelynek címe: *Anhang des Herbornischen Biblischen wercks* (Herborn 1610). Piscator célja ugyanis a biblia eredeti értelmének grammatikai, filológiai és történeti módszerrel való megragadása volt.[5]

Minden egyes bibliai könyv elé bevezetőt és rövid tartalmi összefoglalást illesztett. A szöveg után állnak az exegetikai magyarázatok és a tanulságok. Ezekben a bibliai szövegből vezeti le a kálvinista vallás legfőbb tanításait: a predestinációt, úrvacsoratant, krisztológiát stb.

---

[4] Schlosser, Heinrich: *i. m.* (3. j.) 26–28.

[5] Grün, Hugo: *Geist und Gestalt der Hohen Schule Herborn.* Nassauischen Annalen, 1954. 135.

Fordítói elvei alapvetően különböztek Lutherétől. Míg az utóbbi szemléletes, népi nyelven igyekezett németté tenni a szent szöveget, és nem törekedett a szigorú hűségre, Piscator a biblicizmus híve volt. A bibliát isteni kinyilatkoztatásnak tekintve olyan mereven ragaszkodott a „lingua sancta" nyelvéhez és kifejezésmódjához, ahogyan csak tudott, vagy ha eltért attól, azt rögtön megmagyarázta: „die art und eigenschaft der rede, welchern sich der H. Geist durch die Propheten und Apostel in der H. Schrift gebrauchet, treulich (so wil die Teutsche spraach hat erleiden mögen) auszutrucken." „...wann eine solche in Theutscher spraach ungewöhnliche rede fürstellet, so wird dieselbe in der Erklärung mit gemäiner und gebreuchlicher weise zu reden erkläret, also dass der leser durch dieselbe am verstand der Schrift nicht gehindert wirdt."

Piscator németsége a túlzott hűségre való törekvés miatt nem igazán németes, emiatt igen sok kritika és támadás érte. Mindamellett fő forrása mégis Luther fordítása volt. Elemzői hosszasan idéznek egyező helyeket kettejük fordításából.[6] További forrásaira maga Piscator is utalt. Ezek a Junius–Tremellius-féle latin nyelvű biblia és a franciák genfi bibliája. Példák és összevetések hosszú sorával mutatták ki, hogy Piscator fordítása inkább hebraizál, mint latinizál, azaz az Ószövetség tekintetében inkább a héber eredeti visszaadását tűzte ki célul.[7] Ebben az az antwerpeni polyglott Biblia lehetett a fő forrása, amelynek egy példányát IV. Pfalzi Frigyes ajándékozta a herborni főiskolának annak megnyitása alkalmából.[8]

Piscator néha értelemszerű kiegészítéseket is tett a szövegbe, amiket eltérő betűtípussal szedtek. A későbbi kiadások vagy elhagyták ezeket a kiegészítéseket, vagy beleolvasztották a szövegbe. Piscator Bibliájának „Straf-mich-Gott" gúnyneve is ilyen félreértelmezett betoldásnak köszönhette létrejöttét. Márk evangéliuma 8. részének 12. verséhez illesztette ugyanis Piscator ezt az esküformulát. Ezen az evangéliumi helyen a farizeusok menynyei jelet kívántak Jézustól. Piscator német szövegében Jézus így felelt: „Was suchet doch dis geschlecht ein zäiche(n) Amen ich sage euch. Wan(n) disem geschlecht ein zäichen wirdt gegeben werden, so straaffe mich gott."

Ennek a mondatnak a végén a görög szövegben ott állt az ei, ami jelzi, hogy a mondat kiegészítendő avval az esküformulával, hogy ha az említett dolog megtörténne, „úgy büntessen meg az Úr!" A helyhez Piscator a következő magyarázatot fűzte: „Dise oder dergleichen wort müsen darbey verstanden werden nach art der hebreischen spraach." Filológiailag jogos a szöveg ilyeténvaló visszaadása, de a hívőkben méltán keltett és kelt ma is viszszatetszést az, hogy Piscator Jézus szájába olyan esküformulát adott, ami egyrészt közönséges, másrészt valószínűtlen. Mindenesetre nem példa nél-

[6] Schlosser, Heinrich: *i. m.* (3. j.) 50.
[7] Uo. 51–54.
[8] Uo. 57.

küli a bibliai filológiában e hely ilyenfajta értelmezése. Béza is több művében fűzött hasonló magyarázatot e helyhez.[9] Piscator azzal vétett, hogy az esküt beírta a bibliai szövegbe is, s így joggal váltotta ki a református teológusok ellenérzését. Később ezt a helyet Luther megfelelő szövegével helyettesítették, vagy elhagyták a vers utolsó mondatát.

Lutheránus oldalról nemcsak e hely miatt, hanem a fordítás stílusa és főleg a magyarázatokban közölt református dogmák miatt támadták. Már 1607-ben megjelent Paul Röder türingiai lelkész kritikája, amely 36 bibliai idézetet állított egymás mellé Luther és Piscator fordításából, és ezekben mind stilisztikailag, mint dogmatikailag Luther szövegét igazolta.[10]

Piscator fordítói elveinek kifejtésével válaszolta meg a vádakat a következő esztendőben.[11] „Mein Vorhaben ist nicht gewesen, besser Teutsch zu geben als Lutherus: so habe ich solches auch nicht von mir aussgegeben: Sondern mein Vorhaben ist gewesen, die gründtliche und äigentliche mäinung der häiligen Schrift an tag zu geben mit Teutschen worten und weise reden, die ein Teutscher oder der Teutschen spraach verstendiger verstehen möchte und dadurch die mäinung der häiligen Schrift erlernen." Fordításának filológiai helyességét 1610-ben abban a válaszban igazolta, amellyel Peter Piscator jénai professor *Problemata sacra* (Jena 1609) című támadására felelt.[12]

Később már nem foglalkoztak a lutheránusok olyan intenzitással Piscator fordításával, mivel kiderült, hogy Luther fordításának népszerűségét nem nagyon veszélyeztette. Németországban igazán híres csak megjelenésekor volt. Ezért 1604-ben, illetve 1606-ban újra ki is adták. De ennek ellenére, Nassauban végül is nem lett belőle hivatalos Biblia. VII. János gróf ugyanis nem kedvelte úgy Piscatort, mint apja, s 1611-ben betiltatta a Piscator-biblia használatát. A tilalom bevezetése eleinte ellenkezést váltott ki, sőt 1617 és 1623 között újra kiadták Piscator szövegét, 1624-től viszont újra általánossá vált itt is a lutheri fordítás használata. Annak, hogy a református szellemű új német fordítás Németországban nem tudott igazán elterjedni a XVII. század tízes, húszas esztendeiben, valószínűleg ugyanaz volt az oka, mint ami miatt Tossanus már létrehozását is ellenezte: a harmincéves háború idején a lutheránusok és reformátusok egységre törekedtek az ellenreformációval szemben, amit a Luther-Biblia közös használata és elismerése nagyban elősegített.

A német tartományok közül később Rajna-Westfáliában használták. Ezt jelzi, hogy 1684-ben Duisburgban újra kiadták.

---

[9] Biblia Latina. Genf, 1590. 84.

[10] Röder, Paul: *Biblia der H. Schrifft,* Neuw verteutschet von den Caluinisten Johann Piscatorn... Frankfurt, 1607.

[11] *Apologia, das ist Verthädigung der newen Herbornischen Bibel.* Herborn, 1608.

[12] *Responsio Johan. Piscatoris... ad dissertationem Petri Piscatoris... professoris theologi...* Herborn, 1610.

Svájcban a kálvinista szellemű Bern volt különösen jó kapcsolatban Herbornnal. Itt már 1616-ban rendszeresen olvastatták Piscator bibliáját a kollégiumokban a gyermekekkel. 1681-ben pedig bevezették kötelező használatát. Ettől kezdve folyamatosan adták ki egészen 1823-ig, amikor is a piscatori szöveget Lutherre támaszkodva revideálták.

Hasonlóan érdekes a Piscator-fordítás holland elterjedésének története is. Itt is rögtön megjelenése után ismertté vált. A holland bibliarevizor, Wilhelm Baudart 1605-ben lefordítását javasolta, sőt rövid írást is jelentetett meg ennek érdekében.[13] A nemzeti zsinat azonban e miatt az írás miatt megneheztelt rá, s 1618-ban a dordrechti zsinaton új, holland fordítás elkészítését kezdeményezte. Bár a Piscator-Biblia így hivatalossá itt sem vált, hatása mégis kimutatható a holland teológusok körében.

Mint bevezetőnkben utaltunk rá – 1605–1606-ban Molnár Albert fejében is megfordult a Piscator-Biblia megmagyarításának a terve. Ő éppen 1600-ban, a Piscator-fordítás keletkezése idején kereste fel a kálvinista bibliai filológia fellegvárát, Herbornt.

Levelezésében ez idő tájt bukkan fel a Vizsolyi Biblia kiadásának terve is. Nem csoda hát, hogy épp Herborn akadémiáján akarta megszerezni a kellő tudást, felkészültséget. 1600. november 29-én érkezett meg Herbornba, s a főiskola akkori felügyelőjénél, Piscatornál szállt meg. Egy nap múlva költözött be a Kollégiumba. Nevét az akkori dékán, Julius Heinrich Dauber jegyezte be a matrikulába.[14] Hamarosan alkalma nyílt megismerkedni a híres professzorokkal is. Naplója december 1-jei bejegyzése szerint aznap meghallgatta Wilhelm Zepper egyházi iskolatörténeti előadását, Piscator két aphorismájának magyarázatát és Matthias Martinius biblia-magyarázatát. A karácsony első napját Piscatoréknál, majd Martiniusnál töltötte. Először Matthias Hundertmarckkal, majd a livóniai származású Ernestus Noldéval lakott együtt. Kisebb megszakításokkal nyolc hónapon keresztül folytatott itt teológiai stúdiumokat. Joggal feltételezhetjük, hogy közelebbi barátságba került az itteniekkel, professzorokkal és diákokkal egyaránt. Piscator később mint „optatissimus discipulus"-áról emlékezett meg róla, őt meg Molnár egy helyen „tisztelendő praeceptor"-ának nevezte.

Július 18-án megkapta elbocsájtó bizonyítványát a rektortól, és a következő napon – külön kérésére – Piscatortól. Ebben Piscator elsősorban Molnár műveltségét (eruditio), vallásosságát (pietas) és erkölcseit (mores) dicsérte. Elismerte a disputációkon való tevékeny részvételét és szereplését, érvelési képességét, buzgalmát és a tanárai iránt tanúsított tiszteletét. Sajnálattal állapította meg a maga és kollégái nevében is, hogy nincs alkalom arra, hogy

---

[13] *Wechbereider op de Verbeteringhe van den Nederlandschen Bibel, die door de ghenade des Heeren corts aen den dach sal ghegeven worden.* Arnheem, 1606.

[14] Zedler, Gottfried–Sommer, Hans: *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn.* Wiesbaden, 1908. 793.

Molnár tanárként köztük maradjon. Levele tulajdonképpen ajánlólevél is volt, ugyanis abban mindenki segítségét kérte Molnár számára.[15]

A következő esztendőben, 1602-ben Frankfurtban vállalt korrektori állást Joannes Saurius nyomdájában. Állásának azonban hamarosan búcsút mondott. Az ok visszavezet minket a herborni teológus, Joannes Piscator személyéhez. Saurius 1601. esztendei kiadványai között ugyanis éppen egy Piscator ellen irányuló lutheránus vitairat is szerepelt, Heizo Buscher munkája. Havas László már 1964-ben felfigyelt arra, hogy Molnár Frankfurtból való távozását nem csupán ottani sikertelen házassági kísérlete és anyagi gondjai magyarázzák, hanem főleg az, hogy nem szívesen élt olyan légkörben, ahol a meggyőződésével ellentétes tartalmú művek kiadásához kellett segítséget nyújtania.[16]

Ugyanakkor a Vizsolyi Biblia újrakiadása is egyre valószínűtlenebbnek látszott a következő esztendőkben. Asztalos András ugyan Nagyszombatból anyagi támogatást ígért e vállalkozáshoz, de az általa Németországba kiküldött Biblia példánya útközben elkallódott. 1603 augusztusában pedig a magyarországi ellenreformáció erősödése következtében a protestánsok üldözése miatt már veszélyesnek tartotta a Biblia új kiadását. Molnár ekkor fogadta el Taksonyi Péter barátja javaslatát, és a németországi bibliakiadások mintájára belefogott Lobwassernek a francia dallamokra énekelhető, német nyelvű Zsoltárkönyvének a lefordításába.[17] Lobwasser munkája németül Herbornban többször is megjelent, minthogy a kálvinista istentiszteleteken annak énekeit énekelték. Molnár szeme előtt egészen bizonyosan olyan bibliakiadás lebegtetett, mint a herborni 1595-ös Luther-Biblia volt, tehát amelyben a Biblia szövegét a Psalterium és a heidelbergi Katekizmus követte.

1604-ben elkészült szótárával. Mutatványlapjait elküldte Piscatornak és Pasornak Herbornba, és a kor szokásainak megfelelően üdvözlő verset kért tőlük. Sőt, Lobwasser-fordításából is küldött mutatványlapot nekik, amely sajnos nem maradt ránk.[18] A mester igen nagyra értékelte tanítványa szótárszerkesztő tevékenységét, de talán még nagyobb örömmel fogadta a Zsoltárkönyv magyarra fordításának tervét, mondván, hogy Molnár avval még nagyobb dicsőséget szerez majd magának.[19]

A kész szótárból, amely végül is Nürnbergben jelent meg a neves orientalista, Elias Hutter nyomdájában,[20] Piscator és Pasor is kapott egy-egy példányt, amiért Piscator 1604. szeptember 14-i levelében köszönetet mon-

---

[15] *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos. Bp., 1898. (A továbbiakban NLI) 433–434.

[16] Havas László: *Miért hagyta el Szenci Molnár a Sauer-nyomdát?* ItK, 1964. 194–195.

[17] NLI (16. j.) 141.

[18] RMNy 920.

[19] NLI (16. j.) 141.

[20] RMNy 919.

dott. Ugyanebben a levélben ígérte meg, hogy Molnár kérésére Corvinusszal küldet neki egy példányt Biblia-fordításából, amit Molnár akkor fizet ki, amikorra arra módja lesz.[21] Így jutott hát hozzá Molnár a fentebb említett, ominózus új, „Straf-mich-Gott" kálvinista Biblia-fordításhoz. S ezután született meg benne a szándék, hogy a Vizsolyi Biblia hiányában ezt a német Bibliát fogja magyarra fordítani. S tervéről rögtön értesítette Piscatort is.[22]

Egyelőre Molnár nem fogott bele a Piscator-Biblia fordításába. Megkezdett munkáin dolgozott nagy intenzitással: 1606. március 9-én jegyezte be naplójába, hogy a Zsoltárok könyvét „elkezdte a francia dallamokhoz igazítani." Munkáját szeptember 23-án fejezte be. Ugyanazon a napon, amikor Bocskai szabadságharca eredményes lezárásaként megkötötte a bécsi békét. Ezután október 2-án Molnár hazakísérte tanítványait, a Stänzig-fiúkat Altdorfból Engelsbergbe, és visszatért Altdorfba. Innen Heidelbergbe utazott, mint írja: „mivel ki akartam adni a Zsoltárkönyvet és mert azt reméltem, hogy alkalmas az idő a hazámba való visszatérésre."[23] Valószínűleg Bocskai támogatását igyekezett volna itthon megszerezni. A fejedelem hirtelen halála miatt azonban Molnár tervei szertefoszlottak, és ő egészen 1613 tavaszáig nem látogatott haza Magyarországra.

Hasonlóképpen szertefoszlott a német Piscator-Biblia lefordításának terve is. Ennek más oka volt. 1606 decemberében megérkezett ugyanis végre Heidelbergbe a Vizsolyi Biblia egy példánya, amelyet Molnár 1600 óta állandóan várt. Újrakiadásának többé nem volt akadálya. Molnár átolvasván a Károlyi Gáspár szerkesztette, szép magyar szöveget, rájött, hogy szükségtelen új fordítással töltenie idejét, csupán csak néhol kell „megjobbítania" „az szólásnak dísztelen módját, melyek az idegen nemzetből való korrektor miatt estenek volt,[24] és az újrakiadásnál figyelembe kell vennie a németországi kálvinista biblia-filológia legkorszerűbb alapmunkáit.

1607-ben éppen Herbornban, Christophus Corvinus nyomdájában külön is megjelentette Zsoltárkönyvét és Katekizmusát (RMNy 962). A nyomdai munkálatok idején, 1607. április 17-től május 19-ig újra Herbornban tartózkodott. Ezekhez a műveihez Piscatortól és Martiniustól kért üdvözlőverset, de azok azt visszautasították, mondván, hogy nem értik a magyar szöveget Nem jelent ez valamiféle elhidegülést a mesterek és tanítványuk között, mivel 1607 májusából fennmaradt Piscator Molnár Alberthez írott levele, amelyben még mindig úgy tudja, hogy Molnár hazautazik. Ehhez kívánt neki jó utat, és megkezdett munkássága folytatására buzdította, elismerve a Zsoltár- és a Katekizmus-kiadással szerzett érdemeit.

---

[21] NLI (16. j.) 167.
[22] Ld. a 2. sz. jegyzet szövegét!
[23] Ld. az 1. jegyzetet, 516–517. l., Szabó András fordítása.
[24] Uo. 227.

Molnár azonban Németországban maradt és Marburgban, Móric hesseni őrgróf védőszárnyai alatt hozzáfogott a Vizsolyi Biblia sajtó alá rendezéséhez. A bibliai könyvek sorrendjében Piscator német fordításának szerkezetét követte, azaz a kánonikusnak nevezett könyveket annak mintájára elválasztotta az apokrifoktól, és úgy rendezte el, amint Franciscus Junius tette a biblia latin fordításában és őt „követvén Piscator János, nékem tisztelendő praeceptorom".

A biblia végül is a frankfurti könyvkereskedő és kozmográfus, Levinus Hulsius örököseinek költségén jelent meg 1608-ban. Formátuma negyedrét lett, és abban is követte a herborni német nyelvű biblia-kiadásokat, hogy valóban mellette van a Psalterium és a heidelbergi Katekizmus szövege is magyarul.

Négy évvel később Molnár nyolcadrét formátumban, ugyanezekkel a művekkel együtt újra kiadta a Károlyi-Bibliát. Ebben a Piscator-féle bibliafilológia további hatásai is kimutathatók: Molnár ugyanis a bibliai helyek margón megadott konkordanciáját Piscator bibliájával és a franciák genfi bibliájával „egybevetvén igazította meg".

A Piscator-Biblia magyarra fordítása tehát nem valósult meg. Molnár Albert viszont hasznosította az akkoriban Németországban legnagyobb tekintélynek számító kálvinista biblia-szakértő filológiai eredményeit. Valóban „nem mosdatlan kézzel" végezte kiadói munkáját, s a Vizsolyi Biblia 1608. és 1612. évi kiadása nemzetközi mércével mérve is korszerű kiadvány.

Hargittay Emil *(Budapest–Piliscsaba)*

A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben

A keresztény művészet és irodalom közvetlen vagy közvetett ihletője a Biblia. Ez a hatás természetesen soha nem zárta ki más kulturális hagyományok felhasználását. Mégis, a vulgáris nyelvű irodalmak kialakulásakor a biblikus kifejezésmód, szókincs, mondatszerkezetek, toposzhasználat olyannyira sajátjává vált az írásbeliségnek, így a magyar irodalmi nyelvnek is, hogy már közhelynek számít annak a ténynek a hangoztatása, hogy a Biblia a régi magyar szövegekben *nyelvként* funkcionál. A sokrétű bibliai párhuzam feltárása nélkül a régi magyar nyelv jelentésrétegei rejtve maradnának előttünk. Vonatkozik ez nemcsak az egyházi használatú szövegekre, hanem a világi összefüggésekben és célzattal létrejött művekre is. Ez utóbbiakban annál jellemzőbbnek kell tartanunk a biblikus meghatározottságot, mivel a világi műfajok önmagukban ezt nem indokolnák.

A biblikus mitizáció a bibliai hivatkozások, párhuzamok alkalmazásának sajátos módja. Tudatos eljárás a mű szerzője részéről: a kortársakra vonatkoztatott bibliai párhuzamok (nevek) valamilyen lényegi hasonlóság alapján jelentéstöbbletet kölcsönöznek a műnek, akár pozitív, akár negatív mitizációról van szó. Úgy vélem, az eddigi szórványos vizsgálatok nyomán nem tudatosult eléggé, hogy a biblikus mitizáció sajátos irodalmi-művészi eljárás, s éppen a legutóbbi évek kutatásainak meglepő eredményei győztek meg arról, hogy valójában egy új kutatási terület és irodalmi megközelítésmód lehetőségei körvonalazódtak. Csupán három, már publikált „esettanulmány" eredményeire utalok most, melyek a további kutatások szükségességét indokolják.[1]

Az első Szepsi Korocz György eljárása, aki 1612-ben megjelent fordításában úgy adaptálta Jakab király fejedelmi tükrét az erdélyi helyzetre, hogy a Homonnai Istvánnak szóló dedikációjában a címzettnek Salamon szerepét, már elhunyt édesapjának Dávid királyét, saját magának Nátán prófétáét juttatta, így fejezve ki a család uralkodói aspirációit és saját politikai álláspontját.

Milotai Nyilas Istvánnak a XX. zsoltárt magyarázó, 1620-ban megjelent és Bethlen Gábor fejedelemnek ajánlott művének kommunikációs helyzete szerint a fejedelem Dávid király, aki Saultól, azaz Báthory Gábortól örökölte

[1] Heltai János: *Bethlen Gábor és Báthory Gábor viszonya a kortársak szemében.* Irodalomtörténet, 1983. 685–708; Pócsi Katalin: *Pataki Füsüs János királytükrének jelképrendszeréről.* Irodalomtörténet, 1992. 99–117; Heltai János: *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp., 1994. 155–161; Hargittay Emil: *A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1995. 450–451.

a fejedelemséget. A bibliai és a kortárs történések a személyek külső hasonlóságát, fizikai adottságait is beleértve, és a Báthory Gábor számára 15 évvel halála után megrendezett dísztemetést is beszámítva az utalások olyan jelentéstöbbletet adnak, hogy a szerző szándéka csak a mitizációban rejlő párhuzamok felfejtésével válik nyilvánvalóvá. Milotai Nyilas még azt a nehézséget is elhárítja, hogy Dáviddal szemben Bethlen nem volt költő, előszavában ugyanis elmondja, hogy a kommentált XX. zsoltárt maga a fejedelem fordította le magyarra, a kész mű akrosztichonja is ez: „Gabriel Betlen fecit".

Ugyancsak a Bethlen Gábor személye körül kibontakozott ideológiai irodalom terméke egy másik fejedelmi tükör, a Pataki Füsüs János által 1626-ban megjelentetett *Királyoknak tüköre*. Itt a Gedeonként, Józsiásként és Dávidként aposztrofált fejedelem mitizációja a mű szerkezetében is megvalósul: a második rész 12 fejezetében a tizenkét fejedelmi erényt tizenkét drágakő szemlélteti. A jáspis, a krizolit, a jácint, a topáz, a berill, a zafír, a krizofráz, a sardius, a kalcedón, a smaragd, a szardonix és az ametiszt szerepel az Apokalipszis 21. fejezetében is, a mennyei Jeruzsálem leírásában. Pataki Füsüs látomásában Bethlen Gábor királyként egy új ország létrehozója.

A most csak vázlatosan ismertetett három példa nyomán felmerül a kérdés: létezik-e hasonló biblikus mitizáció a 17. század későbbi időszakában és más műfajokban is? A kérdés megválaszolásához – gyakorlati megfontolásokból következően – a 17. század magyar nyelvű költészetét választottam kiindulópontul. Minthogy a hétköznapi vallási élettel szorosan összefüggő műfajok vizsgálata ebben a vonatkozásban közömbösnek tekinthető, a katolikus egyházi és protestáns gyülekezeti költészetet figyelmen kívül hagytam. A fennmaradó tíz kötetnyi *Régi magyar költők tára* versanyagát, mintegy 2000 szöveg elemzését tekintve a biblikus mitizációról árnyaltabb kép alkotható.

Az a fajta mitizáció, amely Bocskai és Bethlen körül kialakult, a verses anyagban is jellemzően kimutatható. (Természetesen a példáknak csak egy részét idézhetem most.) Például Debreceni S. János már egy 1605-ben írt versében Gedeonnak nevezi a fejedelmet.[2] Prágai András *Sebes agynak késő sisak* című versciklusában több mint harminc kortársáról, a harmincéves háború kiemelkedő egyéniségeiről (V. Frigyestől Gusztáv Adolfon keresztül Richelieu bíborosig) ad verses jellemzést. Ezek között figyelemre méltó a Bethlen Gáborról szóló vers, amely az erdélyi fejedelmet első strófájában Gedeonnal azonosítja, az 5. versszakban pedig megjelenik a Dávid–Saul-párhuzam is, félreérthetetlen célzással Báthory Gábor fejedelemségére:[3]

[2] RMKT XVII/1. 260.
[3] RMKT XVII/8. 58–59.

Dávidot az Isten,
Nagy veszedelmekben,
Kegyessen meg tartotta,
Sereny vitezséggel
Okos bölczesseggel,
Ott meg ajándékoszta,
Izrael országát,
Saul koronáját,
Lám végre néki atta.

Minthogy Prágai egész versciklusában kizárólag az erdélyi fejedelem kapja meg a Gedeon-azonosítást és a Dávid–Saul-történet adaptációját, arra kell gondolnunk, hogy a szerző – nyilván kortársainak felfogásából következően – mintegy Bethlen számára „tartja fenn" a mitizációnak ezt a két eszközét. A Gedeonnal való párhuzamot a midianiták feletti győzelem és a Baál-kultusz elleni harcon túl az is erősíthette, hogy – a Bírák könyvének elbeszélése szerint (8, 23) – Gedeon is elutasította a királyságot.

A 17. század második felének költészetében – a megváltozott történelmi körülmények között – is kimutatható a biblikus mitizáció, a korábbi évtizedekben rögzült jelképrendszernek megfelelő módon. Az Apafi-kor költészetében a bibliai párhuzamok alkalmazása még gyakoribb, s jellemző az is, hogy – a politikai szerepvállalásnak megfelelően – Apafi fejedelem háttérbe szorul Teleki Mihály mögött.

Erdély leghatalmasabb ura, Teleki hol mint Arkhippus, a kolosszeiek egyik tisztségviselője, hol mint Abdiás, Ákháb király istenfélő tisztje jelenik meg Nógrádi Mátyás versében.[4] Zákány Istvánnak a Balassi-katonaének nótájára írt, Telekihez küldött vitézi énekében Teleki számára követendő példaként említi Gedeont, Dávidot és Sámsont. Figyelemre méltó Zákány István versében az a szinkretizmus, ami a további – Teleki elé helyezett – példák említésében megnyilvánul: Hector, Mars, Pallas, Nagy Sándor, Hunyadi János, Báthori István és Zrínyi Miklós, aki a kontextus szerint egyaránt lehet a szigetvári hős, de az eposzíró dédunoka is.[5]

Teleki későbbi politikai ellenfele, Thököly Imre Dávidként jelenik meg. Az Isten által a juhok aklából elvont Dávid a versszerző, Thury Ádám szerint most már népét legelteti fejedelemként.[6]

De nemcsak a kiemelkedő történelmi személyiségek, hanem a kor írói, papjai, értelmisége is részese lesz a bibliai mitizációnak. Az említett Nógrádi Mátyás versében a történetíró Bethlen János mint Báruk jelenik meg, aki

[4] RMKT XVII/10. 71.
[5] RMKT XVII/11. 351–353.
[6] RMKT XVII/11. 432.

Jeremiás íródeákjaként alkotta meg könyvét.[7] A református lelkész Czeglédi Istvánt kortársai többször is a Baál-kultusz ellen harcoló Illés prófétaként aposztrofálják. Czeglédi nemcsak kérlelhetetlen vitatkozója volt a hitvitáknak ebben az eldurvuló, és új teológiai érveket már felhozni nem tudó időszakában, de kapcsolatba került az 1671-ben felszámolt Wesselényi-mozgalom szereplőivel is. Czeglédit erősen meghurcolták, s miután csak váltságdíjjal szabadulhatott, 1671 tavaszán ismét a pozsonyi Delegatum Judicium elé idézték a már súlyos beteg prédikátort. Czeglédit kocsira tették, s ekkor, 1671. június 5-én útközben, Nagyszombat határában, szekerén halt meg, ahogy az erről szóló históriás énekben olvassuk:

Bé-érének azért Poson' hóstáttyában,
Szállás mútattaték kivül egy majorban;
Meg-tudák, hogy el-jött Czeglédi; de hóltan,
'S ugyan meg-posdúltak Fö-rendek magokban.[8]

A Királyok 2. könyvének 2. fejezete szerint (11. vers) Illés és Elizeus, „amint mentek és beszélgettek, egyszer csak jött egy tüzes szekér, tüzes lovakkal, s elválasztotta őket egymástól, aztán Illés a forgószéllel fölment az égbe."[9] A mitizáció érvényét ebben az esetben az életút és a halál körülményei is erősítik. Illésként említi Czeglédit Felvinczi Sándor is,[10] s az a Köleséri Sámuel is, aki Czeglédi mostohafiaként a párhuzamot saját személyének beiktatásával teljesíti ki. Ahogy Elizeus Illés prófétai székét örökölte, úgy tekinti Czeglédit ő is nemcsak atyjának, de szellemi elődjének: „Regen Eliseus, az Illyés Profétát, / Nem külömben tartá, mint az édes Attyát [...] Edes Atyám (ugy-mond) Oh én édes Atyám! / Izrael szekeri lovagi! oh talám / Többé már nem látlak, gyászos az én ruhám, / El-maradt Palástod, felvészem én reám."[11]

A kor költészetében általánosnak mondható, hogy a magyarság sorsát Izrael történetének különböző korszakaihoz hasonlítják. Ez a párhuzam természetesen már a 16. századi irodalomban általánossá vált, a 17. század második felének költészetében azonban minden korábbinál gyakrabban fogalmazódik meg. Ezzel összefüggésben kell megemlíteni a bibliai história műfajának 17. századi továbbélését is.

A bibliai névadás jellegzetessége a nevek hasonlóságának kihasználása és a névetimológia. Ilyenformán a Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna temetésére készült Keserűi Dajka János-féle búcsúztató versben a példaként

[7] RMKT XVII/10. 70.
[8] RMKT XVII/10. 409.
[9] Ószövetségi és újszövetségi Szentírás. 4. kiad. Szent István Társulat, Bp., 1982. 368.
[10] RMKT XVII/11. 41.
[11] RMKT XVII/11. 11–12.

szolgáló bibliai nevek listáját a csupa verzállal szedett Zsuzsanna nyitja.[12] Hasonlóképpen a Bornemisza Annának, Apafi Mihály feleségének írt versben Abigél, Mária és Tábita mellett ott találjuk Anna prophetissát, aki a gyermek Jézusban felismerte az Izraelnek megígért Messiást.[13] A temetések alkalmára írt versek visszatérő kompozíciós fordulata, hogy a halott búcsút vesz a hozzá közelálló ismerősöktől, rokonoktól. Ilyen szerepben kerül elő Bornemisza Anna további két versben, s ezekben – egyéb nevek mellett – ismét párhuzamul kapja Anna prófétanőt.[14]

Az ifjabb Bethlen István temetésén 1633. március 24-én elhangzott verses búcsúztatóban Zólyomi Dávid, Bethlen István sógora és jó barátja mint a gyászolók egyike természetes módon kapta meg Dávid király nevét. Ez esetben azonban nem csupán egyszerű névazonosításról van szó. A vers szerzője, Laskai János ugyanis az elhunyt Bethlen Istvánt Dávid bensőséges barátjával, Jonathánnal azonosítja, s ennek a párhuzamnak a jegyében fejti ki gondolatait.

Te nagyságod penig, az Zollyomi Dávid,
Nem szomorkodiké, mint régen szent Dávid,
Mikor az gonosz hírt gyilkos szolga megvitt?

Ki mihelt meg hallá holtát Jonathannak,
Mint ő szerelmetes lelki baratyának,
Botsatkozik mingyárt im illyen sirásnak[15]

Majd a siratő szavak után Bethlen István és Zólyomi kapcsolatát így foglalja össze a versszerző:

Erössek voltatok, mint két oroszlán fi,
Meg löt, akartatok valamit ketten ti,
Ellenetek nem mért motzánniis senki.[16]

A kedves rokon halálával azonban Zólyomi egyedül maradt – s itt következik a vers hangváltása –, Zólyomi magányában elerőtlenedik, s élete sincs biztonságban; a versszerző szinte kizökken a halottbúcsúztatás szerepéből.

[12] RMKT XVII/8. 277.
[13] RMKT XVII/10. 69.
[14] RMKT XVII/11. 274, 305.
[15] RMKT XVII/9. 27.
[16] Uo.

Mar Zollyomi vram, vigyázz, s- ód magadat,
Többed magaddal járd, s- ne éjjel vtadat,
Mert majd el temeted leg föbbik strásadat.

Meg nezd falattodat, s- úgy mártsad az tálban,
Meg lásd, s- ugy igyál, mi vagyon a pohárban,
Mert aki vigyázott, ezentúl száll porban.

Ez utánn, el higyed, találkoznak többek,
A kik eletedre titkonn s- nyilván törnek,
Ha okosonn nem jársz, bizony megis ejtnek.[17]

Az emlékíró Kemény János, aki jelen volt a temetésen, negyedszázaddal később „próféciai lélekkel" való jövendölésnek nevezte ezeket a sorokat. Laskai jóslata igen hamar betelt, ugyanis Zólyomit tíz nappal a temetés után, április 4-én Marosvásárhelyen a hatalmát féltő Rákóczi György fejedelem letartóztatta. Zólyomi Dávid soha nem szabadult meg rabságából, tizenhat évvel később, 1649-ben halt meg Kővárban.[18]

A középkori eredetű névetimológia két példáját is érdemes megemlíteni. Az 1689-ben elhunyt unitárius Sebesi Benjáminné Szőrös Erzsébet halotti búcsúztatója úgy zárul, hogy a halott egyes szám első személyben elemzi nevének betűit, s megállapítja, hogy a héber ábécé két betűje, a béth és a sin mind saját, mind férje nevében megtalálható, így kettejük viszonya ahhoz hasonló, ahogyan „Évát Isten vette Ádám óldalából".[19]

Egy másik halotti búcsúztató Bethlen Gáborra mint „Felséges Bethlehemus"-ra utal.[20] A jelentésértékű Bethlen–Bethlehem névazonosításra korábban már Pataki Füsüs János szolgáltatott példát.[21]

A biblikus mitizációt a 17. századi költészetben mennyiségi megközelítéssel is jellemezhetjük. Az átvizsgált mintegy kétezer 17. századi versben kb. 250 bibliai név szerepel.[22] Harmincszor vagy annál többször a következő

---

[17] *I. m.* 28.
[18] *I. m.* 574, 611.
[19] RMKT XVII/14. 152.
[20] RMKT XVII/9. 144.
[21] Pataki Füsüs János: *Királyoknak tüköre...* Bártfa, 1626. 114. (RMNY II. 1347.)
[22] A szisztematikus vizsgálat a dolgozat elején elmondottak szerint a nem gyülekezeti és liturgikus egyházi költészetre irányult, tehát az RMKT 17. századi sorozatának következő tíz kötetén alapult: 1., 2., 3., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14. Minthogy az 1. és 8. kötet névmutatójából hiányoznak a bibliai nevek, egyetemi szeminaristáim (Csíkány Andrea, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Farmati Anna, Török Gábor, Eötvös Loránd Tudományegyetem) kimutatására támaszkodom, akik kiírták az e kötetek versanyagában szereplő bibliai neveket is. (Helyenként nem pontosak a kinyomtatott névmutatók, ezért csak hozzávetőleges számokkal lehetett dolgozni.) Az átvizsgált tíz kötetben pontosan 1713 vers van, ehhez hozzá kell számítani a szövegváltozatokat.

15 név fordul elő: Ábel, Ábrahám, Ádám, Dávid, Illés, Izsák, Jákob, Jób, József, Káin, Noé, Pál és Péter apostolok, Salamon és Saul. A névemlítések természetesen nem mindenhol a mitizációt szolgálják, gyakran csak bibliai helyre utalnak, mint Pál és Péter apostolok vagy Dávid esetében. Mégis Dávid a legnépszerűbb a vizsgált versanyagban, s ez tartalmilag is nyomon követhető. 190-szer fordul elő a neve, s őt csak mintegy 85 előfordulással követi Pál apostol és Ábrahám. Dávidnak, Izrael legnagyobb királyának, Jézus ősének a története sokoldalúan és árnyaltan ábrázolt személyt jelenít meg az Ószövetségben, s ezt versszerzőink ki is aknázzák. Utaltunk Saulhoz és Jonathánhoz, az ellenséghez és a baráthoz fűződő viszonyára, a versekben megjelenő harcos, gyászoló, költő és énekes, szerelmes, vétkező és bűnbánó ember alakjára. Az a sokoldalúság és árnyalt jellemzés, amelyet a Biblia nyújt, még azt is lehetővé teszi, hogy az egyébként kevés bibliai utalást tartalmazó szerelmi és lakodalmi énekek csoportjában is találkozzunk nevével. Az egyik ismeretlen szerzőjű ének a gyengébb nem iránti vonzalmát így indokolja meg:

Szent vólt Dávid király, de Bethsabeel hált, szép vólt, azért szerette,
Amaz erőss Sámson Dalia asszonyért életét el vesztette,
Bölts, okos Salamon szép aszszony kedviért Istenét meg vetette.[23]

Máshol ugyanez Dávid vétkeként jelenik meg, híven a bibliai szöveghez, hiszen Sámuel 2. könyve szerint (11. fejezet) Dávid megölte Uriást, Betsabé férjét. Valójában ez az a történet, amelyik Dávid egyetlen súlyos vétkét ismerteti meg velünk. A Rimay által Dávidként[24] aposztrofált poéta, vitéz, szerelmes és bűnbánó Balassi vajon mi másra célozhatott, amikor ezt írta:

Ellened való sok vétkem
Mint Dávidé, olyan nékem,
Kiért, azmint én azt vélem,
Veszett keserves életem.[25]

Arra kell gondolnunk, hogy Balassi megbánandó vétekként tekintett elmúlt szerelmi életére, hiszen – mint utaltunk rá – Dávidnak valójában csak egyetlen vétke volt. A zsoltárok között csupán egy van, ami erre utal, a bűnbánat zsoltára, az 50.: „...Dávid zsoltára, amikor Nátán próféta fölkereste,

---

[23] RMKT XVII/3. 530.

[24] A Balassi-epicédiumban: *Rimay János Írásai.* Kiad. Ács Pál. Bp., 1992. 22–23. – Dávid vétkeiről: *Theologische Realenzyklopädie* VIII. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1981. 386.

[25] Mégis azonról, *Balassi Bálint Versei.* Szöv. gond., jegyz. Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1993. 195.

mivel együtt volt Batse-bával."[26] És ennek a zsoltárnak a parafrázisát készítette el a bűnbánó Balassi halálos ágyán.

Mindeddig csak protestáns szerzőket idéztünk a 17. századból, nem véletlenül. A protestantizmuson belül még a 16. században kibontakozó nemzeti nyelvűségi program a 17. századra beért: az anyanyelvű költészet nagyobb része protestáns szerzőktől ered. Már Balassitól kezdve az volt a kérdés az irodalmi nyelv számára, hogy a retorikában a latin nyelven írt műfajokra kidolgozott szabályrendszer hogyan vihető át a vulgáris nyelvű alkotásokra. Ezt a feladatot a 17. században sikerült megoldani, még elméleti szinten is: megjelent az első magyar nyelvű grammatika és enciklopédia. A katolikusoknál a latin sokkal tovább tartotta magát, de a vulgáris nyelvűvé alakított műfajokban is magas színvonalú művek jöttek létre. Jellemző az embléma műfaj példája: emblémaszerzőink nagyobb része katolikus, s az emblémákat tartalmazó művek mintegy háromnegyed része latin nyelvű.[27] Mintha kétféle koncepció valósulna meg: a közvetlenül a Bibliára építő *fogalmi* allegorizálás protestáns oldalról, és a *látványt* meg a latin nyelv autoritását előtérbe helyező megoldás katolikus oldalról. A katolikus szerzők műveiben is létezik a biblikus mitizáció, de a protestánsokénál kisebb arányban és az Ószövetség helyett inkább az Újtestamentumra való utalások igénybevételével. Az Esterházy Miklós környezetéhez tartozó Körmendi Lukács *Pasquillus*ában II. Ferdinánd király lesz az imádkozó Dávid és Bethlen Góliát, „Kinek reminsige uan cziak mahumet-ben". A Bethlen Gábor „pogány"-ságára való utalás megtalálható már Báthori Gábor 1613-ban keletkezett verses halotti búcsúztatójában éppúgy, mint a nyugati propaganda-irodalom egy részében.[28]

Egy 1670-ben keletkezett vers keményen támadja a Wesselényi-mozgalomban részes protestáns nemeseket, így az egykori fejedelem egyik leszármazottját, a Zemplén megyei főispánt, Bocskai Istvánt is. Jellemzésébe belejátszik a század eleji mitizáció:

Vén Gedeon, hól vagy te Bocskay Istvan,
S kassaij praesbiter, vén Czegledy Istvan?
[...]

Gedeon, Gedeon, metelyes Gedeon,
Koporsóban feligh be szaratva vagyon,
S meghis azon vagyon, hogy taborba szalyon,
Kjralyat el advan, hadat ra kialcson.[29]

---

[26] Ószövetségi és újszövetségi Szentírás. *i. m.* 640.

[27] Knapp Éva–Tüskés Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796. Magyar Könyvszemle, 1995. 147, 149.

[28] RMKT XVII/8. 252. – RMKT XVII/1. 456.

[29] RMKT XVII/10. 383.

Az ismeretlen szerző Bocskai buzgóságát felesége inspirációjának, nagyravágyásának tulajdonítja:

Valamint Adamot megh csala az Eva,
Ki mia nagy atok szalla ez vilaghra,
Ugy banik te veled tarsod, Török Kata,
Dunara vizet vén, inod is nem hagya.[30]

A jelentősebb katolikus szerzőknél, így Nyéki Vörös Mátyásnál, Liszti Lászlónál, Esterházy Pálnál szintén megvannak az ószövetségi utalások, még inkább az Újszövetségből vett párhuzamok, s különösen Esterházynál gyakori az antik toposzokkal való vegyítés. A század legnagyobb költője, Zrínyi alapvetően újtestamentumi ihletettségű jelképekkel díszíti fel eposzát, mindenhol kerülve a vallási elfogultságot. Az eposz I. énekében megjelenő flagellum Dei koncepció egyaránt megtalálható a bibliai, a középkori és a protestáns hagyományban. Jézusnak a hősök pártfogójaként való szerepeltetése, valamint a Jézus nevével hadba szálló vitézek, ahogy Gábriel angyal szól Zrínyihez: „Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya",[31] olyan toposz, mely a vitézi élet lényegének legáltalánosabb kifejezése volt már a 16. században is. Zrínyi ilyen módon korának modern irodalmi kifejezésmódját is igénybe véve – Király Erzsébet kutatásaira hivatkozva – egy archaikus keresztény idea megfogalmazója.[32] A 17. század második felében maga Zrínyi is mitikus alakká nő, akár mint Mars, Hector vagy Phoenix, akár mint a többi csillagok között villogó Lucifer vagy „Ki Iésus nevéiért sok tsatákat tett".[33] A 17. századi magyar költészetben nem találtam rá példát, csak a korabeli német irodalomban fordul elő, hogy Zrínyit az Ószövetség valamely híres vezéréhez, uralkodójához hasonlítsák. Az 1663–1664-es haditettek után itt Zrínyi mint Gedeon jelenik meg. Egy másik 1664-es német nyomtatvány (*Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapfern Helden-Thaten...*) metszete mintha csak a *Szigeti veszedelem*hez készült volna: az égből aláereszkedő két angyal egy hatalmas horgot tart, melyből kötelek lógnak le, hogy a földön álló nyolc katona beléjük kapaszkodhasson. Egy másik német nyomtatvány élén mottóként szerepel a Makkabeusok 1. könyve harmadik fejezetének német átdolgozása. A részlet Júdás Makkabeus dicséretéről szól úgy, hogy a

---

[30] *I. m.* 384.

[31] *Szigeti veszedelem*, XV. ének, 41. versszak.

[32] Király Erzsébet: *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tasso és Zrínyi eposzában.* In: Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *„Adria tengernek fönnforgó habjai".* Bp., 1983. 118, 123.

[33] Az idézet ismeretlen szerző verséből: RMKT XVII/10. 279. További példák: *i. m.* 267, 567 (Mars); 269, 271, 277 (Hector); 275, 567 (további antik példák); 269 („Mint Lucifer villagh töb csillagok között").

szövegben Júdás után zárójelben Zrínyi neve („Serin"), Izrael után pedig a „Christenheit" áll. A nyomtatványban közölt gyászbeszéd Zrínyi jelmondatát a 30. zsoltár 16. verséből eredezteti: „Deus meus es tu: in manibus tuis fortes meae. Du bist mein Gott: mein Glück ist in deinen Händen. Psalm. 30. v. 16. Sors bona nihil aliud."[34]

Végezetül arra a két kérdésre keressük a választ, hogy a biblikus mitizáció milyen elméleti alapokon valósulhatott meg, továbbá mi a tudománytörténeti háttere vizsgálatunknak.

Akit Dávid királyhoz, Salamonhoz vagy más halhatatlan alakhoz hasonlítottak, annak ez hatalmas rangot, kitüntetést jelentett, érthető tehát, hogy az allegorizálás módszere már a középkorban is működött.[35] Az igény már követelményként fogalmazódott meg a retorikában, Abraham Scultetus például pontosan leírja a bibliai azonosítás létrehozásának grammatikai szabályait. A magyarországi halotti beszédek szerzői szem előtt tartották ezeket az elveket, amikor a beszéd laudációjában a mitizáció módszerével éltek. Kecskeméti Gábor tucatszámra emelte ki a halotti beszédekben megtalálható mitizáció példáit.[36] A mitizációhoz szükséges információs anyagot maga a bibliaismeret is szolgáltathatta. Természetesen lehetséges az, hogy a gyakori bibliaolvasás felemlegetése is csak toposz, de csak bizonyos mértékig fogadható el annak. Az, hogy a hagyomány szerint a Bibliát Bethlen Gábor ötször, nápolyi Alfonz tizennégyszer, Rhédei Ferenc tizenötször, Bethlen Miklós huszonhá-

---

[34] Zrínyi mint Gedeon, l.: Nemeskürty Harriet: *Israel Voidiuss egykorú verse Zrínyi Miklós téli hadjáratáról.* In: *Prodromus.* Tanulmányok a régi és újabb magyar irodalomról. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1985. 23–25. – A metszetet tartalmazó nyomtatvány jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban: 159.31. Hist (7). – A karmelita szerzetes műve: F. Andreas von S. Theresia: *Niedergelegte Christliche Tapferkeit.* Das ist: Schuldige Klagred, oder Leich- und Ehrn-Predig von dem Christ-ritterlichen Leben... deß Herrn Nicolai Grafen von Serin... München, 1664. Zrínyi jelmondatának magyarázata a gyászbeszéd címe. A nyomtatvány jelzete: Herzog August Bibliothek 230.54. Theol. (7). (L. még az Apponyi-gyűjteményben.)

[35] Néhány korábbi és későbbi példa a középkori mitizációhoz: Josef Funkenstein: *Samuel und Saul in der Staatslehre des Mittelalters.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1952/53. 131–140.; német és svéd példa: Werner Milch: *Gustav Adolf in der deutschen und schwedischen Literatur.* Breslau, 1928 (reprint: 1977); francia példa: Sz. Jónás Ilona: *Szabad-e zsarnokot ölni?* A hugenotta politikai irodalom egy motívumának útjáról. Világosság, 1978. 611; norvég példa: Sverre Bagge: *The Political Thought of The King's Mirror.* Odense University Press, 1987. 62–63, 125–127; itáliai példa: Herfried Münkler: *Im Namen des Staates.* Die Begründung der Staatsraison in der frühen Neuzeit. Frankfurt, 1987. 88–89; angol példa: Graham Parry: *The Golden Age Restor'd.* The Culture of the Stuart Court, 1603–1642. Manchester, 1981 (reprint: 1985). A jelenség mint „politikai teológia" a középkorban: Ernst Kantorowicz: *The King's Two Bodies.* A Study in Mediaeval Political Theology. Princeton, New Yersey, 1957 (reprint: 1981).

[36] A Scultetus-idézet és a példák: Kecskeméti Gábor: *A régi magyar halotti beszéd történeti kommunikációelméleti helyzete.* Bp., 1996. (Kandidátusi értekezés, kézirat.) 101–102.

romszor, I. Rákóczi György pedig az Ótestamentumot ugyan „mindössze" tizenháromszor, az Újtestamentumot viszont több mint harminckétszer olvasta el, árulkodik a Szentírás és az ember bensőséges viszonyáról.[37] A 16–17. században, részben a studia humanitatis filológiai módszere, s az ezen alapuló, először protestáns irányból megújuló bibliakritika és hermeneutika[38] – a könyvnyomtatás lehetőségeit kihasználva – a bibliaismeret legkülönbözőbb és széles körben terjesztett kézikönyveinek elkészítését eredményezte. Gondoljunk olyan lexikonokra, enciklopédiákra, florilégiumokra, kompendiumokra, inventáriumokra, mint a jezsuita Ludovicus Ballester *Onomatographia, sive descriptio nominum varii et peregrini idiomatis* (1617), Nicolaus Caussinus *Polyhistor symbolicus* (1618), Martinus Del Rio *Adagialia Sacra Vetereis et Novi Testamenti* (I–II., 1614–1618), Andreas Schottus *Adagialia Sacra Novi Testamenti graeco–latina* (1629), vagy a protestáns Bartholomaeus Westhemerus *Troporum, schematum, idiomatumque communium liber...* (1561) című műve.[39] Külön is érdemes szólnunk az egykori gyulafehérvári professzornak, Alstednek *Triumphans Bibliorum Sacrorum seu Encyclopaedia Biblica* (Frankfurt, 1625) című művéről, amely a bibliai ismereteket olyan elrendezésben tárgyalja, ami saját enciklopédiájához képest is eltérést jelent és ott így ezek az ismeretek nem találhatók meg.[40] A könyv rendszerét az egyes diszciplínák (pl. *Arithmetica*, *Optica*, *Musica*, *Politica*, *Poetica*, *Cabbala*, *Polemica sacra* stb.) alkotják, s a diszciplínák főbb tételeit bibliai locusokkal támasztja alá. Alsted rendszerében minden levezethető a Bibliából, mindenre talál bibliai idézetet. A könyv 52. fejezete a *Prosopographia sacra* címet viseli, ez a leghosszabb fejezet, benne 425 bibliai név magyarázatát találjuk meg. Alsted méltatja a példák jelentőségét: „Quo accedit varietas exemplorum, quibus tum in dissertatione, tum in vitae institutionie potes uti, magno cum fructu. Habes enim hic exempla beneficentie, charitatis, castitatis, adulationibus, ambitionis, animositas, auaritiae, crudelitatis, fortitudinis,

---

[37] *I. m.* 105.

[38] Helmut Feld: *Die Anfänge der modernen biblischen Hermeneutik in der spätmittelalterlichen Theologie*. Wiesbaden, 1977. 102–103.

[39] A jezsuita szerzők műveinek adatai – további hasonlókkal együtt – megtalálhatók: Petrus Ribadeneira: *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*. Roma, 1676. 841, 844. Westhemerus művének 1561. évi baseli kiadását használtam. (Valamennyi könyvnek a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban levő példányát használtam, nem mindig a jelzett első kiadást.) Más jellegű Johannes Mattheus igen elterjedt kompendiuma, amely a különböző tudományok és művészetek kezdeményezőit gyűjtötte egybe *Libellus de rerum inventoribus* című művében. Dávidról megjegyzi: Hymnos primum David propheta in laudem Dei scripsit ac cecinit." Hamburg, 1613. 13.

[40] Az 1642-ben Frankfurtban megjelent kiadást használtam a Herzog August Bibliothekban. A műről lásd: Joachym Dyck: *Die Rolle der Topik in der literarischen Theorie und Praxis des 17. Jahrhunderts in Deutschland*. In: *Toposforschung*. Hrsg. von Peter Jehn. Athenäum, Franfurt/M., 1972. 146–148.

et, uno verbo, virtutum ac vitiorum omnium."[41] Dávid esetében például a rá vonatkozó jellemvonásokat így foglalja össze: „Fuit sanctissimus propheta, potentissimus rex, felicissimus bellator, doctissimus musicus, exercitatissimus scriptor."[42] Alsted prosopographiát ír, s ez tudománytörténeti jelentőségű. Kiváló, híres személyek jellemzésére ugyanis először 1537-ben alkalmazták először ezt a kifejezést, noha maga a műfaj nem mondható újnak, gondoljunk a *De viris illustribus*, a *De casibus virorum illustrium* típusú művekre, vagy akár a *Legenda aureára*. Mégis, hogy a prosopographia új tudományos diszciplína, valójában csak 1980-ban tudatosult, amikor megindult a Medieval Prosoprography című folyóirat.[43] Lehet, hogy a topika sokfelé ágazó kutatásában a hermeneutika, az allegória, a jelentéskutatás, a toposzkutatás mellett a prosopographia újabb tudományszakként jelenik majd meg. Vizsgálati területe minden nevekkel kapcsolatos műveltséganyagra vonatkozhat. A bibliai toposzok azonban egy vonatkozásban minden más utalástól elkülönülnek a 17. század keresztény embere számára, a Biblia ugyanis nemcsak a műveltség, a tudás forrását jelentette számára, hanem a hit alapját is.[44]

Rövidítések: RMNY II.: *Régi magyarországi nyomtatványok.* II. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Bp., 1983. – RMKT: *Régi magyar költők tára,* (17. századi sorozat). Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Jankovics József. 1–15. Bp., 1959–.

---

[41] Alsted: *Triumphans Bibliorum Sacrorum seu Encyclopaedia Biblica.* Frankfurt, 1625. 561.

[42] *I. m.* 513.

[43] *Medieval Lives and the Historian Studies in Medieval Prosopography.* Ed. by Neithard Bulst, Jean-Philippe Genet. Michigan, 1986. (L. a lapszámozás nélküli előszóban.)

[44] A Biblia és a görög–római antikvitás viszonyáról és későbbi recepciójáról: Joachim Dyck: *Athen und Jerusalem.* Die Tradition der argumentativen Verknüpfung von Bibel und Poesie im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1977.; Hans Gerd Rötzer: *Traditionalität und Modernität in der europäischen Literatur.* Darmstadt, 1979.

Kecskeméti Gábor *(Budapest)*

Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban

A régi magyar irodalom szöveganyagának rendkívül jelentős hányada teológiai tartalmat közlő, illetve azt a gyakorlati kegyesség műfajaiban népszerűsítve kifejtő alkotás. A legutóbbi időkig vajmi kevés történt annak érdekében, hogy e művek sajátos irodalmi létformájának megértéséhez támpontokat keressünk és találjunk. Egy efféle megközelítés lehetőségét nehezítette az, hogy a kutatásnak nyilvánvaló nehézségekkel kell szembenéznie az e művek irodalmi létformájának alaprétegét jelentő retorika és a művekben közölt tartalmak teológiai összetevői viszonyának vonatkozásában. Közismert, hogy a teológia álláspontja szerint mindazok a deviációk, amelyek a dogmatikai vagy erkölcsi tantételek népszerű kommunikációvá való formálásának szükséges retorikai eljárásai, veszélyt jelentenek a tételek hibátlan: csorbítatlan és torzítatlan kifejtése szempontjából. Az erősen retorikus beszédhelyzetek alkalmával a hitbéli tételrendszerek kifejtésében általában dogmatikai zavarok lépnek fel, a teológia tartalmi irányítása alatt álló műfajokban a retorikai eszközök mozgósítása az átadni kívánt üzenet és a hatékony átadás feltételeit biztosítani képes megformálás kétféle érdekének konfrontációjához vezet.

A jelenség lényegéről még 17. századi elméleti reflexióval is bírunk. Komáromi Csipkés György felismerte, hogy vallási tárgyakról beszélve „fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgetö ékes szoknak vadászása".[1] A retorika veszélyességére Bethlen Miklós önéletírása példát is tartalmaz. A szentek segítségül hívásának szokása szerinte nemcsak „némely szentírásbéli helyeknek nemértéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csúfolódásokból" alakult ki, hanem nem utolsósorban „némely tudós püspökök, doktorok és orátoroknak a homiliákban vagy prédikációjokban a megholt szentekhez lett allocutiójokból".[2]

Mivel azok a helyzetek, amelyekben ez a kommunikációs probléma fellépett, valóban tömegesek és vallási–egyházi szempontból összességükben rendkívüli jelentőségűek voltak, nem meglepő, hogy irányításukra kialakult egy széles körben alkalmazott eljárás, amelynek követése elkerülhetővé tette a konfrontációt. Létezett és retorikai–homiletikai értelemben leírható egy általánosnak mondható alkotási módszer, amely a népszerű vallási irodalmat, mindenekelőtt a prédikációírást többnyire irányította; amelynek alkalmazásá-

---

[1] Idézi Bartók István: *„Szükséges azért az jó forditás, és hasznos...".* Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikatörténetéhez. ItK, 1993. 451–469; a folyóiratbeli közlésnél bővebb kéziratos változatban, 60, 76. j.

[2] *Bethlen Miklós Élete leirása magától* (1708–1710) In: *Kemény János és B. M. Művei.* Kiad., jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók) 404–405.

ban a lelkipásztorkodás gyakorlati ismereteinek elsajátítása során az egyházi értelmiség jártasságot szerzett. A látványos konfrontációk ritka esetei helyett ennek a teológia és retorika közötti együttműködésnek a szövegek hatalmas tömegét befolyásoló békés mindennapjaival foglalkozom a továbbiakban.

Hermányi Dienes József jegyezte fel enyedi diákéveiről, hogy prédikálni főként professzorainak prédikációi nyomán tanult meg, „minthogy nyoltz esztendeig való Déákságomban én nem hallottam Methodus Concionandit is az én Thaeologiae Professoromtol, melly miatt melly vékony készülettel fogtam Papságomhoz, az én Lelkem tudja s, az Isten!"[3] Amikor a városban új prédikátort alkalmaztak, Borosnyai Jánost, „én halván hogy jó dolgot, s, valoságot praedicál s, nem él léhás haszontalan beszéddel [...] igen meg kedvellém, s, tapasztalván azokbol valo épületemet, igen kezdém frequentalni halotti praedicatioit is".[4] Aztán udvarhelyi diákoskodása idején professzora, Szigeti György végre „Dictált vala 100. Paragrafusból állo Methodus Concionandit".[5] „Minden Innepekre ád vala ki egy-egy fényes Predikátziót" is, amelyet az ünnepre szétszéledő diákok számos nemesi udvarháznál elmondtak. Némelyik olyan sikeres volt, hogy az udvarokban le is íratták maguknak; az egyiket egy esztendő leforgása alatt négyszer mondták el az enyedi templomban.[6] Nemcsak tanárok, hanem lelkészek is kiadták olykor sikerült beszédeiket „némelly értelmes Deákocskáknak".[7] Az elmondottakból két dolog világosan kitűnik: egyrészt az, hogy a prédikálást elsősorban nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták a leendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből;[8] másrészt az is, hogy ennek ellenére kevés önál-

---

[3] *Hermányi Dienes József Szépprózai munkái.* Kiad., bev., jegyz. S. Sárdi Margit. Bp., 1992. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 87–88.

[4] Hermányi Dienes, *i. m.*, 89.

[5] Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

[6] Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

[7] Hermányi Dienes, *i. m.*, 357. Hermányi Dienes édesapjának is így volt lehetősége arra, hogy nevezetes prédikációkat másoljon le magának (uo., 127).

[8] A jelenség nyilvánvalóan párhuzamos azzal a klasszikusok iskolai tanítása során is követett általános módszerrel, amely nem a praeceptumoknak, hanem az exercitatiónak és az imitatiónak biztosított döntő szerepet. Ramus fejtegetése szerint „naponként csak egyetlen leczkeórában, az elsőben, halljon növendékünk valami újat, valamely elméleti szabályt, a többi öt leczkeóra az emlékezetbe vésésre, begyakorlásra, megvitatásra, utánzásra, alkalmazásra, alkotásra fordítandó." (Finászy Ernő: *A renaissancekori nevelés története.* Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Bp., 1919; hasonmás kiadása: Bp., 1986. [Tudománytár], 130.) A pedagógiai kérdések iránt igen fogékony (erről lásd Jankovics József: *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire.* In: *Bethlen Miklós Levelei.* Kiad., bev., jegyz. Jankovics József, Bp., 1987. [Régi Magyar Prózai Emlékek, 6], I, 29–37) idős Bethlen Miklós épp azért dicséri meg többször gyermekkori tanítóját, Keresztúri Pált, mert „Grammatica, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a theorián felette kevés üdőt töltött, mind csak ad exempla et praxim, ac exercitium sietett, és abban assiduus et indefessus volt." (Bethlen, *Élete leírása magától, i. m.*, 535.) A retorikai szabályokról is csak „két vagy három árkus papiroson való írást ada a kezembe, hat hetet fordíta reá, többet nem. Általmenvén rajta, csak

lóságra volt szükség e feladatuk teljesítéséhez, tanáraik gyakran kész prédikációk megírásával nyújtottak segítséget nekik. Emiatt az önálló prédikációkészítésben igen gyakorlatlanok, járatlanok maradtak. Hermányi Dienes is úgy érezte később, egy kényszerű iskolai távollétében, amikor már lelkipásztornak hívták, hogy „en pedig annyi szolgálatot be-tölteni nem tudtam volna; mert még eddig magamtol két Predikatziónál többet nem irtam vala; [...] a' predikállásban magamat nem gyakorlottam vala."[9]

Számos korabeli adat nyomán bizonyosnak kell mondanunk, hogy ezt a prédikációkészítési módszertant, amelyhez iskolai tanulmányaik során szoktak hozzá a leendő lelkészek, későbbi működésük során is változatlanul alkalmazták. Hermányi sokatmondó megállapítása az, hogy „a' falusi Papok közzül magától Predikatziot egy sem ir vala", hanem tehetséges prédikátor hírében álló lelkésztársaik prédikációit kérték el lemásolásra, mint Marosvásárhelyi Tőke István udvarhelyi professzorét, de Hermányi Dienes édesapjáét is.[10] Ez néha súlyos értelmetlenségekre vezetett azoknál, akik „nem tudván jól leirni a' más praedicátioját, 's a' rosszúl irtat rosszúl megtanulván" prédikáltak.[11] Egy diák, aki Komáromi Csipkés György gyűjteménye alapján beszélt, meg sem tanulta a prédikációt.[12] Az is igen árulkodó, hogy Hermányi feljegyzésre méltónak ítélte, hogy édesapja – nyilván eltérően lelkésztársaitól – „Pestisnek idein százakot temetett; de egy prédikatziot kétszer el-nem mondott".[13]

A különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek – akadémiták és domidoctus prédikátorok – között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek az alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt ugyanolyan módon, mint szerényebben felkészült kollégáik hazai pályatársaik szónoklatait. Tudunk prédikátorról, aki „az Ángliai nyelvet meg tanulván, csak nem egésszen az Ánglus Concionátorokhóz támoszkodott vala, 's igen könnyen paposkodik vala; nóha; nóha bizony panasz nélkül, becsületére".[14] Hermányi Dienes József dolgozószobájában Tőke István professzor fedezte fel, hogy Baconi Incze Máté kolozsvári

---

megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát írtunk, azután chriát és oratiót is." (Uo., 541.) Hasonlóképpen történt, amikor Hermányi Dienest apja latinra tanítgatta: „kevés időt tőlt vala a' Grammatica Reguláin, hanem a' Cziczerot 's Erasmus Colloquiumit olvastatja, forditatja, es phraseseit elömbe irja vala." (Hermányi Dienes, *i. m.*, 118.) Részletesen lásd *Római szerzők 17. századi magyar fordításai.* Szerk. Kecskeméti Gábor, kiad., jegyz. Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor, előszó Havas László, utószó Kecskeméti Gábor. Bp., 1993. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 585–586.

[9] Hermányi Dienes, *i. m.*, 170.

[10] Hermányi Dienes, *i. m.*, 128, 136–137.

[11] Hermányi Dienes, *i. m.*, 201.

[12] Hermányi Dienes, *i. m.*, 229.

[13] Hermányi Dienes, *i. m.*, 153.

[14] Hermányi Dienes, *i. m.*, 372.

professzorként Szatmárnémeti Sámuel felett elmondott, 1718-ban nyomtatásban is megjelent orációja ifj. Friedrich Spanheim (1632–1701) heidelbergi, majd leideni teológiaprofesszor orációjából készített kompiláció.[15]

Mások prédikációinak ily módon történő felhasználását – Szent Ágoston óta[16] – az egyházi szónoklat elméleti irodalma sem helytelenítette, sőt gyakran ajánlotta is. Az első német nyelvű homiletika, Erasmus Sarcer (1501–1559) *Pastorale* című műve 1559-ben jelent meg Eislebenben. Egyházszervezési és dogmatikai mű is, a retorikai ismeretek közül pedig csak az invenció és az amplifikáció tanai vannak részletesen kidolgozva benne. Követésre méltónak Agricola, Reuchlin, Melanchthon, Hepinus, Ertopeus műveit mondja; hangsúlyozza, hogy a prédikálást nem praeceptumokból, inkább a gyakorlatból lehet megtanulni.[17] Kilencven évvel később, az első magyar nyelvű homiletikában Medgyesi Pál főként azért helyesli mások prédikációinak követését prédikációírás közben, mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiailag hibátlan magyarázata, amelyeket egy kezdő igen nehezen szedhetne maga össze, s amelyek összeállítására egy tapasztalt lelkésznek sincs mindig ideje.[18]

Teljesen természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a publikált prédikációgyűjteményeket más prédikátorok kiaknázták saját szónoklataik elkészítésekor. Jean-Pierre Camus (1584–1652) püspök, Szalézi Szent Ferenc jóbarátja állítólag végighallgatta egyszer saját prédikációját egy vándorprédikátortól.[19] A nyomtatásban napvilágot látott prédikációk előszavai is több esetben utalnak arra: a művet más szónokok felhasználhatják saját munkájuk megkönnyítésére. Az *Exeqviae principales* című gyűjtemény előszavában olvasható: „Nem nagy ugyan ez munka magaban, de nagy hasznos, és idvösseges dolgok vadnak benne be foglaltatva, a' mint akar ki-is eszeben veheti, az ki figyelmetes elmevel meg olvassa: ugy-annyira hogy az Tanitoknak, egy kis Promptuarium lehet, a' melyböl akar mely idöben-is kész halotti Praedicatiot

---

[15] Hermányi Dienes, *i. m.*, 387–388.

[16] De doct. christ. IV,29,62–30,63.

[17] Joachim Dyck: *The First German Treatise on Homiletics*. Erasmus Sarcer's Pastorale and Classical Rhetoric. In: *Renaissance Eloquence*. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric. Ed. James J[erome] Murphy. Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 221–237. Fontosnak tartja azonban azt is, hogy ha a más anyagával dolgozik is a szónok, őszintén azonosuljon vele, az elmondás idejére érezze azt sajátjának: írja le tervezett beszédét (ezzel gyakorolja is magát a prédikációkészítésben); ha hallgatóságát meg akarja indítani, először maga legyen megindult. – Az utóbbi közhely történetéhez lásd Jürgen Stenzel: *„Si vis me flere..." – „Musa iocosa mea"*. Zwei poetologische Argumente in der deutschen Diskussion des 17. und 18. Jahrhunderts. Deutsche Vierteljahrsschrift, 48(1974), 650–671.

[18] Medgyesi Pál: *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa, 1650. (Régi Magyar Könyvtár I, 832).

[19] Peter Bayley: *French Pulpit Oratory 1598–1650*. A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts. Cambridge, 1980. 15.

vehetnek".[20] Pathai András is lelkésztársai figyelmébe és követésére ajánlotta prédikációját: „A' kinél Istennek bövebb talentuma vagyon, az rendesebbet irhat, a' ki viszont magamhoz hasonló eggyügyüséggel vagyon, az élhet véle hasonló alkalmatossággal ha akarja."[21] A leggyakorlottabb prédikátorok beszédeik sajtó alá rendezése közben folyamatosan szem előtt tartották képzetlenebb lelkésztársaik szükségleteit, s egyenként megjelölték a beszédek olyan pontjait, ahol a dogmatikai-morális tartalom sérelme nélkül alkalmazó-aktualizáló bővítések, kitérések helyezhetők el.[22]

Alkalmasint az is előfordulhatott, hogy egy másik felekezet népszerű prédikátorának művét használta forrásul az egyházi szónok. A katolikus és a protestáns prédikációirodalom között a határok nem teljesen átjárhatatlanok, csak a források hallgatnak szilárdan a titkolt határsértésekről. Hermányi Dienes József mindenesetre megtudta Nádudvari Sámuelről, hogy noha „természet szerint is igen kedves, lagy, engedelmes beszéde vala mint a vaj",[23] s „nagyobb kedvetis talála mezes beszéde, adcommodatioja, és rővid 's fül tsiklándoztato Praedikátziója",[24] „de a Pázmány, és Caldi praedikatiojival él vala titkon, s, azokat az Erdélyi Reformatusok még akkor kevesen esmerik vala: annyira öregbedett valais kedvessége Enyeden, s a' szomszedságban, hogy a' Nemesség halottya felett orálgat vala, az Enyedi Templomban is praedikálgatván, arra fakada a' Tanáts, hogy kivánná egy praedicátioját ki nyomtattatni, de ö nem adá ki, mivel tsak nem szorol szora, a Pazmányé vala a' praedicatio. Nékem Kemény János jelenté meg a dolgot, honnan böltselkednek az ö Ephorussa, s, mutatais egy lakat alatt levö ládátskat, mellyben állanak vala a Pazmány Péter, és Kaldi György Concionator könyveik."[25]

Annak a munkának azonban, amelynek szoros szövegszerű követése kész prédikációhoz vezethette el a prédikátort, nem kellett szükségképpen magának is prédikációnak lennie. Ha annak szánták is, írásos változatban többnyire nem a műfaj irodalmi normáinak megfelelő állapotban rögzítették. A követésre megfelelőnek kínálkozó alap gyakran csak a prédikáció nyersanyagának, szerkezeti vázlatának írásba tett változata volt, amit a kor terminológiája ideának nevezett. Udvarhelyi hallgatóinak Szigeti György „A' Rissenius szerint is dictal vala holmi Ideákat, a' mellyekben citálja vala a' Theologusokat, a' mellyekből ki-kellene dolgoznunk; de a' mi kezünkben ott egy sem volt azok közzűl a' Könyvek közül, és egyet sem is dolgoztunk ki."[26] Hermányi Dienes Józsefre édesapjától is „sok idealis predikatziok" marad-

[20] Régi Magyar Könyvtár I, 539 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306.

[21] Régi Magyar Könyvtár I, 1061.

[22] Lásd például Szatmárnémeti Mihály prédikációskönyvének gyakori „Fiat applicatio" utasítását: Régi Magyar Könyvtár I, 1301. 144, 174, 182, 191, 198, 216. stb.

[23] Hermányi Dienes, *i. m.*, 91–92.

[24] Hermányi Dienes, *i. m.*, 93.

[25] Hermányi Dienes, *i. m.*, 92.

[26] Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

tak.[27] Miskolci Puah Pál nyomtatott prédikációinak kis kötetét is azzal zárta, hogy csak idealiter írta össze beszédeit; ha valaki nagyobbra terjeszti őket, szabados véle.[28] A prédikációk igen gyakran „in idea"[29] lehettek meg elhangzásuk idején. Milotai Nyilas István 1622-ben prédikációt mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén, majd 1623-ban meghalt. Amikor az elhangzott prédikációkat 1624-ben megjelentették, az övét „irasi közöt csonkan talaltuk meg: El végezeset, azt hiszem, valami munkaitul valo üresseb idöre halasztvan azonban Isten el szolitotta". A szónoklatot a kötet szerkesztője, Bojti Veres Gáspár fejezte be: „ki tellyesitettük az mi hija volt, az mennyere lehetet, és rea emlekeztünk mayd azon igekkel avagy csak ertelemmel."[30] Hasonló eset történt 1673-ban Bocskay István egyik temetési prédikátorával, Görgei Pállal. Lelkésztársától, Técsi Jánostól tudjuk, hogy „A' maga ideában le-tött Conceptussát le-irni nem érkezte, hanem halála elött in Idea subtili, adta nékem kezemben hogy irnám-le, és a' mint lehetne, készíteném-el Prédikátio formára, mellyet szegénynek kérése s' emlekezete terjesztésére, hogy a' töb Prédikátiok közzül ez-is el-ne maradna, a' mint tölem lehetet el-készitettem."[31]

De prédikációban követhető forrásul bármely más egyházi műfajban írott mű is alkalmas lehetett. Mind Martonfalvi Tóth György, mind Szilágyi Tönkő Márton Ars concionandija két fő részből áll.[32] Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. A figyelemre alig méltatott második rész, az Ars concionandi specialis tárgya viszont az, „quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda". Részletes előírások négy teológiai műfaj, a scripta didactica, polemica, catechetica és casuistica anyagának prédikációkban való felhasználásáról olvashatók, de megtudjuk, hogy e módszerek „alia scripta theologica" esetében is használhatók. A scripta didactica, vagyis a loci communes valamennyi kijelentése lehet például doctrina a prédikáció szerkezetében, az állítást alátámasztó bibliai helyek alapján lehet megszerkeszteni a probatiót, az állításból következő további tételek adhatják az usust. A scripta polemica az ellenfél nézeteit cáfoló részeiből a prédikációban is confutatio, a saját tanításunk kifejtéséből doctrina és confirmatio lehet. A Catechesis Palatina legjobban „cum explicatione Ursini" használható, ebből bármely „summa marginalis, vel pars ejus"

[27] Hermányi Dienes, *i. m.*, 49.

[28] Régi Magyar Könyvtár I, 631.

[29] Régi Magyar Könyvtár I, 438 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1048.

[30] Régi Magyar Könyvtár I, 539 In: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306. 4. préd., Ad Lectorem.

[31] Régi Magyar Könyvtár I, 1164. 1. préd.

[32] Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana.* Debrecen, 1666. (Régi Magyar Könyvtár II, 1079); Szilágyi Tönkő Márton: *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi.* Debrecen, 1684. (Régi Magyar Könyvtár II, 1536). – Szakirodalom: Bartók István: *Két XVII. századi magyar egyházi retorika (Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiana, Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis).* ItK, 1983. 447–462.

kiemelhető a prédikáció doctrinájául. Szilágyi Márton mindenütt példákkal bővítve mutatja be e javaslatokat.

Amikor amiatti panaszokkal találkozunk forrásainkban, hogy a lelkészek „könyvből" prédikálnak, a „könyv"-ön tehát általában a vallási irodalmat kell értenünk, nem csupán mások prédikációit vagy prédikációsköteteit. Így kell tehát helyesen értelmezni Hermányi Dienes Józsefnek a nagyenyedi egyházmegye jegyzőkönyvéből készített kivonatát, amely szerint az 1638. évi vizitáción „sok Papok vádoltattanak hogj tsak kőnyvből prédikállanak".[33] Ugyanez történt 1672-ben a bükkösi egyházban, ahol „a Predikátor Predikatzios kőz napokon tsak unde olvassa a Caputokat".[34] Igazi problémának azonban az számított, ha a lelkésznek még könyve sem volt, amelyet kiaknázhatott volna prédikálásában. 1644-ben arra intettek egy papot, hogy „a Praeconiumot pedig meg vegje sub poena flr 12".[35]

A „könyvből" való prédikálás olyan meghatározó retorikai tényező a régi irodalomban, hogy 17. századi református prédikációirodalmunk – általam egyebütt tárgyalt – racionális, intellektuális jellegének[36] egyik magyarázataként is számba vehetjük. Hermányi Dienes József jegyezte fel édesapjáról, hogy az volt a szokása: az általa olvasott könyvek anyagából szerkesztette meg prédikációit. Ez retorikai következményekkel is járt: „A' mit egész héten olvas vala serio (mert idö töltö elmés könyveket is olvas vala mulatságbol) azt üti vala elmélkedve Vasár-napra predikátziokba; 's minthogy mind azokat olvassa vala, a' mellyekböl maga épül vala elsöbben; azért vala, hogy a' nép együgyüségéhez nem ereszkedik vala-le a' Tanitása; 's azért a' nép azt nem mindenkor veheti vala fel." Viszont „Ha értelmes Emberek hallgatják vala, nem lehet vala hogy ne betsülnék 's ne tsudálnak: [...] Mitsoda mély elme lett légyen nála, bizonysági annak a' sok predikátzioi, mellyek dolgokkal éppen dugva vagynak".[37]

A „könyvből" való prédikálás retorikai összetevőit vizsgálva szembetűnő, hogy mások műveinek követése és felhasználása itt nem az imitatio, hanem a variatio eljárása szerint történik. Imitatión – Piscator retorikájának értelmében – azt a módszert kell érteni, amikor „tropum vel figuram a bonis authoribus usurpatam, nostrae orationi accommodamus; etiam in diversa sententia". Ugyancsak Piscator szerint viszont a variatio során „sententiam

---

[33] Hermányi Dienes, *i. m.*, 33.

[34] Hermányi Dienes, *i. m.*, 43. Ugyanebben a faluban Hermányi Dienes idejében „az óláh Pap rarissimo tunc Exemplo kérczile nélkül praedikál vala" (uo., 304), vagyis a görög katolikus papság is általában könyvből tartotta a prédikációt.

[35] Hermányi Dienes, *i. m.*, 36. A Praeconium nem „magasztaló énekeket tartalmazó könyv", mint itt a magyarázó jegyzet mondja, hanem Geleji Katona István prédikációgyűjteménye.

[36] Kecskeméti Gábor: *Genus dicendi – genus docendi.* Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban. Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin, 7. Hrsg. Paul Kárpáti, László Tarnói. Berlin–Bp., 1994. 50–76.

[37] Hermányi Dienes, *i. m.*, 153.

unam undemque deducimus per varia ornamenta rhetorica; sensu eodem manente, vel non multum variato".[38] A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írtak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb – és a teológiai igazság például gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb – pontosan követni, tételről tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az ornamenta rhetorica használatát értve elsősorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást.[39]

Amikor a 12. században megjelentek az első olyan ars dictaminisek, amelyek szó szerinti követésre szánt kész szövegmintákat tartalmaztak, gyökeres változás regisztrálható a retorika egyetemes történetében. A jelenségnek ugyanis az ókori retorikaelméletben semmiféle előzménye sincs. Az ókori retorikusok az invenció önállóan alkalmazható eljárásaira tanítottak, a puszta másolást megvetették; jellemző, hogy az Ad Herennium-retorika invenció értelemben az excogitatio szót használja (I,1,3). Még a legsematizáltabb ókori retorikák, Aphthoniosz és Hermogenész Progümnaszmatái is csupán az invenció toposzainak leegyszerűsítését végezték el, az invenció és a diszpozíció módszerei helyett szigorúan rögzített szabályokat adtak elő, amelyeket csak lépésről lépésre, de önállóan követni kellett.[40] Az első radikális szakítást ezzel az invenciós rendszerrel Szent Ágoston gondolata jelentette, aki leszögezte, hogy az isteni üzenet fontossága miatt annak közvetítésekor a szó szerinti másolás, készen kapott szövegek változtatás nélküli felhasználása megengedett, sőt bizonyos esetekben, mindenekelőtt a Biblia szövegével kapcsolatban, kívánatos.

Az imitáció fogalmát és gyakorlatát természetesen jól ismerték az ókori retorikusok is, de ez a quintilianusi terminológia szerint voltaképpen eljövendő önálló invenciók előkészítését, a fogalmazási készség begyakorlását, a szó- és fráziskészlet bővítését szolgálta. Pedagógiai céllal végzett művelet volt tehát, nem érett szellemi tevékenység.

Az önálló munka létrehozása közben végzett szöveghű másolásnak, transcriptiónak tehát az ókori eredetű hagyományban még neve sincs. A Meroving- és Karoling-kori értelmiség a követés alapjául szolgáló szövegekre a formulae nevet alkalmazta, e szövegek felhasználása azonban elméleti irodalom nélkül működött. A 11–12. században azonban fokozatosan létrejött egy új típusú elméleti irodalom, állandósult egy új terminológia, amely az írott szö-

---

[38] Ludovicus Philippus Piscator: *Rudimenta rhetoricae*. Nagyvárad, 1649.[3] (Régi Magyar Könyvtár II, 719).

[39] Vö.: A hallgatóság különböző lévén „tum secundum affectum, tum secundum intellectum, necessarium est diuersimode eandem materiam ad diuersos variari." Guillelmus de Alvernia De arte intelligendijéből idézi Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik"*. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 160, 45. j.

[40] James Jerome Murphy: *Rhetoric in the Middle Ages*. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley–Los Angeles–London, 1974. 41–42.

vegek egészét, beleértve a metrikus, ritmikus szövegeket is, dictamennek, a prózaszöveget, mindenekelőtt a levelekét, dictamen prosaicumnak, az utóbbi elméletét ars dictaminisnek, a szó szerinti másolásra szánt mintagyűjteményeket pedig dictaminumnak nevezte.[41] Mivel ebben a rendszerben az efféle mintagyűjtemények felhasználásának, kiírásának még mindig nem volt neve, a téma modern kutatója, James J. Murphy a terminológia egyértelműsége végett a reproductio nevet ajánlja a másolás e folyamatára. Valahol itt kell keresnünk a variatio prédikációkban megfigyelhető eljárásának eredetét.

Nyilvánvaló, hogy a levélírás és a prédikáció elmélete egymással bizonyos kölcsönhatásban állott. Már a levélírás első retorikai elmélete, C. Iulius Victor 4. századi *Ars rhetoricá*jának függeléke az oratióval szembeállított közvetlenebb, bizalmasabb beszéd, a sermo írásos változatának tekintette az epistolát.[42] Számos példát ismerünk a középkorból is, amikor az ars dictandi területére az ars praedicandi bizonyos előírásai hatolnak be,[43] s nyilvánvaló, hogy az ars praedicandi is tudomást szerezhetett a reproductio terjedő módszeréről az ars dictandiban. A feltételezést még valószínűbbé teszi, hogy annak a másik retorikai eljárásnak, amely ezen alkotásmód keretéül szolgálhat, a kompilációnak a történetében ugyancsak a 12. század táján következett be fordulópont.

A compilo szó ókori jelentése 'erőszakosan megfoszt, kirabol' volt (Livius 43,7,10: „templa omnibus ornamentis spoliata compilataque"). Átvitt értelemben használta Horatius (Sat. I,1,121) és Martialis (Epigr. XI,94,4). A compilatio szó csak Cicerónál fordult elő (Ep. ad fam. II,8,1), a compilatort pedig nem használta ókori szerző. A késő-antik korban, Macrobius, Szent Jeromos, Rufinus írásaiban kimutathatóan rögzült a szóhoz a 'más írásának jogtalan kölcsönzése és megváltoztatása' jelentés. A szó pejoratív konnotációja sokáig megmaradt, még a 13. században is lehet rá példákat találni. Általában azonban a 12. századra már semleges értelművé vált, mint a colligo, excerpo, sőt talán pozitív az értelme, olyan, már korábban is pozitív jelentést hordozó szavakhoz csatlakozik, mint az emendo, corrigo. Negatív jelentésű használata helyébe más szavak léptek (például a depilo),[44] pozitív használata viszont egyre többször tekintélyes közléshelyzetekkel is kapcsolatba került: egy-egy bibliai könyvet is kompilációként neveztek meg.[45] Szent Bonaventura osztályozási rendszere szerint könyvet írni négyféle módon lehet: „Aliquis enim scribit aliena, nihil addendo vel mutando; et iste mere dicitur

[41] Murphy, *i. m.*, 212–219.

[42] Murphy, *i. m.*, 195–196.

[43] Murphy, *i. m.*, 236–238.

[44] Neil Hathaway: *Compilatio: from Plagiarism to Compiling*. Viator: Medieval and Renaissance Studies, 20(1989), 19–44.

[45] Alastair J. Minnis: *Late-Medieval Discussions of compilatio and the Role of the compilator*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 101(1979). 385–421, 413–421.

scriptor. Aliquis scribit aliena, addendo, sed non de suo; et iste compilator dicitur. Aliquis scribit et aliena et sua, sed aliena tamquam principalia, et sua tamquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator, non auctor. Aliquis scribit et sua et aliena, sed sua tamquam principalia, aliena tamquam annexa ad confirmationem; et talis debet dici auctor."[46] Ám a szakirodalom véleménye szerint a compilator definíciója itt inkább pre-, mint deskriptív, nem felel meg a tényleges gyakorlatnak, amely inkább arra vall, hogy a compilator a magáéból is hozzátesz munkájához.[47] Fontos eredeti adaléknak tartják már magát az ordinatiót is:[48] a 12. századi, legkorábbi könyvcímek, amelyek a compilatio szót tartalmazzák, kánonjogi gyűjteményeket jelölnek, s a jogászok számára az ordinare a különböző törvények és törvényértelmezések ellentmondásainak feloldását, magyarázatát is jelenti.[49] Az egyházi segédkönyvet, prédikációs segédeszközt létrehozó kompilátorok ugyan nem érzik feladatuknak az állásfoglalást, szüntelenül hangoztatják az auktorétól különböző felelősségüket a leírtakért, bevezetik az assertio és a repetitio megkülönböztetését;[50] annál nagyobbnak tekintik viszont a mű utilitasát, minél könnyebb ordinatiójában a kívánt szövegekre lelni.[51]

A variatio a 17. század retorikai rendszereiben elsősorban mint iskolai gyakorlati mód ismeretes.[52] Alsted Encyclopaediájának retorikai könyve, természetesen ramusi szellemben, a retorikának két területét határozza meg, az elokúciót és a pronunciációt. Mindkettőnek azonban két szintje van: míg a rhetorica docens a két terület praeceptumait határozza meg, addig a rhetorica utens ezek gyakorlását jelenti. A pronunciációnak a rhetorica utens szintjén az exercitatio vocis et gestus felel meg, az elokúciónak az analysis és a genesis. Az utóbbinak három módja van, ezek egyben a retorikai ismeretek

---

[46] Idézi Minnis, *i. m.*, 415–416.

[47] E gyakorlatnak inkább Szent Izidor meghatározása felel meg: „compilator, qui aliena dicta suis praemiscet".

[48] Minnis, *i. m.*, 416–421.

[49] Minnis, *i. m.*, 385–398.

[50] Minnis, *i. m.*, 408–413.

[51] Minnis, *i. m.*, 398–408; vö. M. B. Parkes: *The Influence of the Concept of ordinatio and compilatio on the Development of the Book.* In: *Medieval Learning and Literature.* Essays Presented to Richard William Hunt. Ed. J. J. G. Alexander, M. T. Gibson. Oxford, 1976. 115–141. – Az (adaptációval, akkomodációval azonosnak tekintett) kompilációról lásd Tarnai, *i. m.*, 275–280; Uő., *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon.* ItK, 1990. 444. A későközépkori magyarországi prédikációirodalomnak a kompiláció keretében való első rendszeres leírási kísérlete: Bárczi Ildikó: *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája.* Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993. Tarnai megjegyzi, hogy akkori fogalmak szerint épp az akkomodált iromány a tulajdonképpeni eredeti művek (Tarnai, *„A magyar nyelvet írni kezdik", i. m.*, 280).

[52] Így említette Tarnai, *A parodia, i. m.*, 451. is.

elsajátításának egymást követő iskolai módszerei. Az első az imitatio, „qua artificium rhetoricum ab alio expressum exprimere et ipsi studemus";[53] lehet partialis (egy-két szóra kiterjedő) és totalis (hosszabb szövegegységekre vonatkozó). A második mód a variatio: „alicujus sententiae deductio per lumina troporum et figurarum"; Alsted a „Virtus est colenda" példamondatot hozza, és két folioméretű lapon mutatja be ennek variációs lehetőségeit. A két módszer iskolai oktatásban való sorrendjét nyilván az határozhatta meg, hogy az előbbi egy-egy elokúciós eljárás felismertetésére, megtanítására használja példaanyagként az olvasott szövegeket, míg a második a már elsajátított eszköztár változatos, önálló használatát kívánja meg. A harmadik lépés, a dilatatio már egész szónoki beszédek megírását jelenti: „scriptio orationis juxta praecepta rhetorica".[54]

Az iskolai gyakorlatokon kívül azonban, amint látható, a prédikálás kérdéseit tárgyaló módszertani segédkönyvek a variatio eljárását lényegében a szentbeszéd elkészítésének retorikai alaphelyzeteként tekintették és munkálták ki, így e vonatkozásban az a kompiláció tevékenységét leíró terminusként is felfogható. Mindezzel Tarnai Andor gyanúja igazolódik, aki utalt rá, hogy egy önállótlansággal, az eredetiség hiányával jellemezhető munka nemcsak „a tehetetlenkedő iskolai gyakorlat terméke", hanem „az értelmiségi elit produktuma" is lehet.[55] Míg az imitáció révén főként a világi szónok merített ötleteket, a prédikátor a homiletikai tanítás mindennapos kifejtése közben a variációban vált gyakorlottá.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a variáció jól begyakorolt, széles körben naponta alkalmazott eljárásai, amelyek a különböző irodalmi létformájú teológiai szövegek közötti átjárás lehetőségét biztosították, az egész irodalmi gondolkodás történetében meghatározó jelentőséggel bírnak. Alapos kutatással elvégzendő számbavételük nélkül nem lehet érvényes kijelentéseket tenni intertextualitás, adaptáció, hatástörténet, olvasat, történő megértés, horizontok találkozása és más, a modern irodalomelmélet számára alapvető fontosságú irodalmi jelenségek szülőhelyéről és korai történetéről.

---

[53] Általában megfelelnek e meghatározásnak a 17. századi lengyelországi kéziratokból és nyomtatott retorikai könyvekből Eugenija Ulcinaite által összegyűjtött imitáció-definíciók: „Imitatio est expressio rationis, quam is, quem imitamur, in opere suo perficiendo tenuit"; „Imitatio est artificiosa animi explicatio, ut ea quae in aliquo auctore extant vel superemus, vel attingamus, vel saltem aemulemur"; „Imitatio, quae est observatio rerum illustrium, inventionis, structurae et artificii in laudatis et bonis oratorum libris, nos impellit diligenti ratione, ut eorum similes in dicendo esse valeamus" (Eugenija Ulcinaite: *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku.* Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódz, 1984. 145).

[54] Johann Heinrich Alsted: *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; Hasonmás kiadása: bev. Wilhelm Schmidt, a bibliográfiát összeáll. Jörg Jungmayr, 1–4. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1989–1990. 398.

[55] Tarnai, *A parodia, i. m.*, 466.

Dukkon Ágnes *(Budapest)*

A bibliai idézetek szerepe Tótfalusi Kis Miklós írásaiban

Tótfalusi Kis Miklós sorsát, élete eseményeinek alakulását alapvetően meghatározta a Biblia: mondhatjuk, minden jó és minden rossz abból származott, hogy a 17. század utolsó évtizedeiben időszerűvé váló bibliakiadás ügye éppen őt találta meg. A Szentírás azonban nemcsak a külső sors alakulását befolyásolta, hanem belső világát is, hiszen Tótfalusi teológiai képzettséggel rendelkezett, a *Mentség*ben írja: „Volt ideje, hogy prédikállottam is eleget, mégpedig úgy, hogy nagy reménységet concipiáltak felőlem."[1] 1673-tól 1677-ig az enyedi kollégium seniora, a teológiai tanfolyam hallgatója, épp abban az időben, amikor a coccejanizmus és a kartezianizmus szellemében tanító mesterei, Csernátoni Pál és Dési Márton körül zajlottak a viták (1673 júniusában a radnóti zsinaton elmarasztalta őket az ortodox papság). Tótfalusi pártfogói mindnyájan az új irányzatok (pl. puritanizmus), a szabadabb felfogású bibliakritika és szövegmagyarázás hívei voltak, tehát könnyen belátható, hogy ezt a gondolkodásmódot és alapállást a hollandiai évtized még inkább megerősítette és elmélyítette.

Ismerjük az életrajzot, vannak bőven dokumentumok a kezdetben diadalmas, szárnyaló, majd végül szárnyaszegetten aláhanyatló pályafutás állomásairól; legfontosabb közülük a *Mentség*, melynek célja, hogy szerzője védekezzen támadói, az értetlen és irigy kolozsvári papok ellen, s közben megmagyarázza tetteinek, hazatelepülésének s hazájabéli tevékenységének mozgatórugóit, belső indítékait.

Dolgozatomban az *Apologia Bibliorum*ban és a *Mentség*ben előforduló bibliai idézetek alapján szeretném bemutatni Tótfalusi Kis Miklós vallásosságát, mely sokban különbözött környezete beszűkült, gyakran farizeusi kálvinizmusától. A legfőbb különbség, mely életének tragikumba fordulását is eredményezte: Tótfalusi individualizmusa, mely végképp érthetetlen és megbocsáthatatlan jelenség volt az erősen tekintélyelvű, a régiséget önértékként bálványozó, patriarchális erdélyi világban (vö. Csepregi Turkovics Mihály búcsúversét Tótfalusi halotti kártáján: „Annyira büszke vagy, ember, az érdemeidre, hogy immár / Nagy vakon azt hiszed, ugyanolyan lesz folyton a sorsod?"[2]). Tótfalusi vallásosságának filozófiai vetülete, hit és bölcselet összekapcsolódása egyik 1688-ban írt verses előszavában, az Apáti Miklós *Vita Triumphans*ához írt disztichonjaiban mutatkozik meg a legszebben. Érdemes együtt szemlélni a bibliai idézetek rendszeréből és az előszavaiból, de kivált-

[1] *Erdélyi féniks.* Kiad. és bev. Jakó Zsigmond. Kriterion, Bukarest, 1974. 181.
[2] *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 45.

képpen a fent említettből kibontakozó képet,[3] mert a valláshoz és a filozófiához való viszonya így válik igazán érthetővé.

Ha általánosságban közelítünk Tótfalusi és a bibliai idézetek kérdéséhez, kétféle magatartást figyelhetünk meg: az egyik eljárásmód, amikor saját sorsához keres párhuzamot, analógiát és védelmet a Bibliában. Ezt „alanyi idézésnek" nevezem, mert Tótfalusinak személyesen van szüksége a Szentírásra mint az igazság forrására. A másik idézési mód és alkalom tisztán szakmai és tárgyi jellegű: amikor szövegkritikai, fordítási és értelmezési kérdésekről értekezik. A *Mentség*ben ez csak egyszer fordul elő, a 31. fejezetben. Az általa nyomtatott katekizmusban egy logikátlanul fogalmazott mondat kapcsán a Zsidókhoz írt levél 6. részéből hoz analógiát. Az *Apologia Bibliorum* középső része, a *Védelmező levél*[4] viszont teljes mértékben ilyen szakszerű, filológiai idézetanyagot tartalmaz; témánk szempontjából azért fontos, mert itt az objektív bibliaolvasat kerül előtérbe a *Mentség* szubjektivitásához képest, s épp ez a tudós szövegkezelési módszer és alaposság a garancia arra, hogy Tótfalusi szilárd, sokszorosan végiggondolt, nem esetleges, nem érzelmi és indulati viharoktól meghatározott vallásosság talaján vitatkozik támadóival. Ellentmondásnak látszhat, bár nem az, hogy a *Mentség*ben végig indulatokról és érzelmekről olvashatunk, amikor a vele történteket és a cselekedetek motívumait elénk adja a szerző: de az élet hullámverésében nem szükségszerű, hogy a vallási és filozófiai meggyőződések is inogjanak. Tótfalusi Jób példájára utalva mondja, hogy a balsors nem bizonyíték Isten büntető haragjára, sőt, ellenkezőleg: „Noha efféle külsőkből nem annyira colligálhatja ember Istennek jókedvét, hogy megcsalhatatlanul együtt járna azokkal: mint példának okáért Jóbnál igazabb embert nem tartott a föld (mint Isten maga megvallja), mégis az istentelenebb embereket elhagyván, őtet látogatta Isten kiváltképpen való módon."[5] Tehát ő sem rendül meg hitében és meggyőződésében – önérzetében sem, bár megaláztatásait sorra elmondja –, amikor Erdélyben nem kíséri siker és külső elismerés a munkáját.

Az *Apologia Bibliorum*ból megtudjuk, hogy Tótfalusi és munkatársai Hollandiában, a Jansonius-féle bibliakiadás (Amszterdam,1654) szövegének javításakor a Tremellius–Junius-féle latin bibliára[6] támaszkodtak: „Majd pedig, miután a hibák eltüntetése végett (...) összevetettük a szöveget az erede-

---

[3] Dukkon Ágnes: *Vallomás, ars poetica és mûvelődési program Tótfalusi Kis Miklós előszavaiban.* Irodalomtörténet, 1976/4, 796–817, 1977/1, 215–222.

[4] Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum.* Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítás magyar nyelvre. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Bp., 1985. (Ford. Fekete Csaba)

[5] *Erdélyi fèniks,* 1974. 260.

[6] Testamenti Veteris Biblia Sacra sive Libri Canonici Priscae Judeorum Ecclesiae a Deo traditi. Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque; Scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio et Francisco Junio... Genevae.. M.D.X.C (1590), OSzK, Ant. 985

tivel és a legjobbnak bizonyult fordításokkal (elsősorban Junius és Tremellius latinjával és a hollanddal) és mérlegeltük a Mattheus Polus által összegyűjtött jeles szövegkritikai véleményeket, igen sok helyen bukkantunk olyanokra, melyeket az összes fordító és szövegkritikus ítélete alapján nyilvánvaló hibának kellett tartanunk."[7] Kiderül az is, hogy Tótfalusiék használták a Vulgátát: az 5Móz 32, 18, 31, 37 versekben a kőszikla szó helyreállítását indokolja: „minden pontos fordítás, melyet ti. a mi egyházunk elfogadott, tehát Junius és Tremellius, a holland, az angol stb. így tartalmazza, ezek nem ok nélkül tértek el a Vulgátától, amely Deus szót fordít."[8]

Tótfalusi hitének, lelkierejének természetéről a *Mentség* citátumai alapján kaphatunk igazán képet. Mielőtt végignéznénk az idézetek tartalmi vonatkozásait, érdemes néhány szerkezeti és formai sajátosságra fölfigyelnünk.

1. Az idézetek megszaporodása és megritkulása a szövegben nem véletlenszerű, hanem sajátos ritmus szerint alakul. A confessio-jellegű *Elöljáró beszéd*ben bővebben idéz, mert itt foglalja össze életének, elveinek summáját, mondja el feladatához való viszonyát, küldetésként való értelmezését. A következő hosszabb részben, a Bethlen Elek temetésekor történtek leírása során (*A keresdi útban ezek löttek ellenem*) ritkábban fordulnak elő bibliai idézetek, ez inkább életrajzi és nem vallomásos témát tartalmaz, a hazaköltözés és a nyomdafelszerelés körülményeit részletezi, ezért kevesebbszer kínálkozik alkalom a bibliai érvelésre. A mű végén ismét fölerősödik a visszájára fordult remények és várakozások miatti szomorúság, a személyes fájdalom hangja, s újra megszaporodnak a bibliai idézetek. Van, amikor ugyanaz a citátum bukkan föl újra, amely az elején, hogy az ismétléssel nagyobb hangsúlyt kapjon a probléma: pl. 1Sám 17:36 „Mind oroszlánt, mind medvét ölt a te szolgád", mondja Dávid Saulnak, amikor a filiszteusok ellen készül. Tótfalusi mindkét alkalommal a nehéz, szinte lehetetlennek látszó feladat sikeres elvégzésére hozza föl ezt a sort.[9]

2. Érdemes megfigyelni a *Mentség*ben, hogy Kis Miklós milyen gyakran idéz latinul. Ezek az idézetek hol teljes mondatok és versek, hol csak ráutalások, de a locus latinul szerepel (pl. Acta, Psalm. stb), néha pedig saját, nem szó szerinti fordításában (tehát nem az „Aranyas Bibliából") hangzik az idézet. Pl. Nehémiás 13:14 Tótfalusinál: „Én Istenem, emlékezzél meg rólam, nékem jómra!"[10] Amszterdami Biblia, 1685: „Emlékezzél meg én rólam én Istenem e dologban és ne engedjed, hogy eltöröltessenek az én jótéteményim..."

A magyar és latin nyelvű hivatkozások gyakran tartalmi, tehát nem pontosan szó szerinti idézések (ahogy írás közben visszaemlékezett a szövegre),

---

[7] *Apologia Bibliorum.* 1985. 144.
[8] Uo., 150.
[9] *Erdélyi féniks.* 176. és 266.
[10] Uo., 187.

általában a locus pontos megjelölésével (mindössze két helyen fordul elő tévesztés, ami lehet nyomdahiba is), ugyanis a feltételezett olvasóknak ugyanúgy kellett ismerniük a Biblia szövegét, mint Tótfalusinak, tehát elég volt rámutatnia a kérdéses párhuzamra. Mindenképpen elgondolkodtató azonban, hogy a saját kezenyomát is magán viselő Amszterdami Biblia szövegéből viszonylag ritkán idéz szó szerint. Talán azzal is magyarázható, hogy Tótfalusi folyamatosan együtt élt a Biblia különböző nyelvű szövegeivel (ahogy munkájából következett a kiadás során), így tudatában szabadon variálódtak a különböző fordítási lehetőségek és megoldások, melyek azonban csak a szinomimák és a kötőszavak szintjén különböztek, a tartalom változatlan maradt. Tótfalusi „többnyelvűsége" (héber, görög, latin, holland, magyar szövegismeret) tehát ebből a helyzetből adódik, tudatában a Biblia polifóniája poliglott formában szólalhatott meg. Egy példa ennek a szövegvariálásnak a szemléltetésére:

János 18:23 → *Mentség:* 1. „Azt mondja Idvezítőnk: Si male loquutus sum, testare de malo. Si vero bene loquutus sum, cur me verberas?"

→ *Mentség:* 2. „Ha gonoszul szóltam, tégy tudományt a gonoszról, ha jól szóltam, miért versz engemet?" (Ez megegyezik az Amszterdami Biblia szövegével.)

→ *Vulgata:* Respondit ei Iesus, si male locutus sum testimonium perhibe de malo, si autem bene quid me caedis.

→ *Tremellius:* Respondit Jeschua, et dixit. Si male loquutus sum, testare de malo: sin autem bene, quare percutis me?

A *Mentség*et átszövő bibliai idézetek azt mutatják, hogy Tótfalusi a tehetségét, hollandiai sikereit isten eszközének tartja, mellyel a nemzet javát munkálhatja, de ez kétoldalú kapcsolat, mert hiába akar Isten jót, s az „eszköz" is engedelmesen szolgál, ha a befogadók – a „kényes és bolyókás beteghez" hasonlóan, akik eltaszítják az orvost – ellene fordulnak. Sorsát, tevékenységét tehát nem csupán saját személyes érdekei alapján fogta föl, hanem ebben az összefüggésben, ahogy a bibliai háttér szemlélteti. Az alábbiakban áttekintjük a *Mentség*ben előforduló idézetek szerepét Tótfalusi érvelésében.

Már említettük, hogy az *Elöljáró beszéd* egyfajta összefoglalás és vallomás, hogy miért kellett a szerzőnek a nyilvánosság elé vinnie ügyét. A *Példabeszédek* és a *Prédikátor* könyvéből, továbbá Platóntól és Tacitustól idézi a jó hír mindennél előbbrevaló értékét (Péld. 22:1 – „Kívánatosb a jó hír a nagy gazdagságnál"; Tótfalusi tévesen Préd. 22:1-et ír, ott is megtalálható ez a gondolat, csak nem a 22. hanem a 7:1-ben – „Jobb a jó hír a drága kenetnél.")

A könyvek olcsóvá tételét Erdélyben Salamon király gesztusához hasonlítja, aki „elolcsósította az ezüstöt Jeruzsálemben" (I Kir 10:27).

Ellenfeleinek leleplezését, az ellene áskálódó papok megnevezését hasonlóan kényszerű dolognak tartja, mint amikor Eszter megnevezte a gonosz Hámánt (Eszter 7:5-6). Az Ószövetségben kemény ítélet születik, Hámán a

maga csapdájába kerül, felakasztják arra a fára, melyet ő készített Mardokeusnak. Tótfalusival majdnem fordítva történik (a *Mentség* írásakor nem gondolta volna!), a „kimondásért", a védekezése megírásáért drágán fizet, korai halálát is ez idézi elő.

Vádolói ellen a Máté 7:3 és Lukács 6:41-et hozza föl, a mások hibáit ostorozó, a magukéit elnéző farizeusi magatartást (a szálka és a gerenda a mások, illetve a saját szemükben). A Máté 23:2–7-re kétszer is hivatkozik, először az *Elöljáró beszéd*ben, majd a *Mentség* végén, melynek lényege, hogy a farizeusok tanításait meghallgathatják, de cselekedeteiket ne kövessék Jézus tanítványai. Tótfalusi hozzáteszi: „Méltó, hogy megolvastassék az egész caput Idvezítőnknek a farizeusok ellen való tanításáról".[11]

A maguk meggyőződését túlértékelő, s az ártó szándékot kegyességgel palástoló magatartást veti Szathmárnémetiék szemére a Példabeszédek 14:12 és 16:2 verseivel („Van olyan út, mely helyesnek látszik az ember előtt, és vége a halálra menő út", illetve „Minden útai tiszták az embernek a maga szemei előtt, de aki a lelkeket vizsgálja, az Úr az!"). Hozzáteszi, hogy „a relígió palástja sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek".[12] De ezek az emberek nemcsak ellene, hanem az eklézsia ellen is vétettek, mert oktalan módon vetélkednek, s mint Zebedeus fiainak anyja, rendetlenül kívánják az egyház javát (Máté 20:22, a rangkérdésről, „Nescitis, quid petitis" – idézi Tótfalusi, bár nem szó szerint). A 12. zsoltárra utalva panaszkodik („Hamisságot szól egyik a másiknak, hízelkedő ajakkal kettős szívből szólnak"), hogy Veszprémi István püspök előtt olyan szópárbajra került sor az 1697. július eleji tordai országgyűlés idején, melyben ellenfelei kedvezőtlen színben igyekeztek az ő dolgait föltüntetni. Erre mondja: „Si Deus nobiscum, quis contra nos".

Ezek a mozzanatok arra vetnek fényt, hogy Tótfalusiban nemcsak a polgári öntudat dolgozott, hanem igazságának az a mély átélése, és az a ragaszkodás ehhez az igazsághoz, melyet számára Jób példája szimbolizált. Nemcsak ellenfeleivel találta magát szemben, hanem Istennel is, ahogy Jób; s benne is van annyi teológiai mélység, értelem, hogy nem holmi mechanikus bűn-büntetés sémát, vagy valamely „isteni pedagógiát" lát működni sorsában (ezért nincs bűntudata, de nem is lázad), hanem Istentől várja a megoldást, a „megnyilatkozást": „Remélem, hogy minekutána Isten általvitt a szent Jób szenvedésin (ha nem többeken), Isten még valami jót ád érnem, és nem maradhatok mindörökké e nyavalyában. Mert nem rövidültek meg az ő kezei, sem az övéihez való jó affectiojában meg nem változott, etc.".[13]

A bibliai példákból merít erőt jó hírének megvédelmezésére, úgy érzi, föl kell vennie a harcot rágalmazói ellen, „ha teljességgel nem tőke avagy

---

[11] Uo., 173.
[12] Uo., 173.
[13] Uo., 265.

darab kő az ember".[14] Itt megint az I Sám 17:36-ot idézi: ahogy Dávid nem retten vissza a filiszteusoktól, a túlerőtől, úgy ő is vállalja a küzdelmet a rosszindulatú környezettel.

A külsőségek alapján ítélkezők és a felfuvalkodottak ellen hozza föl a Máté 23:12 versből a „Qui se humiliat, exaltabitur" – aki magát megalázza, felmagasztaltatik tanítását. Ez a latin idézet Tótfalusi szabad variációja, mert mind Tremellius, mind a Vulgata másképp fordítja (bár a lényeg megegyezik). Arra a helyzetre alkalmazza, amikor munka közben kopott ruhában találták és utána „kibeszélték", a ruha alapján alkottak véleményt róla, Kis Miklós pedig az alázatot kéri számon rajtuk.

Az *Elöljáró beszéd* végén panaszolja, hogy ő az 55. zsoltár 23–24. verseinek szellemében Isten segítségében bízott („Vessed az Úrra a te terhedet, ő gondot visel rólad, és nem engedi, hogy valamikor ingadozzék az igaz stb."), „őkegyelmeket jó szívvel lenni alítván", azok bezzeg a háta mögött áskálódtak, majd a püspök előtt letagadták, hogy bármit is tettek volna ellene; úgy viselkedtek, mint a Példabeszédek asszonya, aki evett, megtörölte a száját, és letagadta, amit tett (Péld. 30:20, itt megint fölcserélődik a Péld. a Préd. könyvével).

A „keresdi útban löttek" során Nehémiással fohászkodik, hogy Isten emlékezzék meg jótetteményeiről, majd Jézus szavait idézi (János 10:25 – „Opera, quae ego facio, ille testificantur me"), mert úgy gondolja, hogy őróla is tettei, eredményei tanúskodnak, bármit mondanak, akik rossz szemmel nézik dolgait.

Ahogy sorolja a vele történt méltatlanságokat, az elkeseredés összesűrűsödik benne, s a Bibliában is megtalálja az erőteljesebb, keményebb analógiákat. Egyik bekezdésben (kurzívval szedte, mert annyira fontosnak tartotta a benne foglaltakat) négy olyan citátum következik egymás után, melyek ezt a fokozatosan elmélyülő keserűséget illusztrálják: A hamis bírót kérlelő özvegyasszony példabeszéde (Lukács 18:1–5) után a IIKir 6:25–33-ban leírtakra utalva (a samariai éhínség okozta szörnyűségek láttán a király azt kérdezi Elizeus prófétától „Várjak-é még tovább az úrra?") mondja „Mit várom mégis tovább a nagyságtok audentiáját?". Ezt a Bánffi György gubernátorral folytatott ugyancsak méltatlan birtokper kapcsán panaszolja föl. Eredménytelen kérelmeit megelégelve Absolon példájára gondol, aki fölgyújtatta Joáb árpáját (IISám 14:21-30), hogy ezzel a drasztikus módszerrel végre megjelenésre és segítségre kényszerítse Joábot. De a filiszteusokat magával együtt elpusztító Sámson (Bírák 16:21–30) cselekedetét látja leginkább követésre méltónak nagy elkeseredésében, mert akkor egyszerre vége szakad minden nyavalyájának. Ahogy írja: „Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával a véghetetlen injúriák alatt eszem kenye-

[14] Uo., 176.

remet és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek etc."[15]

Az érzelmek és indulatok hullámzásában újra az Istenbe vetett bizakodás hangja szólal meg: „De Isten kegyelme által vagyok, ami vagyok, és az ő kegyelme énhozzám nem volt hiábavaló, hanem többet munkálkodtam, mint mindnyájan azok, de nem én, hanem az Isten kegyelme, mely énvelem vagyon etc." (IKor 15:10). A Korinthusi levél ismét megemlíttetik a lelki ajándékok különbözősége okán.

Az ISám 19:4–5 szerint Jonathán mindig megvédte Dávidot, amikor Saul üldözte, bezzeg a kolozsvári papok – akik mégiscsak ismerték Kis Miklóst, és szólhattak volna érdekében az uraknál – épp ellenkezőleg cselekedtek. A desperatio végül is arra készteti, hogy elforduljon nemzetétől, máshol kamatoztassa tehetségét, ahogy Pál és Barnabás a pogányokhoz megy az igét hirdetni, mert a választottak nem fogadják be (Ap. csel. 13:46). S ha a rágalmazások ellen kénytelen a nyilvánossághoz fordulni és elkeseredett módon védekezni, s ezzel árt a „közönséges jónak", akkor nem ő a vétkes, hanem akik miatt történt; Sámson bosszúja, a gabonaföld fölégetése – Bírák 15:11 – jut eszébe: „Ahogy cselekedtek énvelem, én is úgy cselekedtem vélek".

A *Mentség* azonban mégsem a bosszú gondolatával, hanem a megbékélés vágyával fejeződik be. Újra a János 18:23 és a Máté 23:2–3 verseivel sóhajt föl, miközben az összefogás, az együttmunkálkodás meg nem valósuló eszménye lebeg szeme előtt. A végső gesztus az Istenhez fordulás, mint minden mélypont után eddig: „Az Úristen adja az ő félelmét az elfordult elmékbe, hogy az emberi indulatokat zabolán hordozván, a jóban nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni."[16]

A *Mentség* alapján azt figyelhetjük meg, hogy Tótfalusi az Ószövetségből a harcoló, üldöztetést szenvedő emberekkel, mint Sámson, Dávid, a bűn nélkül bűnhődő Jóbbal, továbbá a templomépítő Nehémiással azonosul, vagy legalábbis ezek sorsában lát analóg mozzanatokat a sajátjáéval. Az Újszövetségből vett idézetek ugyanebbe az irányba mutatnak: ahogy az Üdvözítőt és az apostolokat elutasította a világ, ezt a fajta idegenséget és értetlenséget látja ismétlődni a saját életében is. Lehet, hogy a mindenkori olvasóban fölmerülhet a hübrisz vádja Tótfalusival kapcsolatban, amiért bármennyire is jogos emberi problémáit a Biblia mértékével méri (főleg a jézusi párhuzam tűnhet túl erősnek), de ennek hátterében olyan hit van, mint Jóbé, és a feladatához olyan hűség, mint Pál apostolé. Az igazságkeresés küzdelmeiben lehet néha mértéket téveszteni, de a tiszta szív és tiszta szándék kiviláglik a szavakból és tettekből. A döntő szó pedig úgyis Istené.

---

[15] Uo., 271.
[16] Uo., 280.

R. Várkonyi Ágnes *(Budapest)*

Kereszténység és béke-kultúra a kora újkori magyar politikában

A béke-kultúra sokrétű történeti jelenség. Átfogja az eszmék, vallások, mentalitások világát, az államelméleteket, a politikai, diplomáciai gyakorlatot és a nyilvánosságot. Lehet egy ország nagykorúságának dokumentuma és kisajátíthatja a hatalom. A 16–18. századi béke-kultúrák jellegét legtömörebben a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai tárgyalásokon fogalmazták meg, 1648-ban: „Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua". Összefoglalja a múltat és programot nyújt a jövőnek. Sőt alternatívát kínál.[1]

A Pax Christiana mint eszmei és politikai kategória a keresztény Európával együtt született. Az első magyar államelméleti mű, Szent István király *Intelmei* a hatalom önkorlátozását megfogalmazó IV. fejezetben mint a jó országlás alapelvét említi: „Ha békeszerető leszel, királynak és király fiának mondanak és minden vitéz szeretni fog."[2]

Tudjuk jól, hogy a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció, az államérdek, majd a 17. század megújulási mozgalmai új értékekkel gazdagították.[3] S a vesztfáliai béke célkitűzésében a pax christiana már azt jelentette, hogy Európa minden országának joga van a békére. Akár kicsi vagy nagy, katolikus vagy protestáns, győztes vagy vesztes. Összekapcsolva az általános és az örökös béke képzeteivel a pax christiana magába foglalta az újkori, modern Európa alapelvét, a hatalmi egyensúly követelményét is.

A magyar béke-kultúra monografikus feldolgozást kíván. Előadásom időhatárai között arról beszélek, hogy a magyar politikában hogyan jelenik meg az európai béke és a hatalmi egyensúly elve.

VII. Kelemen pápának 1526. október elején Brodarics István kancellár a következőket írta: „Szentséged világosan látja, már nemcsak veszélyben vagyunk, s nem csupán vereséget szenvedtünk, hanem elveszünk, s vesztünk után elvész az egész kereszténység. Kérem és könyörgök a mindenható Isten szerelmére, teremtsen békét a kereszténységben. Ragadjanak fegyvert a jövő tavaszon az ellenség ellen, feltétlenül. Biztos azonban, hogy a többi kereszt-

---

[1] Dickmann, Fritz: *Der westfälische Friede.* Münster, 1959. – Schuchanek, Helene: *Die Idea Europas während der Westfälischen Friedens verhandlungen.* Wien, 1950. – Lutz, Heinrich: *Ragione di stato und christliche Staatsethik im 16. Jahrhundert.* Münster in Westfalen, 1961. – R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly.* Magyar Tudomány 1990/11. 1272–1289.

[2] *István Király Intelmei.* Erkölcstanító könyvecske. Fordította: Kurcz Ágnes. In: *István Király emlékezete.* Bp., 1973. 31.

[3] Lutz, Heinrich: *Ragione di stato und christliche Staatsethik im 16. Jahrhundert.* Münster in Westfalen, 1961.

tény sem marad meg."[4] Ismeretes, hogy a keresztény világ egységét megosztotta a Habsburg–Bourbon hatalmi ellentét, szétzilálta a reformáció. Maga a pápa is menekülni kényszerült, és semmi lehetőséggel nem rendelkezett, hogy szuverén módon békéltető bíró lehessen az egymással harcoló hatalmak között. Brodarics gyakorlati igénnyel, de elvileg és hosszabb távra érvényesen fogalmazza meg, hogy a megtámadott Magyarország és a keresztény világ egymásra van utalva. Jól ismert és sokat idézett művében – *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima* (Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről) – nemcsak a magyarokat elmarasztaló vádakat utasítja vissza, nemcsak az események tárgyszerű leírására törekszik, hanem programot is ad. Az ország egyetlen bűne volt, hogy „súlyosnál súlyosabb polgárháborút és testvérharcot vívtunk". A szomszédokat figyelmeztetni kell, hogy a veszedelem közös. Az európai országok keresztényi kötelessége, hogy a török ellen fordítsák erejüket. Írása 1527. április 18-án hagyta el a krakkói nyomdát, azzal egy időben, hogy Olmützben tárgyalások kezdődtek Ferdinánd és János király megbízottai között, V. Károly császár kezdeményezésére, és Zsigmond lengyel király mediációjával azért, hogy megegyezve elkerüljék a török támadásnak kitett országban a polgárháborút. A megegyezést a bécsi–krakkói–budai humanista kör támogatta és Erasmus erre az alkalomra készített röpirattal figyelmeztetett: „ha a keresztény fejedelmek maguk között egyetértésre jutnának... a töröktől is könnyen megszabadíthatnák a kereszténységet".[5] Zsigmond lengyel király ugyancsak úgy látta: a magyarországi belső béke az egész kereszténység érdeke. Ha Magyarországon polgárháború robban ki, az a török nyílt beavatkozására ad alkalmat. S ha a kontinens szívében megnyílik a török hadszíntér, az egész kereszténység ereje gyengül meg és Közép-Európa minden országa veszélybe kerül. Kassai Antonius János – II. Lajos király egykori udvari orvosa –, aki ugyancsak a páduai egyetemen szerzett diplomát, Erasmusnak fejtette ki, hogy a török elleni hathatós védekezésre egyetlen lehetőség, ha a keresztény fejedelmek megbékélnek egymással. Ha fegyvert ránt egymás ellen Ferdinánd és János, akkor azt „Ausztriával együtt Morvaország is súlyosan megsínyli majd, ott lesz nyárra, nem éppen kedves nyaralóvendégnek a török – az ördög vinné el!"[6] V. Károly császár pedig,

---

[4] Brodarics VII. Kelemen pápához, 1526. október 4. Kujáni Gábor: *Brodarics István levelezése.* Történelmi Tár 1908. 263. Vö.: *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század.* Közreadja: V. Kovács Sándor. Bp., 1971. 564.

[5] Idézi irodalommal R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas.* Bp., 1994. 19.

[6] Ferdinánd és János király ha fegyvert ránt egymásra, akkor azt „Ausztriával együtt Morvaország is súlyosan megsínyli majd, ott lesz nyárra, nem éppen kedves nyaralóvendégnek a török, – az ördög vinné el! Minket meg a tatárok felől fenyeget »*a sanda halál ezer arca*« – Vergiliusszal fejezve ki a háború fogalmát, s mi bátor módon mégis »*alva szállítjuk a sót*«" – vagyis Erasmus magyarázata szerint a veszélyes helyzetben semmit nem tesznek. Kassai Antonius Erasmusnak, 1527. április 1. *Magyar Humanisták Levelei, i. m.* 522.

felmérve a hatalmi és vallási ellentéteket, látva a török veszélyt, azt, hogy a háború kiszámíthatatlan, a zsoldos hadsereg kezelhetetlen – hiszen az olmützi tárgyalás idején történt Róma kirablása –, a következőt írta Ferdinándnak: „Ne kockáztasson Ön háborút. Béküljön ki a vajdával, bármibe is kerül... Remélem, hogy béke lesz a kereszténységben, és akkor segíthetek."[7] Brodarics műve tehát eredetileg megegyezési tárgyalásra készült, bár konkrét célját nem érte el, hiszen az olmützi kísérlet kudarcba fulladt, s kitört a polgárháború. Mégis évszázados érvénnyel fogalmazta meg a magyar politikai kultúra kevéssé ismert irányzatát.

Hasonló érvek olvashatók az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen a magyar rendek emlékiratában, Macedóniai László váradi püspök orációjában. Frangepán Ferenc kalocsai érsek, ekkor még János király diplomatája, 1541 nyarán a regensburgi birodalmi gyűlésen hasonló gondolatrendszerben és fogalmi készlettel érvel. A szituáció drámai: Ferdinánd hadai ostromolják Budát, de befut a hír, megérkezett Szulejmán serege.[8] A német és olasz fordításban is azonnal megjelent beszéde csupa imperativus „vessetek véget az idétlen vitáknak, s hagyjátok abba a haszontalan és céltalan széthúzást, egymással folytatott ellenségeskedéseitekkel legalább a veszély órájában hagyjatok fel." Magyarország pusztulása egész Európa vesztesége lesz. Ugyanez olvasható Baranyai Decsi Jánosnak a 15 éves háború válságos esztendejében, 1596 folyamán írt Oratiója lapjain,[9] és több mint fél évszázad múltán, 1660 nyarán az ostromlott Várad megmentéséért segítséget sürgető egyházi és világi főméltóságok emlékiratában.

Az érvrendszer nemzetközi. Elméletileg a reneszánsz neoplatonista filozófiához kapcsolódik. Már Marsilio Ficino hasonlóan fogalmazta meg a keresztény világ kötelességét a barbár török ellen. Végig a 16. század folyamán a humanizmus gondolati elemeiből építkezik. Tudjuk jól, Mohács évszázadának magyar diplomatái nagyrészt Páduában tanultak.[10] Erasmus röpirata világosan összefoglalta: a magyarországi török hódítás egész Európára nézve

---

[7] V. Károly – Ferdinándnak, 1527. április 26. Gévay, A.: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte* I–III. Wien, 1840–1872. I. 71. – Idézi: Bárdossy László, *Magyar politika a mohácsi vész után.* Bp., 1943. 52.

[8] Oratio Francisci Comitis de Frangepanibus..., Ratisbonae, 1541. RMK III. 337.

[9] Oratio Ioannis Decii Baronii... de bello adversus Turcam fortiter et constanter persequendo. – Vö.: Balázs Mihály–Monok István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. és az előszót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 257–260.

[10] Marsilio Ficino felfogásában a jó keresztény fogalmába már beletartozott a platoni neveltetés. Idézi: Klaniczay Tibor: *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz.* In: *Hagyományok ébresztése,* Bp., 1976. 188, 543. *A reneszánsz korszakolása és értelmezése* című tanulmány. Uo. 166–199. 285. – Uő: *A humanista literatúra Magyarországon.* In: *Pallas magyar ivadékai.* Bp., 1986. 33–34.

beláthatatlan veszélyeket rejt magában. A keresztény és a mohamedán világ nem a két vallási rendszer különbsége miatt került egymással szembe, két gyökerében más civilizáció ütközött össze. S a török ellen a sikeres háború első, legfőbb feltétele az európai béke.[11] Ferdinánd király ugyanezt írja 1531-ben a pápának, és a 17. század közepén a velencei követ a civilizációt leromboló barbárok elleni kötelességére figyelmezteti az angol kormányt.[12]

Vajon a magyar politika milyen egyéni szólammal kapcsolódhatott a nemzetközi kórusba, az oszmán és a keresztény világ, s a Habsburg–Bourbon ellentét megosztottságában? A két „magyar haza", a királyság és az erdélyi fejedelemség egyrészt a Habsburg, másrészt az oszmán hatalom szférájába tartozott, örökös harcban és háborúban élt. Ebben a határhelyzetben a belső béke a túlélés záloga. Igényére jellemzőek Perényi Péter szavai: „A két fejedelem megegyezését úgy áhítom, hogy ezért az áldott egyezségért egy ingben, mezítláb, minden jószágomat, amit Isten adott nekem, odahagynám. Isten engem úgy segéljen." A belső megegyezés nemzetközi támogatást kívánt. Ezért keresik fel János király követei V. Károlyt és a pápát.[13] Ezért küldi a császár Európa legjobb diplomatáját, Wese lundi érseket Magyarországra, hogy Fráter György erdélyi kancellárral kialakítsák a két király között a modus vivendit. S ezért vállalja a mediációt III. Pál pápa. Sikertelensége miatt a váradi békét a történetírás újabban mostohán kezelte. Kiesett a köztudatból, hogy több, az államközi megegyezésekre jellemző követelményt tartalmaz, mint például a kölcsönös megbocsátás elve, az elfoglalt birtokok visszaadása, a foglyok szabadon bocsátása. Példányait Váradon, Bécsben és Toledóban írták alá.

A határhelyzet nagy nemzetközi áttekintést, politikai érzékenységet kívánt a béke és a háború megítélésében. Pázmány többször írt róla, hogy a megfogyott magyarságot egyedül a békesség tarthatja meg: „Mind oltalomtúl, s mind ellenségtűl romlanunk kell, ha békességben nem maradunk". A török ellen csak összeurópai összefogásban szabad és lehet fellépni, különben, ha a Habsburg császár és a török szultán csap össze Magyarország területén, az az ország teljes pusztulásával járna. Pázmány 1627 végén Bethlen Gábor fejedelemnek fejti ki: „Hihető, hogy az Úr Isten a kereszténységbe egy

---

[11] Erasmus humanizmusának szélesebb körű és az ország különböző társadalmi rétegeiben különböző szintű hatására legutóbb Szakály Ferenc: *A sárvári „provinciális humanista kör" és a reformáció kezdetei.* (András deák sárvári iskolamester levele 1545-ből). In: *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 89.

[12] 1531. január 7. és 1531. február 16. Idézi: R. Várkonyi Ágnes: *V. Károly Magyarországon.* In: *Europica varietas – Hungarica varietas.* Bp., 1994. 24.

[13] Brenner utalását Szapolyai János római követéhez írt leveleire: Köpeczi Béla: *Histoire des Révolutions de Hongrie.* In: *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 182.

generális békességet szerez. Ki ha úgy leszen a Töröknek is megfelelhetnénk azután."[14]

Bethlen Gábor fejedelem alapelve volt, hogy az „a legnagyobb bölcsesség és eszesség", ha megteremtik az ország külső és belső békéjét. Végrendeletében írja: „...eleitül fogva semmi inkább nem vesztette a mi szegény hazánkat... mint az magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések...".[15] Külpolitikáját az vezette, hogy az erdélyi fejedelemséget is belefoglalják az általános európai békébe. Követi utasításaiban visszatérő cél „a szent békesség... megszerzése". Azzal a feltétellel lépett be a harmincéves háború dán–holland–angol szövetségébe, hogy az erdélyi fejedelemség nélkül nem kötnek békét. Világosan látta, ez lehet a záloga az erdélyi állam fenntartás nélküli nemzetközi elismerésének s biztonságának.[16]

I. Rákóczi György fejedelem kezdetben még Pázmány támogatását is élvezve folytatta a nagy elől törekvését. Békebiztosainak adott utasításában írta: „Az mi szegény nemzetünket az békességnél egyébb meg nem tartja."[17] Elérte, hogy az erdélyi fejedelemséget mint Svédország és Franciaország szövetségesét, belefoglalták a vesztfáliai békébe.

Nem szeretnék a túlzás hibájába esni. Mégis figyelemre méltó, és az erdélyi politika kétségtelen sikerének jelentőségére jellemző, hogy Csehországot Svédország pártfogása és Comenius diplomáciai erőfeszítései ellenére is kihagyták a békéből, s első és tudtommal egyetlen eset, hogy a török hatalmi szférájába került ország helyet kap a keresztény világ nemzetközi asztalánál.[18] A vesztfáliai tárgyalásokon különösen a vallásügy és a török kérdés megoldatlansága okozott nehézségeket. Annál is inkább, mert a hosszantartó béke s a „hatalmi egyensúly" mindkettő megnyugtató elrendezését kívánta.[19]

Erdély a vallási harcok, üldözések között élő Európában páratlan megoldással teremtette meg a különböző felekezetek békés együttélését. „Pro quiete regni", az ország nyugalmáért, belső békéjéért – indokolták meg 1568-ban a tordai országgyűlésen a négy bevett vallás szabad gyakorlását s a lelkiismereti szabadságot biztosító törvényt az erdélyi rendek, s azóta, bár a történelmi fejlemények időnként háttérbe szorították, a törvény szelleme lé-

---

[14] Pázmány Péter Bethlen Gábornak, Nagyszombat, 1627. december 28. In: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei.* I–II. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc. Bp., 1910–1911. I. köt. 670–671.

[15] Bethlen Gábor Végrendelete (1629). In: *Magyar gondolkodók 17. század.* Vál., szerk. Tarnóc Márton. Bp., 1979. 107.

[16] R. Várkonyi Ágnes: *„A legnagyobb bölcsesség és eszesség..."* Bethlen Gábor külpolitikájáról. Valóság, 1980.

[17] Közli: Szilágyi Sándor: *A linzi béke okirattára.* Bp., 1885. 17.

[18] Vö.: R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a vesztfáliai béke.* In: *Scripta manent.* Tanulmányok Gerics József 60. születésnapjára. Szerk. Draskóczy István. Bp., 1994. 187.

[19] Contarini, A.: *Relazione del Congresso di Münster.* Hrsg. N. Papodopoli. Venedig, 1864. – Schuchanek, E., *i. m.* 61.

nyegében érvényesült. A négy bevett vallás képviselői arányosan vettek részt a kormányzásban, védelmet és támogatást élveztek a görögkeletiek, az anabaptisták és a zsidók.

Erdély vallásbékéje példa a harmincéves háborút lezáró tárgyalásokon. Különböző vallású országok, katolikus nagyhatalmak és a vallásszabadsághoz ragaszkodó protestáns német fejedelemségek között kellett békét teremteni. A 17. század közepén pedig a vallásszabadság magába foglalta az anyanyelvi műveltséget, a tájékoztatást, az iskolázást és közvetve az állami önrendelkezést.

A török más összefüggésben befolyásolta a béketárgyalásokat. A keresztény világban korábban sem ítélték el egységesen az erdélyi fejedelmek portai kapcsolatát. Sőt megértették, reálpolitikai szükségszerűségnek tekintették. Egyetlen példa: 1539. október 11-én III. Pál pápa nunciusa a következőket írta Farnese bíborosnak: „Én jól ismerem János király eljárási módját a törökkel. Látom, mily nagy ügyességgel tartja fenn magát a Portával szemben... bizonyos, hogy csak ily módon óvta és óvja meg a kereszténységnek Magyarországot, mely nélküle már rég a kutyák kezébe került volna."[20] Isztambul pedig diplomáciájával sokrétűen beépült a keresztény világba. Számottevő kapcsolatokkal rendelkezett az angol és a holland kereskedelemben, a francia politikában, ugyanakkor változatlanul kiszámíthatatlan veszélyforrás. Ahogy megkezdődtek a béketárgyalások, 1645-ben megtámadta Velencét, elfoglalta Krétát, ostrom alá vette Kandiát, török gályák nyugtalanították Itália partjait, ágyúzták Zárát, s fenyegették a Habsburg-birodalom déli tartományait. Amíg Európában bent van az oszmán hatalom, a béke sem általános, sem hosszantartó nem lehet. A török háború megkívánta európai egység pedig nem csak a Szent Szék politikájában volt nagy hagyományokra visszatekintő követelmény. A protestáns Hollandia követe hangsúlyozta a vesztfáliai kongresszuson, hogy az universalis keresztény béke nyújt lehetőséget, hogy a török ellen forduljanak. A körvonalazódó török elleni vállalkozás összefüggésében pedig Erdély kulcshelyzete kétségtelen.

Az európai hatalmi egyensúly elvének kialakulása körül megoszlik a szakirodalom véleménye. Machiavelli már megfogalmazta, hogy az öt legfontosabb itáliai állam, Nápoly, Firenze, Milánó, Velence és a pápai állam között, különös tekintettel a törökök támadására, egyensúlyt kell teremteni. William Robertson skót történész 1769-ben kiadott V. Károly-életrajzában egyértelműen hangsúlyozza, hogy Itália fejedelmei és államférfiai ismerték fel először, mennyire fontos figyelembe venni „a hatalom arányos megoszlásának megőrzését az európai államrendszer valamennyi tagja között".[21] Ezzel

---

[20] Jeromo Rorario nuncius Farnese bíborosnak. Villach, 1539. október 11. Id: Sörös Pongrác: *Frangepán Ferenc, kalocsai érsek, egri püspök.* Századok (51) 1917. 348–349. – Vö.: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas.* Bp., 1994. 29.

[21] Lutz: *i. m.* 22. kkl. – Duroselle: 1993. 192.

szemben a gyakorlati egyensúlypolitika kimunkálóját az angol Thomas Wolsey kardinálisban, VIII. Henrik bizalmas tanácsadójában látják. Elméleti követelményeit Justus Lipsius és főleg Grotius fogalmazta meg. Grotius a békét fenntartani képes egyensúlypolitika feltételei közé a kis államok létét és az „emberi jogok" elvét is bevonta.

Érdekes, hogy a magyarországi és erdélyi értelmiség és politikai elit mennyire érzékenyen alkalmazza az új elvet, beleépítve abba saját és a tágasabb szomszédság adottságait és viszonyait is. Nadányi János Grotius alapján írja 1660-ban „a béke az emberi dolgok nyugodt szabadsága".[22]

Legmarkánsabban az eleven itáliai kapcsolatokkal is rendelkező magyar egyházi és világi főméltóság-viselők fogalmazzák meg, hogy a belső biztonság a lakosság elemi igénye, az élet feltétele, a szántóvetők és kereskedők lételeme. A Velencével is kapcsolatban álló Zrínyi Miklós körében világosan felismerik, hogy az európai hatalmi egyensúly elve mindaddig hiú ábránd, amíg a kontinens az oszmánok fenyegetettségében él. Elgondolásaikkal több emlékirat is foglalkozik. 1660-ban Várad felmentése érdekében a Habsburg császár és magyar király számára benyújtott emlékiratban fejtik ki: Várad megsegítését nemcsak Erdély, vagy a királyság, hanem egész Közép-Európa nyugalma s biztonsága megköveteli. Ha Várad, a kereszténység legkeletibb védőbástyája elesik, az oszmánok előtt nincs többé akadály, hogy a Királyságra és egész Ausztriára zúdítva Ázsia legvadabb harcosait, nyugatra törjenek. „Az oszmán kolosszus egyik lábával Lengyelországba lépve, a másikat könnyűszerrel átteszi Sziléziába, Csehországba és a többi örökös tartományokba." Bethlen János, az erdélyi fejedelemség kancellárja pedig a következőképpen fogalmazza meg, hogy a térség békéje nélkül bizonytalan az európai hatalmi egyensúly. „Erdélyország Európának abban a szegletében fekszik, amelynek épsége szorosan összefügg a többi Európa biztonságával, romlása pedig pusztulást hoz a többi nemzetekre is." Amikor pedig 1663–1664-ben az egymással megbékélt keresztény országok összefogása és a megindított háború sikerei esélyt adtak az oszmán hatalom visszaszorítására, de a Habsburg-kormányzat, dinasztikus és gazdasági érdekeit tartva szem előtt, hatalmas engedményekkel mégis megegyezik a török portával, a vasvári béke a vesztfáliai elvekkel szemben más békestratégiát érvényesít. A vesztfáliai „Pax Opima Rerum" minden érdeket érvényesített, és bevette Erdélyt is a megállapodásba, a vasvári békében Erdélyről a fejedelem tudta nélkül döntött a két fél. A vasvári békének egyik következménye: újrafogalmazzák a szövetségesek kötelezettségeit. Mivel ez a béke a szövetségesek tudta nélkül, titokban köttetett meg, ezentúl már a háborút megindító szerződés feltétele lesz, hogy egymás nélkül nem kötnek békét, ami majd 1684-ben a Szent Liga okmányába be is kerül. A magyar rendek, egyházi és világi főméltóságok, közöttük Lippay György érsek, továbbá vármegyék és városok

[22] Nadányi János: *De jure pacis*. RMK I. 1087.

közöttük Lippay György érsek, továbbá vármegyék és városok fogalmazzák meg, hogy – sine nobis de nobis – rólunk nélkülünk dönteni törvénytelen, az államiságot csonkítja meg. Diplomáciailag és jogilag azért is elfogadhatatlan, mert nincs garancia, hogy a megállapodást betartják. Most lesz nyilvánvaló, hogy a közvélemény is tényező. A nemzetközi és hazai véleményeket Wesselényi Ferenc nádor foglalja össze: „Minden keresztény lelkű ember contradicál ez ellen a békesség ellen."[23]

A magyar főméltóság-viselők válasza határozott politikai irányváltás. Az *Elmélkedés* című írás tanúsága szerint még 1664 őszén kidolgozzák a szomszéd országokkal kötendő konföderáció tervét, félve, hogy később már nem lesz rá mód, mert ezek az országok sokszor és sokféleképpen megbántották egymást. Közös kereskedelmi szerződés és a vitás ügyeket megoldó közös parlament biztosítaná a térség országai között a békét.[24] Van az *Elmélkedés*nek egy másik, ugyancsak a jövőbe mutató hangsúlyos mondata: Franciaország és más nyugati országok – és most egy szép nyelvi fordulat következik –, a „kincses békességet megszokott nemzetek" majd a nemzetközi tárgyalásokon tudnák biztosítani Magyarország érdekeit.

Az angol politika a török háborúk és kereskedelmi érdekeltsége miatt jóformán a mohácsi csata óta figyelemmel kísérte a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség helyzetét.[25] Mikor váltotta fel ezt a távolságtartó érdeklődést az a politikai meggondolás, hogy Erdély és a Magyar Királyság tényező lehet az európai hatalmi egyensúly biztosításában? Előadásom keretei között nem beszélhetek róla. Befejezésként csak jelzem, hogy a Királyságot és Erdélyt a Daniel Defoe által is megfogalmazott alapelv, „a just Ballance of Power is the Life of Peace" – az igazi hatalmi egyensúly a béke éltetője – vonta az angol politika érdeklődési körébe.

---

[23] Wesselényi Ferenc nádor Rottal Jánosnak a Habsburg-kormányzat magyar referensének, Murányalja, 1664. október 28. MOL P 507. Nádasdy lt. No 466.

[24] *Elmélkedés.* „A magyar nemzet dolgainak előbbrevitelén" gondolkozva, „más nemzetek példáját forgatván" jut arra a felismerésre, hogy „jó volna a szomszéd országokkal való Liga, úgy mint Morvával, s Cseh Országgal, s ezekhez hasonlokkal... legalkalmasabb lenne velek egyetérteni és valami bizonyost concludálni, kik által a magyarok s ők is a Magyar Nemzet által remélhetnek a maga romlott, s elnyomorodott állapottyukból felszabadulást és előremenetelt". A szomszéd országok két kézzel kapnának a konföderáción, mert régen várják már az ilyen „alkalmatosságot". A legfőbb nehézség azonban, hogy kölcsönös előítéletek, „idegenségek" választják el őket egymástól. „Mindezen szomszéd országok magyaroktúl, s mind magyarok azoktúl sokféle és sokszori injuriákat szenvedtenek, elannyira, hogy noha most ezen nemzetek egy monarcha alatt vannak, mindazonáltal gyakorta egymás szemére hányván az meglött alkalmatlanságokat."

[25] Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával.* Századok 1900 (34). – Simonyi Ernő: *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv és levéltárakból,* 1521–1717. Pest, 1859. – Kurucz, György: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from Earliest Times to 1800.* London, 1992.

II. Rákóczi Ferenc azzal a feltétellel lépett be Franciaország oldalán a spanyol örökösödési háborúba, hogy a nemzetközi garanciákkal és mediációval megkötött magyar–Habsburg-békét belefoglalják az európai universalis békébe. 1705 őszén az országgyűlés törvényt hozott a béketárgyalások módjáról. Eszerint békét csak semleges hatalmak közvetítésével, angol–holland és más hatalmak garanciájával köthetnek. Rákóczi külpolitikai terveinek elvi tengelye, hogy a térségben a Királyság és a Fejedelemség biztos alapja lehet az európai hatalmi egyensúlynak. Amint azt Rákóczi a svéd–lengyel–magyar szövetségi tervben is kifejtette.[26] A protestáns szolidaritáson kívül nyilván ez az oka, hogy a spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok oldalán álló angol és holland diplomácia kész közvetíteni és garantálni a magyar–Habsburg megegyezést. Lord George Stepney bécsi angol követ és békemegbízott például azt írja a miniszternek, hogy ha az erdélyi fejedelemség állami szuverenitását nem tudják biztosítani, annak messzeható következményei lesznek: „Ez pedig annyit jelent, hogy fejszét fognak a fa gyökerére. S aki oly szerencsés, hogy szabad kormányzat alatt élhet, nem nézheti másként, mint mély aggodalommal, ha egy szegény népet (melynek öthatoda reformált egyházak híve) egycsapásra megfosztanak szabadságától, s szolgaságra és eljövendő üldöztetésre kárhoztatnak."[27] II. Rákóczi Ferenc 1713-ban jelenti ki: Erdély önállóságának elvesztése veszélyt jelent „Európa szabadságára".

Összefoglalás helyett: a magyar politika összeurópai érdekekbe kapcsolódó béke-kultúrájának jelentősége akkor tűnik elénk, ha tudjuk: 1711 után magyar államférfiak legközelebb majd csak Trianonban írnak alá békeszerződést. Helyesebben diktátumot. Mert, amint arra Bibó István egy fiatalkori tanulmányában rámutatott: a kora újkor megegyezéses békéjét felváltotta a 19–20. században a szankcionális béke. Hasonló a francia Duroselle legutóbbi véleménye: az első világháború után a hatalmi egyensúly elve helyett a gyűlölet és a megtorlás szelleme diktálta a békét, és Európa ezzel lerombolta önmagát. Vagyis – zárva előadásomat – a Pax Christiana, az országoknak egyenlő esélyt biztosító béke, a több száz éves tapasztalatot magábasűrítő értékrend eltűnt Európából.

---

[26] „quantum adlaboremus, ut per reductionem libertatis patriae, non tantum genti huic, sed et universae Europae ac rei Christianae servire possimus." Rákóczi követi utasítása. Eger, 1705. április 30. In: *Ráday Pál iratai.* I. (1703–1706). Sajtó alá rendezte Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Papp László. Bp., 1955. 253.

[27] George Stepney Harley miniszternek. Tirnau (Nagyszombat) 1706. július 20. Archívum Rákóczianum II/III. 159. – Vö.: R. Várkonyi Ágnes: *Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai egyensúly esélyei.* In: *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 149–161.

Varga J. János *(Budapest)*

Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk" A bíboros érsek egyházpolitikájának változatai

1655. május 2-án a Máltai Lovagrend földközi-tengeri flottájának 21 hajója a Dardanellákig merészkedett. A fedélzet árkaiba süllyesztett evezőpadokon darócba bújtatott, megvasalt gályarabok pattanásig feszült izmokkal húzták az evezőket. A gályák orr-részén összezsúfolódott vörös köpenyes lovagok csakhamar 27 török hajót számoltak össze, amelyek útjukat állták az átjáró védelmében. A heves összecsapás hosszan tartó küzdelemmé alakult. A szembenálló felek nem bírtak egymással, mígnem egy ifjú máltai átugrott az ellenség egyik megcsáklyázott hajójára, elragadta annak zászlaját, és kitűzte helyére a Rend nyolcágú fehér keresztes lobogóját. A hőstett eldöntötte az ütközet sorsát és egy időre a 24 esztendős Kollonich grófét is, mert a nagymester két évre kinevezte Málta kasztellánusává.[1]

Kollonich Lipót horvát eredetű, Habsburg-hű katonacsaládból származott. Dédapja, Siegfried kitüntette magát Bécs 1529. évi védelmében, ezért V. Károly lovaggá ütötte, és képmásával díszített aranylánccal jutalmazta meg.[2] Nagyapja, a protestáns vallású Georg Siegfried báró Fraknó és Kismarton kapitányaként szolgált a 16. század második felében.[3] Apja, Ernő részt vett a hosszú háborúban (1593–1606), és harcolt Bocskai István ellen.[4] 1615-től Győr, később Komárom védelmét irányította.[5] 1619-ben katolizált.[6] Érdemeiért honfiúsították,[7] majd grófi címet kapott III. Ferdinándtól.[8] Anna Eleonora von Kufstein bárónővel kötött házasságából a hetedik gyermekként született Lipót Károly 1631. október 26-án Komáromban látta meg a napvilágot.[9]

A serdülő Kollonichot hamarosan a bécsi jezsuita gimnáziumban és IV. Ferdinánd apródja között találjuk. Még nem töltötte be 19. évét, amikor felvették a keresztény hit legelszántabb védelmezői, a máltai lovagok közé.[10]

---

[1] Joseph Maurer: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn.* Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. 30.

[2] Uo. 4.

[3] Uo. 7.

[4] Uo. 19.

[5] Uo. 10., 17.

[6] Constant von Wurzbach: *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* Bd. 12. Wien, 1864. 359.

[7] Maurer: 8.

[8] Uo. 19.

[9] Wurzbach: 361.; Maurer: 20., 25.

[10] Maurer: 26.

Hét esztendőt töltött el a szigeten, majd átvette a Rend birtokai közül az alsó-ausztriai Mailberg és a csehországi Eger igazgatását.[11]

A mozgalmas katonaévek után kezdődött el magasra ívelő hivatali és egyházi pályafutása, miközben élete végéig a Lovagrend tagja maradt.[12] 1659-ben I. Lipót tanácsosa lett,[13] 1671-től a Pozsonyban székelő Magyar Kamara elnöke[14] – a II. Mátyás koronázása előtti 1608. évi 5. tc. ellenére, amely szerint csak világi személyek nevezhetők ki e tisztségre. 1673-ban a Magyarországon abszolutizmusra törekvő uralkodó delegálta az Ampringen-féle kormányzótestületbe.[15] 1687-ben részt vett József főherceg koronázásának s egyben a Habsburgok örökös magyar királysága országgyűlési elfogadásának előkészítésében, a következő évben megbízást kapott az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" című reformtervezet munkálatainak irányítására,[16] 1692-ben a bécsi Udvari Kamara vezetésére,[17] majd két esztendő múlva kinevezték a Titkos Tanács élére.[18]

Világi tisztségeivel egyidejűleg magas egyházi méltóságokat is viselt. 1660-tól pap.[19] 1666-ban nyitrai, négy év múlva bécsújhelyi, 1685-ben győri püspök.[20] Buda visszafoglalásának napján XI. Ince pápa bíborossá nevezte ki, 1689-ben kalocsai, 1695-ben esztergomi érsek lett.[21]

Páratlanul gazdag életpálya, széles körű tapasztalat és képzettség. Kollonich személyisége és működése mégis tele van ellentmondásokkal, miként a kor, amelyben élt. Az uralkodói abszolutizmus elkötelezett híve volt, következésképp a magyar rendi törekvések ellenzője. A kezdődő polgárosodás kortársaként a nyugati országok hatalma és gazdagsága lebegett a szeme előtt, s nem a magyar urak vármegyei kiskirályságát tartotta követendő példának. A francia, a holland és az angol államférfiak jelentették számára a zsinórmértéket és nem a magyar főméltóságok. Ilyen alapállásból szembe kellett kerülnie a bécsi központosító politikát ellenző magyar főurakkal. Hiába volt világosan gondolkodó fő, hiába szerzett kitűnő ismereteket a közigazgatás több ágazatában, reformtörekvései meddők maradtak, azokkal inkább ellenségeket s

---

[11] Uo. 31.; Wurzbach: 361.

[12] Maurer: 32–33.

[13] Uo. 31.

[14] Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Bp., 1946. 131.

[15] Uo. 107.

[16] MOL. P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" hiányosan fennmaradt, tördelt korrektúrája 223.

[17] Maurer: 328.

[18] Uo. 344.

[19] Gonda Imre–Niederhauser Emil: *A Habsburgok.* Bp., 1978. 351.

[20] Maurer: 32., 39., 190.

[21] Uo. 203., 254., 347.; Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713).* Bp., 1991. 403.

nem támogatókat szerzett magának Magyarországon. Magyarnak született, de nincs nyoma, hogy írt vagy beszélt volna magyarul. Pályáját katonaként kezdte, s mint főpap fejezte be. Máltai lovagként ízig-vérig katona, aki egyházpolitikai eljárásaiban is kedvelte a kardvágásokat. A katolikus megújulás lánglelkű apostola, az egyház legképzettebb tagjainak, a jezsuitáknak pártfogója, ugyanakkor a protestánsok és a zsidóság súlyos pörölye, a „cuius regio, eius religio" elvének kérlelhetetlen alkalmazója.

Egyházügyi tevékenységének sötét foltja a Wesselényi-szervezkedés bukását követő időszakra esik. A jogeljátszás elméletét hangoztató bécsi kormányzat először túlfeszített adópolitikával kívánta megvalósítani abszolutista törekvéseit, annak kudarca után erőszakos rekatolizációba kezdett. Kollonich mint a Magyar Kamara elnöke a legteljesebb *intoleranciát* képviselte. Elszántságát és mély meggyőződését mi sem jellemzi jobban a templomfoglalások és a prédikátorok elmozdításának időszakában, mint a pozsonyi protestáns egyház bejárata előtt lejátszódott jelenet 1672. július 18-án. A kamarai tanácsosok és kanonokok társaságában megjelenő Kollonich zárt ajtóra talált, ezért erővel felnyittatta azt. A gyülekezet prédikátora végső kétségbeesésében színlelt fenyegetéshez folyamodva közölte, hogy aláaknázták az épületet. Mire Kollonich így szólt: „Elveszem a templomot; tarts velem, ha a puskapor a levegőbe röpít minket, én a mennybe, de te a pokolba vezető utat fogod megtalálni."[22]

Néhány hónap múlva feliratot intézett az uralkodóhoz, amelyben összegezte alig egy esztendős kamara-elnökségének tapasztalatait. Itt kapcsolta össze első ízben – írásos formában – a földközi-tengeri gályarabok emlékképét és a Habsburg-kormányzattal szembeszegülők végérvényes félreállításának gondolatát: „Néhány száz rebellist büntetésül máltai gályákra kellene küldeni",[23] hogy jobban haladjanak a dolgok Magyarországon – javasolta Lipótnak; s rebellisen nemcsak a korai kuruc mozgalom fegyveres bázisát jelentő, elbocsátott végvári katonákat, a protestáns hitüket védelmező hajdúkat és a Wesselényi-szervezkedés bukása után elmenekült nemeseket értette, hanem a nyíltan melléjük álló prédikátorokat is.

Kollonich jelentéséhez csakhamar csatolták a Szepesi Kamara embereinek és Szegedi Ferenc egri püspöknek a protestáns papok számkivetéséről szóló javaslatát.[24] Valamennyi megerősítette azt a kormányzati szándékot, amely az abszolutizmus kiépítéséhez szükséges pénz elveszítése után a lelkeket kívánta megszerezni. Így Szelepcsényi György esztergomi érsek – és az 1673-ban kinevezett Ampringen János Gáspár kormányzó mellett bírói jogkörrel felruházott helytartó – szabad kezet kapott az erőszakos rekatolizáció

---

[22] Maurer: 52.

[23] Uo. 68–69.

[24] Benczédi László: *A prédikátorperek történeti háttere.* Theológiai Szemle, 1975. 7–8. sz. 201.

végrehajtásához. A prímás kihasználva, hogy a kuruc támadásban a prédikátorok is részt vettek, s hogy a felkelők visszaszerezték templomaikat, eltávolították a katolikus papokat, a lázadás, a haza- és felségárulás egyetemleges vádját kovácsolta a pozsonyi törvényszék elé megidézett mintegy hétszáz lelkész és iskolamester ellen.[25]

Kollonich Lipót kamaraelnök – s legújabban az Ampringen-féle Gubernium tanácsosa – Szelepcsényi legfőbb segítője lett a perben. Sőt, az eljárás végső szakaszában föléje is kerekedett. Amikor az 1674 április elején kimondott halálos ítéleteket nem hagyta jóvá az uralkodó, Szelepcsényi személyesen igyekezett rávenni a prédikátorokat, hogy írják alá a térítvényt, amely választási lehetőséget kínált hivataluk vagy az ország elhagyása között. Az elítéltek semmit nem írtak alá. A holtpontra jutott, kínos helyzetet Kollonich oldotta meg: felutazott Bécsbe és elérte, hogy száműzetés helyett gályára küldjék a hitéhez és hivatalához mindvégig ragaszkodó negyvenkét lelkészt és iskolamestert.[26] Akik túlélték a testi-lelki gyötrelmeket, 1676-ban szabadultak meg az Egyesült Németalföldi Rendek és II. János György szász választófejedelem közbenjárására. Hazatérésüket az 1681. évi soproni országgyűlés 25. törvénycikke tette lehetővé, amely a 26. artikulussal együtt hosszú távon rendezte az evangélikusok és a reformátusok szabad vallásgyakorlatának – ide értve a protestáns templomok visszaadásának és újak építésének – ügyét.[27]

Az 1606-os alapon nyugvó vallásügyi törvények az immár Thököly Imre gróf vezetésével sikeresen megújuló kuruc felkelésnek köszönhették létrejöttüket. I. Lipót 1681-re lazítani kényszerült az abszolutizmus gyeplőjén: az erőszakos rekatolizáció feladásán túl megszüntette a guberniumot, visszaállította a nádori intézményt és megerősítette az 1608. évi koronázás előtti 5. törvénycikket, amely a kamaraelnök személyére vonatkozó megszorító intézkedést tartalmazta.[28] A „veres katona"-ként emlegetett Kollonich[29] – aki ekkorra már kivívta a magyar főurak többségének ellenszenvét – 1681-ben még nem veszítette el tisztségét; de három évvel később lemondott róla.[30] Bécsben nem tartották kívánatosnak további keményvonalas szereplését, és miközben egyházi pályája töretlenül ívelt felfelé, egy időre áthelyezték a közigazgatás

---

[25] *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Bevezetés: Makkai László. Bp., 1976. 20.; Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben.* In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983. 34.

[26] Péter: 36–37.; *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* 121.

[27] L. az 1681:25. és 26. tc.-et. *Magyar törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek.* Bp., 1900. 285–287.

[28] L. az 1681:1., 2., 14. tc.-et. Uo. 263., 265., 275.

[29] A pozsonyi perben gályarabságra ítélt Kocsi Csergő Bálint, a pápai református gimnázium rektora említi emlékiratában, hogy Szelepcsényi György akasztotta reá a nevet, utalva a máltai lovagok vörös köpenyére. *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* 54.

[30] Ember: 131.; Iványi: 403.

második vonalába: 1688-ban megbízták a Budai Kamarai Felügyelőség egyik bizottságának[31] és az „Einrichtungswerk" munkálatainak irányításával. A commissio élén a török uralomtól felszabaduló Magyarország visszavett területeinek értékesítésével foglalkozott, az „Einrichtungswerk" kidolgozására rendelt szakértői csoport elnökeként viszont jóval összetettebb feladatot kellett megoldania, ahol hasznosíthatta széles körű tapasztalatait.

A munkálatok kezdetekor, 1688 nyarán a császári csapatok a Belgrád elleni hadjáratra gyülekeztek Péterváradnál, és nem látszott távolinak az idő, amikor helyreállíthatók lesznek a Mohács után három részre szakadt Magyarország határai. Ebben a helyzetben szükségszerűen felvetődött a kérdés: hogyan alakuljon a királyság politikai, társadalmi, gazdasági és vallási élete a török kiűzése után? Kollonich és munkatársai öt fejezetre osztott, ötszáz kéziratoldalnyi tervezetben[32] tárgyalták az ország előtt álló legsürgősebb tennivalókat.

A szerzők abból indultak ki, hogy Magyarország a Habsburgok Duna menti monarchiájának része, ezért jólétének emelésével törődni kell, miként a bécsi kormány az örökös tartományok esetében tette. A monarchia érdeke – vélekednek a szerzők –, hogy valamennyi tagországa eltartsa önmagát, s arra a Magyar Királyság is képessé váljék. A cél megvalósítása modern kormányzati eszközök alkalmazását kívánja, konkrétan: a felső szintű közigazgatás és igazságszolgáltatás különválasztását, a régi törvények felülvizsgálatát, a feudális fellebbviteli bíróságok átszervezését, új perrendtartást a törvény előtti egyenlőség elvének kimondásával, a jobbágyság felemelését, nemesi adózást, valamint az oktatás, az ipar és a kereskedelem fellendítését.

A Kollonich szívéhez legközelebb álló fejezet, az „Ecclesiasticum" a *tolerancia* jegyében született. Igaz, a római katolikus vallást változatlanul a legelsőnek és az egyedül üdvözítőnek tartja, de más felekezetek jelenlétét is elfogadja vagy legalábbis tudomásul veszi. Ennek megfelelően felállítja az elismert és az eltűrt egyházak csoportját. Az elsőbe sorolja a római katolikus mellett az evangélikust és a reformátust, a másodikba a görögkeletit – itt említve a basilita szerzetesrendet is –, az ariánust, a zwingliánust, az anabaptistát és a zsidót.

A szerzők az 1681. évi vallási cikkelyek és a megerősítésüket szolgáló 1687-es pozsonyi artikulusok alapján ítélik meg a református és az evangélikus vallásgyakorlatot. Ennek megfelelően ismertetik a protestánsoknak az

---

[31] Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* IV. k. Bp., 1935. 250–251.; Acsády Ignácz: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában.* In: *A magyar nemzet története.* VII. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898. 518.

[32] A kézirat kiadásra vár. Az eredeti, elégett szöveget a leghívebben követő másolati példányok: Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Handschriften W 182.; Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Handschriftensammlung 8653.; Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Folio Germanica 210.

említett végzések óta (és ellenére) elszenvedett sérelmeit és újabb követeléseit, tárgyilagosan felsorakoztatva a katolikusok ellenérveit is. Azt sem hallgatják el, hogy a soproni országgyűlés után létrehozott királyi bizottság nem szüntette meg a protestáns panaszok okait. Ugyanakkor hatékony intézkedésekkel kívánják megerősíteni a tekintélyét veszített római katolikus egyházat: egyebek mellett sürgetik a papság anyagi és erkölcsi felemelését, a görögkeleti egyházzal való uniót, és a protestánsok, köztük az ariánusok áttérítését.

A nem katolikus felekezetek iránt megnyilvánuló tolerancia a tervezet következő fejezetében, a „Politicum"-ban nyeri el gyakorlati értelmét, ahol a szerzők többek között az elnéptelenedett országrészek újratelepítését szorgalmazzák. Miután tisztázzák a betelepítés igen előnyös jogi és gazdasági feltételeit, leszögezik, hogy azt felekezetre való tekintet nélkül kell végrehajtani. A vallási kérdésekben korábban keményszavú Kollonich érsek annyira érzi az ügy financiális jelentőségét, hogy hajlandó a nem katolikus jövevényeket befogadni, pedig alig másfél évtizede annak, hogy gályára juttatta a prédikátorokat. „A különböző vallásokat... el kell tűrni" – hangsúlyozza az emlékirat –, különben „a benépesítést csak igen hosszadalmasan, vagy egyáltalán nem is lehetne véghezvinni".[33]

Ennél a látványos kollonichi fordulatnál akár be is fejezhetném előadásomat egy ilyenféle mondattal: „Lám a hosszú utat végigjárt és tapasztalt katona – államhivatalnok – főpap miután 58 évesen elismerve tévedését, nemcsak a közgazdaságtan korszerű irányzatát, a kameralizmust sajátította el, hanem a vallási türelem kérdésében is a leghaladóbb elvhez, a természetjoghoz igazodott." Nos, nem mondhatom ezt, mert a tolerancia győzelme alapvetően nem a kameralistákon vagy a bíboros érsek egyéni belátásán múlott; a siker a Habsburg-politika mélyrétegeiben gyökerezik.

Ha a „Politicum" tolerancia elvét és az „Einrichtungswerk" hasonló ajánlásait az abszolutista államelmélet klasszikus normái alapján mérlegeljük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az emlékiratban helyenként megmutatkozó abszolutizmus jócskán szelídült az 1670-es évek alkotmánysértése óta. A tervezettől minden ilyen szándék távol állt, javaslatait a fennálló alkotmányos keretek elfogadása és fenntartása mellett a közjólét emelésének igyekezete hatotta át. Az „Einrichtungswerk" mérsékelt abszolutizmusát – következésképp toleráns vallási nézeteit is – az a viszonylagos szünet határozta meg, amely az 1680-as években a Habsburg centralizáció és a magyar rendek küzdelmében beállt. Ezt a tényt Kollonich Lipót nem hagyhatta figyelmen kívül. Ebből következik a tervezet központosító tendenciáinak visszafogottsága, amely akkor válik igazán szembetűnővé, ha szemléletmódját Kollonich korábbi megnyilvánulásaival vetjük össze. A bíboros érsek egyéni fejlődése ebből a szem-

[33] Az „Ecclesiasticum" és a „Politicum" című fejezet részletes ismertetését l.: Varga J. János: *Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában.* Az „Einrichtungswerk". Századok, 1991. 5–6. sz. 463–469.

pontból szinkronban állt a Habsburg-politika alakulásával: Kollonich – úgy tűnik – nem kívánta megismételni az abszolutizmus nyílt bevezetésének 1670-es évekbeli kudarcát, s a '80-as évek végén abszolutista meggyőződésének tompításával remélte elérni a változatlan célt: beilleszteni Magyarországot a Habsburg Birodalomba.[34]

Ez a szinkron-mozgás jellemzi az érseket a török háborút egy időre lezáró karlócai békekötés (1699) után is, amikor Bécs irányváltásának megfelelően, újra az *intolerancia* irányába fordult. A Habsburg-kormányzat valláspolitikájának visszarendeződését több tényező idézte elő. Az udvar fegyverrel visszaszerzett területként kezelte a felszabadított országrészt, amiből egyenesen következett, hogy az 1681 után szelídebbre fogott abszolutizmuson újra szigorított. Előtérbe került az a felfrissített államelméleti teória, miszerint a területileg egységes ország politikai egyöntetűsége csak azonos vallású alattvalókkal biztosítható. A visszafoglalt országrész felekezeti megosztottságában ugyanis nemcsak az állam anyagi érdekeit látták veszélyeztetve a politika irányítói, hanem az egyházak oktatási intézményein át a közgondolkodásra gyakorolható befolyásukat is. Ez a monarchikus megfontolás motiválta Lipót 1701. április 9-én kibocsátott rendeletét, amely megtiltotta a protestáns vallásgyakorlatot az újszerzeményi területen, és csak ott engedélyezte, ahol azt az 1681. évi törvények lehetővé tették. Számos, egykor a Hódoltsághoz tartozó helységből – köztük újratelepült falvakból – elűzték az evangélikusokat és a reformátusokat, akiket Kollonich Lipót – immár esztergomi érseki székéből – riogatott, ismét börtönnel és gályarabsággal.

Kollonich „Einrichtungswerk"-je soha nem vált Magyarország felemelésének hivatalos kormányprogramjává, bár számos gondolata megvalósult a 18. században.[35] Kormányzati szintű elejtése után az érsek évekig küzdött egyes javaslatainak keresztülviteléért, de mindenütt makacs ellenállásba ütközött. Ellenfeleinek számát nemcsak az adómentességét féltő magyar nemesség, hanem a bécsi abszolutizmus legelszántabb hívei és katonai körei is gyarapították, akik éppen legéletrevalóbb ajánlásait gáncsolták el.[36] A sors iróniája (vagy inkább a politika sokarcúsága az oka), hogy a vallási tolerancia elve éppen Kollonich Lipót gróf közreműködésével szenvedett csorbát.

---

[34] Az „Einrichtungswerk" és a Habsburg abszolutizmus összefüggéseinek elemzésére. l. Wellmann, Imre: *Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn.* In: *Nouvelles Etudes Historiques* 1965. 353.; Benczédi László: *Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk".* In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején.* Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 155. (Discussiones Neogradienses 4.)

[35] L. az 1723. évi törvényeket, és Varga J. János: *Kísérlet az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" című reformtervezet megvalósítására, 1689–1723.* Levéltári Szemle, 1992. 2. sz. 12–14.

[36] Az „Einrichtungswerk" sorsára l. Varga: 1991. 474–476.

Csetri Elek *(Cluj-Napoca)*

Tolerancia és erdélyi felvilágosítók

A tolerancia vagy miként neves tudósunk, Benkő József megfogalmazta: a „Hit-tűrés", a felvilágosodás századának egyik központi és sokat vitatott kérdéseként jelentkezett. Ekkoriban ismét úgy érezte az emberiség, hogy fordulóponthoz érkezett és egy szebb világ küszöbére lépett. Nem arról volt szó, hogy a kereszténység alapjaiban rendült volna meg, hanem kereteiben egy korszerűbb értékrend kezdett érvényesülni. A társadalmi változások és tudományos eredmények, fokozatos laicizálódás olyan tudatos és uralkodóvá váló modellt alakított ki, amely jó ideig hatott és új korszakot jelzett. Miközben a felvilágosítók a tekintély minden formája ellen harcba szálltak, a hatalommal való visszaélést, a despotizmust, a feudalizmust és fanatizmust támadták, az emberi méltóságot, a szabadságot és egyenlőséget, a szellemi önállóság kibontakozását, a józan ész diadalát hangoztatták –, lényegében szellemi-politikai erőáttolódást hirdettek, amely egy időre a vallásos értékek háttérbe szorulását is jelentette. Az utóbbi jelenség előkészítésében a szabadkőművesség is részes volt, amennyiben a felvilágosodás ismert eszméi mellett az emberek és népek közötti szolidaritást, a különböző nyelvek, kultúrák, vallások, fajok, ideológiák közötti egyeztetést s egy új szellemi közösség kialakítását hangsúlyozta.

Mivel az irodalmon és művelődésen kívül a felvilágosodás a társadalom és a politika területére is kiterjedt, az ideológusok annak eszméit a gyakorlatban is meg akarták valósítani. A „filozófusok és királyok szövetségé"-ből megszületett felvilágosult abszolutizmus államrendszere a tettek mezejére lépett és több országban igyekezett a régi rend sebeire flastromot tapasztani, reformokat kezdeményezett, anélkül azonban, hogy a válság egészére megtalálta volna a gyógyírt. Ugyanez a folyamat játszódott le a Habsburg Birodalomban is 1765 után. Mária Terézia korában a jobbágyság helyzetében, a bíróságban, a tan- és egészségügyben végrehajtott reformok, a boszorkányégetés lángjainak szertefoszlása után II. József már sokkal radikálisabb lépésekkel korszerűsítette országait. Az egységes birodalom jegyében közigazgatási reformokat vezetett be, a szólás- és sajtószabadság érdekében liberalizálta a cenzúrát, könnyített a jobbágyság helyzetén, a hasznos állampolgár nevelését érvényesítette az oktatásban.

Reformjai sorában különleges helye volt valláspolitikájának, melyet II. József az általa képviselt államrezonnak vetett alá. Valóságos erőátcsoportosítást végzett, amikor a szerzetesrendek egész sorát szüntetve meg, a barátokat és apácákat a plébániákban és világi intézményekben igyekezett hasznosítani, a sajtóellenőrzést kivonta az egyház hatásköréből. Mindezeknél azon-

ban tovább ment el, nem elégedett meg egyházi vagyonok kisajátításával, hanem a szellemi-lelki élet szekularizációjába vágott bele, amikor betiltotta a búcsúkat, beleszólt az istentisztelet és szertartások rendjébe s még a temetési szokásokat is meg akarta változtatni.

Kétségtelen, hogy az egyházat, de különösen a katolikus intézményeket, a Vatikánt, a papokat és szerzeteseket rengeteg támadás érte. Akkoriban a fanatizmus egyértelműen a vallási vakbuzgóságot jelentette, s ezen a címen a felvilágosítók, főleg Voltaire, Rousseau és az Encyclopaedie francia viszonylatban számos visszaélést sorolt fel, s nem sokkal maradtak el mögöttük Magyarországon Fekete János gróf, Friedrich Trenck és Szacsvay Sándor. Előszeretettel vetették az egyház szemére, hogy Isten nevében elnyomást és erőszakot érvényesített, a feudalizmus rendszeréhez ideológiai alapot nyújtott és kiszolgálta azt, türelmetlenséget tanúsított a máshitűek iránt, kihasználva a tömegek tudatlanságát nemcsak sötétségben tartotta őket, hanem tűzzel-vassal végezte térítő munkáját, megbélyegezték, hogy az inkvizíció fegyverét használva, ártatlan embereket pusztított el. Voltaire a *Traité de la tolérance* címmel bizonyította, hogy „a legszebb vallás túlzása borzalmas bűnt okozott" Franciaországban.[1] Márpedig szerinte a tolerancia „az emberiség osztályrésze".[2]

A vallás körüli viták és visszásságok megérlelték a feltételeket, hogy II. József katolikusok vezetésével, de protestánsok dinamikus részvételével előkészítse a birodalomban az egyházi kérdés általános rendezését. A vallási kérdés korszerű szabályozása már édesanyja idejében felmerült, de a Regnum Marianum ragyogásának légkörében Mária Terézia „a toleranciát mélységes meggyőződéssel, mintegy kötelességszerűen ellenezte."[3] Egészen más volt a véleménye fiának, II. Józsefnek. A birodalmi érdek és a korszellem, de ugyanúgy a nem-katolikusok sérelmei egyaránt indokolták, hogy édesanyja halála után II. József döntő lépésre szánja rá magát a vallásügy rendezésében. Előbb a birodalom más országaiban rendelkezett, majd magyarországi hatállyal 1781. október 25-én az uralkodó kiadta a Türelmi Rendeletet a protestánsok és a görögkeletiek szabad vallásgyakorlatáról *(Edictum Tolerantiae).* November 8-án a rendeletet Erdélyben is törvényerőre emelték.[4]

---

[1] Köpeczi Béla: *A francia felvilágosodás.* Bp., 1986. 104.

[2] Ld. H. Balázs Éva hozzászólását a felvilágosodási kollokviumon. Vö. *Les lumières en Hongrie, en Europe Cenrale et en Europe orientale.* Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred. 28 septembre–2 octobre 1975. Bp., 1977. 48.

[3] *Magyarország története.* 1686–1790. Főszerkesztő: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 921–922.

[4] Uo. 162; *Erdély története.* Főszerkesztő Köpeczi Béla. Bp., 1986. 1106; Hopp Lajos hozzászólása a felvilágosodási kollokviumon. Vö. *Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale,* Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred. 24–28. octobre 1981. Bp., 1984. 260.

Mit tartalmazott az Erdélyben hatályos türelmi rendelet? Először is érvényben hagyta a négy bevett vallás (recepta religio, azaz a katolikus, református, lutheránus és unitárius egyház) jogaira, illetve az ortodoxok toleráltságára vonatkozó korábbi törvényeket és rendeleteket. A nyilvános vallásgyakorlat valamennyi említett vallás számára szabaddá vált, az ortodoxoknál ehhez száz hívő jelenléte volt szükséges. A már megkötött vegyes házasságok ügyét a rendelet nem bolygatta meg, az újakról viszont úgy rendelkezett, hogy a négy bevett vallásfelekezet tagjai közti vegyes házasságokban a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik hitét. Arról is rendelkezett, hogy a katolikus hitről áttérni szándékozóknak előbb 4-6 heti oktatást kell kiállniuk a katolikus hit igazságairól s csak azután léphettek az újonnan választott vallás kötelékébe. A más hitre csábítás tilalma továbbra is érvényes maradt. Fontos volt a rendeletnek az a passzusa is, amely megszüntette a katolikus püspök ellenőrzési jogát a másvallásúak felett.[5]

A rendelet külön foglalkozott a zsidók kérdésével, akiknek a száma már több ezerre rúgott a tartományban. Beköltözhettek a városokba (kivéve a bányavárosokat), engedélyezték, hogy bérelt földeken földművelést folytassanak, fuvarozhassanak és ipart űzhessenek. Türelmi adóra kötelezték őket, amit kamarai adónak neveztek el.[6]

Az egyes országokra-tartományokra vonatkozó sajátosságok ellenére, a türelmi rendelet az egész birodalomra érvényes, magasszintű törvényes előírásokat tartalmazott. Az eddigi szokásrendhez képest például a hivatalviselésben korszerűbb normákat szabott meg, mikor meghagyta a vármegyéknek, hogy „ezentúl a kandidációban, tekintet nélkül a vallásra, csupán érdemre és tehetségre nézzenek."[7] Biztosította a hitvallás és egyházszervezés szabadságát és az egyházak-vallások közötti erőviszonyokhoz közelítette a törvényes rendelkezéseket, és az életet szolgálta.

A türelmi rendelet szövege is jelezte, hogy a vallásügyek történeti fejlődése rendjén Erdélyben a birodalom többi országaihoz, de magához a szűkebben értelmezett Magyarországhoz képest is más állapotok uralkodtak, szabadabb volt a vallásgyakorlat. Noha 1568-ban az országgyűlés kimondta a négy recepta religióra érvényes vallásszabadságot, de a fejedelem vallásától függően hol a katolikusok, hol a reformátusok, hol az unitáriusok voltak kedvezőbb helyzetben. A Habsburg uralomtól kezdve (1690), minden törvényes biztosíték ellenére, a dinasztia a katolikusoknak kedvezett, viszont a reformátusok társadalmi súlyuk, a lutheránusok pedig a szász autonómia miatt rendelkeztek nagy befolyással, s velük szemben a negyedik bevett egyház, az unitárius hátrányosnak érezte saját helyzetét.

---

[5] *Erdély története.* II. 1106.

[6] *Magyarország története 1686–1790.* 1048. A zsidók erdélyi jelenlétére ld. Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma.* Bukarest, 1980. 67, 76–122.

[7] *Magyarország története 1686–1790.* 1047.

A türelmi rendelettel a katolikus egyház ki nem mondott vezető szerepe Erdélyben csorbult ugyan, de preferált helyzete megmaradt. 1782 végén azonban a Gubernium egyházügyi bizottságának (Commissio in Publico-Politicis) hatásköre a katolikus egyház rovására tovább bővült, amit Gr. Batthyány Ignác katolikus püspök egyenesen püspöki jogai kisajátításaként értékelt. Az egyházi alapítványokat közvetlen állami irányítás alá helyezték. A szerzetesrendek külkapcsolatait korlátozták, egyes szerzetesrendeket megszüntettek, vagyonuk állami tulajdonba került. A jezsuita rend után a trinitáriusokat és pálosokat oszlatták fel, de az Erdélyben erőteljes hálózattal rendelkező ferencesek, minoriták és piaristák tovább folytathatták a lelki gondozást és az oktatást. Fokozatosan megszűnt a katolikus püspök közjogi funkciója. A könyvvizsgálat (cenzúra) állami kezelésbe vétele után a katolikus püspök elvesztette ezt a hatáskörét, 1786-ban megszűnt guberniumi tanácsosi funkciója is.[8]

Mielőtt az erdélyi felvilágosítók magatartását vizsgálnók meg, szólnunk kell a türelmi rendelet általános erdélyi fogadtatásáról. Már bevezetése előestéjén felmerült, hogy az adottságok viszonyai között (a négy recepta religió jogai, az ortodoxia megtűrt helyzete) a rendeletet érdemes-e bevezetni Erdélyben? Az erdélyi kancellária a katolikusok sértettségétől tart, az államtanács javaslatára az uralkodó azonban a bevezetés mellett dönt. Az aggodalom nem volt megalapozatlan, mert a türelmi rendelet és a következő évek rendezése a katolikusokat részben hátrányosan érintette, kedvezőtlen fogadtatásáról a benyújtott memorandumok és tiltakozások tanúskodnak.[9] A protestánsok magatartása nyilvánvalóan egészen más volt: ők örültek a rendelet bevezetésének, a számukra biztosított kedvezőbb helyzetnek és a katolikus egyház pozíciói gyengülésének.[10] A szászok vegyes érzelmekkel reagáltak: örültek számukra kedvező előírásainak, ugyanakkor a vallási tekintetben is érvényesülő erős központosítástól saját autonómiájukat féltették. Magatartásukat az is indokolta, hogy a dézsma megszüntetésében iskoláik anyagi alapjainak elvesztését látták.[11] Nyilvánvaló, hogy az ortodoxok és zsidók csakis kedvezően fogadhatták a vallási rendezést. Az erdélyi szabadkőművesek is úgy érezték, hogy eszményeik megvalósításához közelít a türelmi rendelet.

A fentiek részben már előre jelzik az erdélyi felvilágosítók felfogását, viszonyulását a toleranciához. Mi itt a fogalmat széles értelemben használjuk és a felvilágosítók közé soroljuk mindazokat az itteni magyar értelmiségieket, akik eszmeileg vagy magatartásukban bizonyították az áramlat iránti elkötelezettségüket. Az irodalom és publicisztika képviselői mellett ide szá-

---

[8] *Erdély története.* II. 1106–1107.

[9] *Magyarország története. 1686–1790.* 1047; *Erdély története.* II. 1108, 1110.

[10] Köpeczi: *i. m.* 370.

[11] *Les lumières en Hongrie... Actes du Cinquième Colloque...* 260. Hopp Lajos hozzászólása.

mítjuk tehát a tudósokat, tanárokat, politikusokat, közéleti embereket, egyháziakat és világiakat egyaránt.

Mindjárt az elején tekintetbe kell vennünk, hogy a felvilágosodás személyiségeinek egyház elleni támadásai különösen a katolikus klérus jórészére taszítólag hatottak. Itt van mindjárt a jezsuita Baróti Szabó Dávid példája, aki az újfajta értékrend, a nemzet harcos híveivel szemben „az egyház némileg megingott presztízsét féltő pap" gyanánt viselkedik, s noha két radikális fiatalember, Kazinczy és Batsányi barátja, de eszmeileg szakadék tátong közöttük. Félti barátait, hogy megmételyezi őket a „jakobinus maszlag", az olyanok, akik a természetet és a „bolond ész"-t imádják. Az *Egy ledölt diófához* című költeményben újabban felvilágosodás ellenes felfogást sejtenek.[12] Kortársa, a jó ideig piarista Révai Miklós modernebb, szabadelvűbb vallási felfogást képviselt, a jozefinisták táborába tartozott ugyan, s noha feletteseivel sok konfliktusa akadt, lényegében hívő katolikus maradt, egyházába vetett hite nem rendült meg.[13] A hódító nemzeti ideálok hívévé szegődött, de a dinasztia iránti hűsége megmaradt.[14]

„Két korszak határán" foglal helyet a „hagyományőrző és felvilágosult gondolkodó" gróf Teleki József. A nagyműveltségű és világlátott erdélyi arisztokrata jól ismerte kora íróit-filozófusait, s a vallás franciaországi védelmére 1760-ban Leydenben kiadta az *Essai sur la faiblesse des esprits forts* című munkát, melyről maga írja, hogy „continentiája lészen a keresztyén vallásnak, s hitetlen és abban kételkedő emberek ellen."[15] Munkájában Teleki élesen támadta Voltaire-t, könyvét Rousseau-hoz is eljuttatta, aki átdolgozva kiadását ígérte. Teleki József példája mutatja, hogy a két szellemi világ közötti egyeztetési szándék a protestánsoknál is olyan erősen jelentkezett, mint a katolikusoknál.[16] Témánk szempontjából egyébként lényeges elmondani, hogy Teleki jozefinista létére az uralkodó türelmi politikája mellett állott, tankerületi főigazgatóságot is vállalt, az iskolaügyben azonban erdélyi református egyháza oktatási rendszerét féltette a központosítástól és katolikus vezetéstől.[17]

Telekinél jóval idősebb volt a marburgi egyetemen tanult és erdélyi főkormányszéki (guberniumi) elnöki tisztre emelkedett gróf Lázár János. Gazdag, jórészt latin nyelvű irodalmi és tudományos munkásságában vezérlő kalauza Christian Wolf volt, de nevezetes mint Voltaire-fordító (*Tactatus de*

---

[12] Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp., 1995. 256.

[13] Uo. 257–260.

[14] Uo. 260.

[15] Köpeczi: *i. m.* 116.; Telekiről részletesen ld. F. Csanak Dóra: *Két korszak határán.* Teleki József a hagyományőrző és felvilágosult gondolkodó. Bp., 1983. és uő: *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában.* Teleki József utazásai. 1759–1761. Bp., 1987.

[16] Köpeczi: *i. m.* 117.

[17] Csanak: *Két korszak határán.* 260–272.

tolerantia, editus a Voltaire, e gallico in latinum translatus, 224 lap, a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár kézirattárban). Noha József uralkodását és egyházi-vallási intézkedéseit nem érte meg, számunkra igen fontos, hogy a vallási türelem Lázárt jóval azelőtt mélyen foglalkoztatta, annak eszméjét elfogadta és a fanatizmus elleni indulat fűtötte.[18]

Az erdélyi felvilágosítók közül érdemes volna külön is tanulmányozni olyan jelentős személyiségek magatartását, mint Gyarmathi Sámuel, Türi László, id. Wesselényi Miklós, Aranka György, Báróczi Sándor, Naláczi József és társaik, ehelyett azonban olyanok felfogására mutatunk rá, akikről bizonyosat és többet tudunk.

Közülük jól ismert neves költőnk és politikusunk, Barcsai Ábrahám személyisége. A nagyenyedi kollégiumi évek után a bécsi testőrség korszaka, Bessenyei és Báróczi barátsága, a felvilágosodás irodalma tették, hogy harmincéves katonai szolgálata alatt Mária Terézia hívéből a francia forradalmi ideológia, a rendi ellenzéki politika és a jakobinus mozgalom irányába haladt, s az „igazság, emberség hatalmas védőjé"-vé vált. A műveiben szereplő szabadság és igazság eszméje mögött nem nehéz Rousseau *Társadalmi szerződés*ének mondanivalójára találni. Noha végső fokon keresztény hívő maradt, írásaiban fellelhető a lázadás a barokk világkép és értékrend, a kor hagyományos erkölcsi gondolkodása ellen. Sokban elveti a tételes vallást, fájlalja a gyarmati népek kifosztását, állást foglal a despotizmus ellen. Hasonló felfogás jeleként írja 1790-ben barátjának: „A vakbuzgóságot annyira megutáltam, hogy világ zsellérévé leszek. Cosmopoltita, hazát nem ismerek."[19] Mikor jakobinusság gyanújával vizsgálat folyt ellene, Franz Saurau Barcsait „veszedelmes"-nek bélyegezte, s azt jelentette, hogy írásaiban sok a francia írókból kijegyzett rész, amely az „emberi jogokról", „a papság igájáról" és „a fejedelmek despotizmusáról" szól. „Az érzékenység és politikum" költőjeként jellemzett Barcsai írásai mélyén felfedezhető az emberbarát, a türelem eszmeisége.[20]

A tolerancia megítélésében és a jozefinizmus türelmi politikájában közös fronton küzdött Barcsaival Szacsvai Sándor, a marosszéki származású magyar publicista. Francia- és németországi tanulmányútja után egész életére a felvilágosodás, a magyar nyelvű irodalom és tudomány szolgálatába állott. Jótollú íróként cikkekben, röpiratokban és paszkvillusokban hevesen támadta a hagyományos rendi intézményeket és a katolikus egyházat, a pápaságot. Ennek rendjén a vallási egyenjogúság és türelmi politika híveként jelentkezett, felfogásával a francia forradalom antiklerikális eszmeiségéhez közeledett.[21]

---

[18] Szinnyei József: *Magyar írók.* VV. 908–912.; Bíró Ferenc: *i. m.* 49–50.

[19] Jancsó Elemér: *A felvilágosodástól a romantikáig.* Bukarest, 1966. 64.

[20] Gálos Rezső: *Barcsay Abrahám meghurcoltatása.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1936. 403–418.

[21] Köpeczi: *i. m.* 366–367.; Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955. 417–418.

Művelődésünk egészen más ágazatában, a tanügy és tudomány területén működött Köteles Sámuel és Körmőczi János. Közülük Köteles Jéna, Körmőczi meg Göttinga neveltje. Kötelest mint Kant követőjét tartjuk számon, akiről enyedi diák korában már Szentpáli Imre professzorától hallott. Németországi tanulmányútjáról hazatérve aztán filozófiájában és életvitelében őt tekintette eszményének. Logikájában és Etikájában őt fordítja, rá alapoz.[22] Írásaiban jelentkező eszméiből itt azt emeljük ki, hogy a despotizmus ellen harcolva az emberi szabadság és méltóság elkötelezettje, a rabszolgaság ellensége. „Inter regionem iuris" a lelkiismereti szabadság, a szólás, tanítás, írás és nyomtatás szabadságának hirdetője. A korszak másik alapvető kérdésében is kantiánus alapon állott és azt hangoztatta, hogy a vallásnak csak erkölcsre épülve lehet értéke; „fő becse abban áll – írta –, hogy az erkölcsöket szelidítse".[23] Noha a felvilágosodás utolsó hullámához tartozott és a ferenci reakció korában élt, kitartott elvei mellett. A toleranciához való viszonyulásában, amikor a vakbuzgóság és sötétség, a babonák és tévhiedelmek ostorozója, másutt a „felekezetességet", „vallási diverziót" azért támadja, mert „az együttérzést, az emberi szeretetet és jóakaratot csak azokra szorítja", kik „vérség, nemzetség és vallás szorosabb kötelei által vannak összekötve."[24] Köteles tehát egy egyetemesebb keresztény egyház mellett áll, a felekezetek közti béke, a vallási türelem híve.

Körmőczi János unitárius püspök tudományos és felvilágosító munkásságára csak az utóbbi időben irányult a figyelem.[25] Azok közé az írástudók közé tartozik, akiknek munkái tartalmuk miatt vagy a ferenci reakció cenzúrájának rostáján akadtak fenn, vagy egyszerűen oda sem kerülhettek. Széles körű érdeklődésére és lankadatlan szorgalmára jellemző, hogy a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában, az Unitárius Levéltárban és az Országos Széchényi Könyvtárban mintegy 76 kézirata maradt az utókorra. Azokból egy sűrű élet eseményei és jelentős életmű rekonstruálható.

A Kolozsvári Unitárius Kollégium elvégzése után a helyi Akadémia jogi karára iratkozott be, de egyházi felettesei jóvoltából rövidesen külföldi tanulmányútra indulhatott. Először Bécsben és Jénában tanult, de igazi tudományos műhelyre a göttingai Georgia Augusta Egyetemen lelt. Egyházi vezetői kívánságához mérten teológiai tárgyakat is hallgatott, de kedves tantárgyai a történelmi tárgyak (a voltaire-ianus L. T. Spittler és J. C. Chr.

---

[22] Horkay László: *Kant első magyar követői.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. Szauder József–Tarnai Andor. Bp., 1974. 225–228.; Jancsó: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* 409.

[23] Hajós József: *Köteles Sámuel.* Bukarest, 1969. 75.

[24] Hajós: *i. m.* 75–128.

[25] Ld. Hajós József: *175 éves első Fichte-fordításunk.* Látóhatár, 1973. 86–98.; Csetri Elek: *Körmőczi János.* In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 259–269.

Gatterer kurzusai és G. C. Lichtenberg kísérleti fizikája). Méginkább a híres német felvilágosító A. L. Schlözer, akitől a kalifátusok történetéről szóló és statisztikai diszciplínákat hallgatott.

1797 őszén hazatérve, a tehetséges és nagytudású Körmőczi először fizikaprofesszor, majd kollégiumi igazgató, végül unitárius püspök lesz. Eszmeiségében főleg a francia felvilágosítókra alapozó Schlözer a mestere, de ismerte kora minden jelentős ideológiai-politikai alkotóját. Filozófusként kantiánusnak tekintette magát. Munkái, főleg a *Jus publicum universale* tanúsága szerint elfogadta az összerződés és a forradalom rousseaui tanát, a polgári szabadság, egyenlőség és tulajdon, valamint a jobbágyfelszabadítás gondolatát, s elsőként fordította magyarra Fichte publicisztikájának gyöngyszemét *A gondolkodásbéli szabadságnak az európai fejedelmektől, kik ezt eddigelé elnyomták, vissza kévánása* címmel. Helvetius munkájának *(Le vrai sens du Système de la Nature)* magyarra fordítása miatt ellenségei egyenesen vallástalansággal vádolták meg.[26] Valójában keresztény hitelveket vallott, csakhogy az egyházat ért támadások és a vallásos értékek háttérbe szorulása miatt több kortársához hasonlóan a tanulmányútja során megismert modernebb nyugati modelleket követett.

Megbírálta és visszautasította az egyháziak által elkövetett visszaéléseket és a „superstitiókat", az „orakulumot". Hirdetve a vallás szükségességét a társadalomban, az állam és egyház viszonyának rendezését tartotta szükségesnek. Helytelenítette az uralkodói Dei gratia-elméletet, a világi és egyházi hatalom együttműködésének híve volt. „A religio parancsolja, hogy uralkodó légyen és annak engedelmeskedjék a subditus, mert a religió boldogságát akarja az embernek – írja Körmőczi. A religio nexusban van a státussal. A pap – ha józanul tanít – a politikussal. Id est kezet fogjanak együtt, nem is lehet a népet religio nélkül igazgatni." Elvetette a theokrácia államformáját is *(Jus publicum universale).*

Mindezzel összhangban van Körmőczi felfogása a vallási toleranciáról. Előbb említett munkájában már kifejtette: „Nem kell a szabados gyakorlásban egyiknek megakadályoztatni másokat, ha a religio felett van a civódás, az enyim jó, a tied rossz." Körmőczi azonban közéleti ember volt, azért a gyakorlatban is alkalma volt érvényesíteni a türelem gondolatát. Ennek legépítőbb példáját igazgató korában, 1807-ben nyújtotta, mikor egy református gyermek a vezetése alatt álló Unitárius Kollégiumban tanult s hirtelen halála után annak atyja a temetési szertartáson iskolája kórusának búcsúztatását kérte. Körmőczi püspöke azonban ellenezte, hogy az unitárius „harmónia" református szertartású temetésen részt vegyen. Körmőczi tekintetbe véve „a mai üdő szakasz gondolkodása módját, a reciproca tolerantiát", felettesével szemben döntött. Püspöke erre egyházi felettese iránti engedetlenséggel vá-

[26] Csetri: *Körmőczi János.* 264–265.; Hajós: *i. m.* 91–98.

dolta meg, mire Körmőczi kollégiumi igazgatói hatáskörére hivatkozott és kitartott eredeti álláspontja mellett, így válaszolva: „én bizony in omnem casum küldöm [ti. a kórust], a responsabilitást ezen cselekedetemért a világ előtt magamra vészem, de azt a gyalázatot nem cselekszem, hogy a mai világban magamot s vallásunkat ily cselekedettel alacsonyítsam s intolerantiámot mutassam." Álláspontját keresztül is vitte.[27] Úgy gondoljuk, hogy elvi állásfoglalása és cselekedete egyaránt példaértékű.

[27] Unitárius Egyház Levéltára. Kolozsvár. Körmőczi János hagyaték. Missiles. Körmőczi János – P. Horváth Miklósnak. Kolozsvár, 1807. november 30.

Kibédi Varga Áron *(Amsterdam)*

A halotti beszéd pragmatikája Verestói György ürügyén

Verestói György (1689–1765) kolozsvári professzor és későbbi református püspök a kor egyik leghíresebb szónoka volt. Népszerűségére jellemző, hogy válogatott halotti beszédeit – huszonhatot – halála után 18 évvel még kiadták két kötetben,[1] és Kosáry Domokos, amikor hatalmas tizennyolcadik századi művelődéstörténeti munkájában rátér az egyházi ékesszólásra és ezen belül a halotti beszéd műfajára, három szerzőt emel ki: két katolikust, Padányi Bíró Márton veszprémi püspököt, illetve Szabó István jezsuitát és egy reformátust, Verestói Györgyöt.[2] Neve a 18. század után kiment a köztudatból, mint olyan sok más egyházi íróé is, mióta a 19. század irodalomtörténet-írása – szerte Európában egyébként – úgy döntött, hogy a vallásos ihletettségű irodalmat kiiktatja az irodalomtörténeti kézikönyvekből.[3] Jékely Zoltán 1940-ben megpróbálta ugyan feltámasztani,[4] de az ilyen kísérleteknek talán több esélye lesz ma, amikor mindenfelé kezdik megkérdőjelezni a romantikára visszavezethető szekularizáló irodalomtörténeti hagyományokat.

Amit szerzőnkről egy irodalomtörténésznek tudni kell, azt nagyjából tudjuk Németh S. Katalin tanulmánya óta.[5] A halotti beszédről és a barokk retorikáról pedig Európa-szerte olyan sokat írtak már, hogy e rövid előadás keretében helyesebbnek tűnik, ha csak néhány általános gondolatot ragadunk ki a műfaj természetéről és Verestói viszonylagos eredetiségéről.

1. A halotti beszédet nem helyes önmagában tanulmányozni mint szigorúan irodalmi műfajt. Amint azt nemrég másutt kifejtettem,[6] az irodalom minden esetben egy esemény (sokszor egy megrendezett eseménysor) része, illetve annak írásbeli rögzítése és egyben leszűkítése. Sorra kellene venni a különböző egyházi és világi, vallásos és profán irodalmi műfajokat, a szent-

---

[1] *Holtakkal való Barátság, / az az, Némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak és Fö Renden levö Nemeseknek Halálok után-is virágzó kedves emlékezetek. / Mellyet, azoknak utólsó Tisztesség tételekre készített Orátziói által az örök feledékenység ellen meg-óltalmazott, és a következendö idönek barátságába ajánlott / néhai T. Tséri Verestói György,* Kolozsvár, 1783. 2 kötet.

[2] *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Bp., 1980. 193.

[3] Az irodalomtörténet szekularizációja ellen az utóbbi években megindult az ellentámadás, Magyarországon többek között Lukácsy Sándor részéről (Vö.: *A prédikáció mint irodalom.* Tiszatáj diák-melléklete, 34., 1996. április)

[4] *Tséri Verestói György, a XVIII. század erdélyi orátora*; újra megjelent *A bárány vére* című kötetben (Szépirodalmi, Bp., 1981. 85–97.).

[5] *Magyar orátor a 18. században: Verestói György.* Irodalomtörténet, 1984. 854–888.

[6] *A műfajokról.* Akadémiai székfoglaló előadás.

beszédtől kezdve egészen a bohózatig, és megvizsgálni, hogy melyik milyen multimediális, azaz különböző érzékszerveket megszólító szertartásokba kapcsolódik bele. Irodalomtörténeteink általában csak az írott szöveg történelmi és formális elemzésével foglalkoznak és ezzel a szövegek eredeti szerepét leszűkítik, azaz meghamisítják.

Aki elolvassa Szabó Péter könyvében az 1652-es vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú temetési szertartását,[7] könnyen meggyőződhet arról, hogy a halotti beszéd a végtisztességnek csak egyik és nagyon rövid része, a szertartás maga viszont rendkívül látványos és több napig tart. A holttest általában másutt van ideiglenesen felravatalozva, mint ahol eltemetik: a szertartás a testek „felvételé"-vel kezdődik, ezt pontosan kidolgozott többnapos felvonulás követi, melynek rendje a fényes királyi bevonulások formáira emlékeztet: a felvonulók öltözete és testmozgása, a színek és a zene szineztéziája – vörös trombiták jelzik a lamentatiót, fekete dobok pergése a consolatiót! – hűen és mindenki számára érthetően tükrözi azokat a vallási és politikai igazságokat, amelyeket a temetés rendezői közölni óhajtanak.

Egy-egy jelentősebb temetésen több halotti beszéd is elhangzott, több nyelven és több helyen. A magyar nyelvű beszéd mellett gyakran volt latin, sőt néha német és szlovák beszéd is. Bethlen Gábor első felesége, Károlyi Zsuzsanna (1585–1622) temetése napján, 1622. július 1-jén egyszerre prédikáltak Kassán, Nagybányán, Zilahon és Gyulafehérvárt. Martin Opitz, a neves német író és költő, az anyanyelvi német irodalom első nagy szószólója, aki akkor Bethlen Gábor udvarában tartózkodott, latin orációval vett részt a szertartáson.[8]

2. A kinyomtatott halotti beszéd-gyűjteményekben ennek a multimediális jellegnek több nyoma megmaradt. A központozás – amint erre Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka hívják fel a figyelmet – szeszélyesnek tűnik, de kiderül, hogy a vesszők gyakran nem mondatrészeket választanak el egymástól, hanem a nyomatékos szót megelőző pillanatnyi szünetet jelzik.[9] Különösen fontos ebben az összefüggésben a próza és a vers viszonyát vizsgálni: a szövegen kívüli szertartásra utal a prózában megfogalmazott halotti beszéd és a hozzá kapcsolódó versek, illetve verses betétek összefüggése.

Baranyi Pál gyulafehérvári jezsuita írja 1712-ben, magyar nyelvű halottibeszéd-gyűjteménye előszavában, hogy ő a halotti beszéd két fontos részét a

---

[7] *A végtisztesség.* Magvető, Bp., 1989. 20–46. Az ezen a temetésen elhangzott két legfontosabb (magyar és latin) beszéd szövege megtalálható a *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* (Bev. és gondozta Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka. MTA Irodalomtörténeti Intézete, Bp., 1988.) című antológiában, 127–154.

[8] Az előbbi lábjegyzetben idézett antológia hozza a kassai beszédet (Velechius Istvántól, 113–126.), Opitz beszédét Maria Fürstenwald közli (*Trauerreden des Barock.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 9–19.).

[9] Az említett antológia előszavában (25.).

szertartás másik mozzanataihoz kapcsolja; a genealógiát, azaz a halott elődeinek dicséretét, a „Deák Orátorok"-ra bízza, „kiknek tulajdon tisztük és hivatallyuk ez", – a búcsúztatást pedig a versekre, „mellyeket Nemes Erdély Országában, a' Halottaknál szoktak énekelni".[10] A prózát mondják, a verset énekelik. Verestói György halotti beszédet mond 1751. április 18-án Kolozsvárt gróf Rhédei Éva kisasszony sírja fölött, a beszéd vége felé két rövid verset találunk, melyben a halott vőlegényétől és nővérétől búcsúzik, de a szerző tizenegy évvel előbb kiadott verseskötetében szerepel egy hosszabb búcsúztató költemény is, melyben Rhédei Éva tizennyolc különböző személyhez vagy csoporthoz intézi búcsúszavait; ezt a rímelő szöveget a templomban énekelték.[11]

A búcsúztatás gyakran a versre való áttérésben fejeződik ki. A beszédinstancia megváltozik, a szónok nem beszél, hanem beszéltet: más valakit vagy valamit szólaltat meg, ezt jelzi drámaian a rím és az ének. Horváth János, a halotti beszéd teoretikusa írja 1816-ban, hogy a halotti beszéd lényeges alakzatai a „személyköltés" két formája: a beszéltetés, sermocinatio, és a megszólítás, apostrophé. „Valamint a' beszéltetés élettelen dolgokat, holtakat, távol lévőket elevenít szózatra", úgy a megszólításban „ö maga fordíttya azokhoz szavait".[12] A halotti beszéd befejező részeire jellemző pátosz a két alakzat, a sermocinatio és az apostrophé dialektikájában fejeződik ki: a szónok több szerepet játszik el egyszerre, időnként átadva a szót az énekeseknek. Az egész szertartás látványos drámaisága így ismétlődik meg kicsiben, a szöveg pragmatikájában.

3. Az elhalálozással kapcsolatos műfajok száma nagy. A halotti beszédhez legközelebb azok a szövegek állnak, melyek a beszéd legszemélyesebb és legemocionálisabb részéhez, a lamentatióhoz, a siratáshoz kapcsolódnak. Itt egyrészt a közösségileg intézményesített népi siratókra gondolok, másrészt olyan teljesen egyéni megrázó irodalmi dokumentumokra, mint amilyen például a német romantika idején Bettina von Arnim szövege, amelyet legjobb barátnője, a huszonhat éves Karoline von Günderrode öngyilkossága után írt.[13]

---

[10] *Imago vitae et mortis. Az életnek és halálnak képe / avagy Halotti Prédikációk melyek irattattak Gyulafejérvárott Baranyai Pál által.* Nagyszombat, két kötet, 1712., 1719. Baranyi a prédikációkat 1689 és 1702 között tartotta.

[11] *Butsuztato Versek / Mellyek (...) néhai méltóságos grof Kis-rhédei Rhédei Éva (...) Temetési tisztesség-tételekor el-énekeltettek (...). Magyar Versek, Mellyeket Temetési és Lakadalmi Külömbözö Alkalmatosságokra írt vólt Verestói György.* Kolozsvár, 1772. 159–171. A halotti beszéd sor szerint a huszonegyedik és a második kötetben található (743–773.). E beszéd prózája, a beszédben foglalt két rövidebb vers és a 1772-ben kiadott hosszabb búcsúztató között nincsen sehol szó szerinti egyezés.

[12] *Az ékesszóllás a' koporsóknál.* Weszprém, 1816., 83.

[13] „Bettinas Bericht", Karolina von Günderrode, *Der Schatten eines Traumes.* Der Morgen, Berlin, 1979., 322–338.

A halotti beszéd többi része kevésbé sajátos, más műfajokban és szövegtípusokban is megtalálható, elsősorban az egyházi szónoklat más műfajaiban és a különböző életrajzokban. A halotti beszéd, mint általában minden prédikáció, egy bibliai idézettel kezdődik, de innen a szónok két utat választhat: vagy a lamentatión keresztül vezet a laudatio felé, vagy fordítva. Mindez retorika kérdése, annak, hogy mit szeretne a szónok kimutatni: azt, hogy a fájdalmat növeli a halott kiválósága, vagy azt, hogy az illusztris embereket is eléri a halál. Ezután következik a harmadik kötelező rész, a consolatio,[14] mely (a gyakran verses) búcsúztatásokkal zárul le. A hagyományos retorika szempontjából a legjobb dispositio kétségkívül az, amelyik a lamentatióval kezdődik, hiszen egy szónoklat pátosza a beszéd elején és végén nyilvánul meg. A másik sorrend nagy előnye viszont, hogy ott a fájdalomból közvetlenül fordulnak át az érzések a vigaszba, sőt a fájdalom pontos ellentétébe, az örömbe: a halál kapu, melyen át a hívők a változások világából az örökkévalóságba, a siralom völgyéből a paradicsomba mennek át. Ennek a drámai átváltásnak csodálatos vizuális megfelelője El Greco 1586 körül készült híres festménye, az „Orgaz gróf temetése": a kép alsó része a látványos földi szertartást mutatja, középen a püspök fekteti sírba a porhüvelyt, a földi testet, nagyurak, arisztokraták állják körül a sírt, miközben egy másik pap jobboldalt már az égre mutat, a kép felső részére, ahol a gróf lelkét már a mennyei boldogság, Isten és a szentek várják. Amit a kép egymás mellett, egymás fölött mutat be, azt a halotti beszéd a stílus gyors és hirtelen átváltásával érzékelteti. Bravúros retorikai teljesítmény ez: a gyászolókat meggyőzni arról, hogy a halállal szemben nem a szomorúság, hanem az öröm a helyénvaló érzés.

A valóságban az átmenet nem mindig olyan gyönyörűen drámai, mint ahogyan azt a retorika elméletben megkövetelné: Verestói, aki egyébként is szereti az autoreferenciális betűzéseket, többször egészen nyíltan jelzi az átváltást. „De meg-rántom a' zablát panaszra indúlt Orátiómnak szájában – írja 1731-ben – és fordítom inkább szavaimat azoknak vigasztalásokra, akiknek szíveiket Néhai Méltóságos jó Uramnak Halála, mint valami éles tőr, általjárta." És 1735-ben: „De ideje már egyszer, hogy a' Szomoruságnak egymást űző árvizei közzül száljjunk-ki a' Vigasztalásnak rév-partjára, és ennyi Könyvhúllatásink után vigasztaljuk valamivel magunkat".[15]

A vigasztalást követő búcsúztatás ezek után gyakran egyfajta szintézis, a fájdalom és a vigasz utáni megnyugvás pillanata, mint amikor Verestói az alábbi verset mondja el széki Teleki Pál gróf nevében:

---

[14] A német és francia szakirodalom is a halotti beszédnek ezt a három fő részét különbözteti meg. Vö. pl. Maria Fürstenwald: *Andreas Gryphius – Studien zur Didaktik der Trauerreden.* Bouvier Verlag, Bonn, 1967.; Jacques Truchet előszava Bossuet halotti beszédeihez (*Oraisons funèbres,* Garnier, Paris, 1961).

[15] 91. és 242–243.

Tölletek mindnyájan mostan Bútsút vészek,
Mert többé e' Földnek lakossa nem lészek,
Az Ég' Palotái számomra már készek,
Holott majd fejemre szép koronát tészek.
Minthogy a' bün alá Én-is rekesztettem,
Ha mit ellenetek valaha vétettem:
Reménlem, hogy a'ról botsánatot vettem,
Most mikor Testemnek sátorát le-tettem.
Vigyázzon reátok ISTEN a' szép Égből,
Lelketeket végye-ki minden inségből,
Oszszon részt Ti-néktek a' szép Békességből,
Ételből, Italból, 's a' jó Egésségből.[16]

4. Mind a temetési szertartás, mind a halotti beszéd elméletírói sokat foglalkoznak az elhalálozás körül felmerülő etikai problematikával: helyes-e egyrészt a fényűző szertartás, mikor Krisztus éppen szerénységre inti híveit, és helyes-e, másrészt, a halotti beszéd laudatiójában a hátramaradottak előtt az általuk jól ismert halottat szerfelett dicsőíteni? Az első kérdésre nehéz volt a válasz a barokk abszolutizmus idején,[17] a második körül viszont érdekes vita alakult ki. Az ünnepi retorika megköveteli a dicsőítést, a jelenlévők tényismerete viszont megnehezíti. „A' mi a' fogyatkozásokat illeti" – tanácsolja Horváth János a szónoknak – „mellyek mint meg annyi mocskok az ember' életére homályt borítanak, felette okosan kell bánnia".[18] Luther úgy oldja meg a kérdést, hogy az emberi gyengeségek fölé helyezi a hit bizonyosságát: aki mint hívő hal meg, azt szabad magasztalni: „Ist aber... etwas mangels an seiner person gewest, das lassen wir gehen, Denn wir sollen solche geringe sunde jnn so grosser person nicht rechnen. Sondern wollen das da gegen rhümen, dass er Christus tod und aufferstehung... bekennet und fest auff diesem bekentnis blieben ist".[19] Bossuet, akit többször tartott halotti beszédet olyan személyiségek sírjánál, akiknek hitbuzgósága vagy magánerkölcse életük bizonyos szakaszában közismerten vitatható volt, nagy példaképekre hivatkozik: Pál apostol eredetileg keresztényüldöző Saulus volt, szent Ágoston ifjúságát földi örömök között töltötte.

Ez a rendkívül érdekes, századokat és sok országot átfogó etikai vita egy ponton azonban támadható: vallási síkon fut, a hívő egyéni sorsa érdekli,

---

[16] *I. m.* 95.

[17] Vö. a 7. lábjegyzetben idézett antológia előszavát, 10–11.

[18] *I. m.* 9.

[19] *Halotti beszéd Johann von Sachsen sírjánál.* 1532. Idézem Maria Fürstenwald könyve alapján (7–8.)

és elhanyagolja azt, amit a retorika lélektani megalapozásának nevezhetnénk, mai nyelven: szociálpszichológiának. A laudatio az elbeszélő, narratív retorika része, és mint ilyen, a szemléltető, epideiktikus beszéd fajtájához tartozik.[20] Semleges biográfia nincsen, mert a retorikai hagyomány szerint emberekről, tetteikről, dicsérő vagy elítélő szavakat kell mondani: laus aut vituperatio. „Objektív" leírást a retorika nem ismer, mert az objektív leírás lehet tudományos ideál, de a lélektani hatás szempontjából érdektelen. Az érzésekre csak azzal lehet hatni, ami rendkívüli, elrettentő vagy példamutató.

5. A halotti beszéd három fő része mindenütt megtalálható. Különbségeket akkor tapasztalhatunk, amikor a dispositióról áttérünk az elocutio területére. Míg a leghíresebb nyomtatásban megjelent francia halotti beszédek nagyobbrészt a XIV. Lajos nevéhez és udvarához fűződő klasszicisztikus stíluseszményt tükrözik – Bossuet, Bourdaloue, Massillon, Fléchier szövegei –, addig a jóval nagyobb számú német halotti beszéd[21] általában inkább a barokk szellemiség tematikai és stílusjegyeit viseli. A nyomtatásban megjelent magyar halotti beszédek mind felépítésben, mind stílusban közelebb állnak a német hagyományhoz.

A búcsúztató vers kimondottan barokk jelenség, francia halotti beszédekben nem található; verbális megfelelője azoknak a katolikus templomokban az oltártól jobbra és balra felállított szobroknak, illetve magán az oltárkép szélén megfestett szenteknek vagy angyaloknak, akik a közönséget széles karmozdulattal vonják be a mise és a szentbeszéd drámai eseménysorozatába és meditációiba.

A barokk halotti beszéd tematikailag elsősorban két valláserkölcsi témát variál: egyrészt a vanitas, a hiábavalóság gondolatát, másrészt a teremtett világ dicséretét, mert minden teremtett lény megannyi istenbizonyíték. „Isten – írja Abra de Raconis 1625-ben – otthonos nyelven szól hozzánk minden teremtett lényen keresztül; mindegyik egyszerre mondja, hogy Isten van és hogy Isten milyen. Az elsőt harsogja, mint a trombiták, a másodikat mutatja, mint a festmények."[22] A természet szinesztéziája: trombita és festmény egyszerre.

---

[20] Vö. Theodore C. Burgess: *Epideictic Literature.* Studies in Classical Philology, 3 (1902), Chicago, 82–261. Van példa olyan gyászbeszédre is – Du Perron bíboros beszéde Ronsard halála alkalmából –, mely egyetlen hosszú dicsőítő biográfia.

[21] „Während deutsche Bibliotheken mehr als hunderttausend protestantische Trauerreden besitzen, wurden im katholischen Frankreich zwischen 1620 und 1789 nur 1500 bis 2000 'oraisons funèbres' gedruckt." Maria Fürstenwald: *Andreas Gryphius.* 11.

[22] Peter Bayley: *French Pulpit Oratory 1598–1650.* Cambridge University Press, 1980. 150. Mint a dátumok mutatják, ez a tanulmány a klasszicizmus előtti korszak francia egyházi ékesszólásával foglalkozik.

A teremtés nemcsak külön-külön, hanem az egymással való összefüggéseken keresztül is hozzájárul Isten dicsőítéséhez; különösen érdekes ezt megfigyelni a makrokozmosz és a mikrokozmosz, a világ és az ember között fennálló csodálatos, pontos és aprólékos egyezésekben. Verestói egy egész prédikációt szentel ennek az egyeztetésnek, és többek között megállapítja, hogy a négy elemnek milyen megfelelései vannak az emberi testben; „Vagyon Tüz-is a' KIS VILÁGban, minémű az EMBER-i Testnek belsö és a' külsö részekre-is kiütö melege: vagynak tsendes esök és zápor esökis, minémüek az EMBERnek izzadási, pökdösési, és sürü könyv-hullatási: vagynak sebessen fúvó szelek, minémüek az EMBERnek lehellési, szuszogási, és sohajtási: vagynak villámlások, minémüek a pofon ütött EMBERnek szikrát hányó szemei, és a haragos EMBERnek mérges tekinteti; vagynak menny-dörgések, minémüek az EMBERnek hákogási, hortyogási, simbelödési, és átkozódási: vagynak mennykö-hullások, minémüek az Udvarokban a' lapát, a' Katona kezében a' korbáts, a' Deák kezében a' plága, a' megharagudott EMBER kezében a' keresetlen fa, és több e'félék." (79.)

E kettős tematika, a változás-vanitas szemben az isteni teremtés csodájával, ugyanazt a különös retorikai paradoxont mutatja fel, mint amelyet a halál és az öröm dialektikájánál tapasztaltunk. A halál az öröm forrása, a változó halandó világ az isteni örökkévalóság tükre. A szónokra két óriási feladat vár: az emberi létről, éppen úgy, mint a természetről, be kell bizonyítsa: mulandó, romlandó tükrei annak, ami örök és múlhatatlan, és hogy az üdvöt pontosan abban kell keresnünk, amitől szeretnénk elfordulni. A hiábavalóság pontosan az állandó változásban mutatkozik meg, a világ változása és mulandósága Verestói több prédikációjának alaptémája, többek között annak az 1735-ben Alvintzi Krisztina sírjánál elmondott gyászbeszédnek is, melyet alcíme miatt – „A Tündérországról" – gyakran idéznek.[23] Verestóinál a tündérességnek nem a folklór-elemei a fontosak, hanem az a gondolat, hogy a tündér a hiedelem szerint képes alakját megváltoztatni, sőt el is tűnni, de ez a tulajdonsága, az állandó változás, tulajdonképpen minden teremtett lényre vonatkozik: „az egész látható Világ tündérvilág". (102–103.)

6. Verestói György halotti orációi eltérnek a szabványos halotti beszédektől. Szónoklatát gyakran személyes anekdotával kezdi, a három következő részt pedig általában megelőzi egy hosszabb tudományos fejtegetés: a mikrokozmosz-tanról (IV), a fiziognómiáról (III), a csillagászatról (VII), apologetikai kérdésekről (XII), vagy a hadi ácsmesterségről (XXIII); a szónok kedveli a verses betéteket és szójátékokat.[24] Beszédeiből feltűnően hiányzik az a komor gyászoló hangvétel, mely a halotti beszédekre általában jellemző: ezért volt talán olyan népszerű? Korabeli ellenfelei, nem véletlen, hogy frivolitás-

[23] Németh S. Katalin: *i. m.* 881–883.

[24] Vö. például a 105. és 758. oldalt.

sal vádolják: „Ne tégy lakodalmat a halottas házból", írja kortársa, Hermányi Dienes József.[25] Ma viszont, mikor műve már a múlté, a magyar irodalomé, inkább Jékely Zoltán összegzésével értünk egyet: „T. Tséri Verestói György Úr mivel vala különb, értékesebb, maradandóbb tudományú ember eme korszaknak többi Magyar- és Erdélyországbeli halotti bútsúztatóinál? Erre a kételkedő faggatásra én azt felelném, hogy *Ökegyelme a köteles és megszokott lelki vigasztalás és megnyugtatás tselekedetén felül egyrészt: drága köves kösöntyűkre emlékeztető ékesenszólást, másrészt: az elméket szomjúsággal és vizsgáló kedvvel megtöltő tudományosságot pazérolt.*"[26]

[25] Vö. Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk.* Szépirodalmi, Bp., 1961., 563.
[26] *I. m.* 94.

Szilágyi Ferenc *(Budapest)*

Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban

A fiziko-teológia – igaz, akkor még latinosan „physico-theologiá"-nak írva – több mint kétszáz éve vonult be nyelvünkbe, sőt irodalmunkba is, egy hajdani debreceni kollégista diák, majd debreceni orvos, Segesvári István fordítása nyomán, amely 1793-ban, Bécsben ezzel a címmel jelent meg, magát a fogalmat is meghatározva: *Physico-theologia, azaz az Isten' létének és tulajdonságainak a' teremtés munkáiból való megmutattatása.* A munka szerzőjéről pedig ugyanott ez olvasható: „Írta Angliában Derhám Viliám windsori kánonok, Essex tartományban upminsteri prédikátor, és a' Királyi Társaságnak tagja". Vagyis: William Derham (1657–1735) anglikán kanonok, a Royal Society tagja.[1]

A fordítás Bécsben, 1793. április 25-én kelt ajánlása Teleki József grófnak szól, aki 1787-től a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka volt s külföldön több ízben – Leidenben 1760-ban, majd Amsterdamban s Augsburgban – franciául kiadott hitvédelmi iratával *(Essai sur la faiblesse des esprits-forts)* Rousseau figyelmét is magára vonta, amint Csanak Dóra részletesen foglalkozott vele.[2] A hosszú ajánlás végén – azt írja Segesvári, hogy „egy ollyan Könyvet választottam-ki le-fordításra, a' mellyet Európának nevezetesebb Nemzetségei már született Nyelveken olvastak, és a' mellynek Magyarra való fordítását egy Holnapos Magyar Írásban 37 [37/*Mind. Gyűjtem.* 1789. *Első Szakasz.* 14. *lev.*] kivántatott-is."[3] Nem véletlen, hogy a rév-komáromi református író-prédikátor, a Hervey-t és Youngot fordító Péczeli József folyóirata – illetve ő maga – sürgette a magyar fordítást.

Az angol mű így is meglehetősen nagy – nyolc évtizedes – ütemkéséssel érkezett meg hozzánk, s voltaképp a fogalom – amely aztán föltűnő gyorsasággal terjedt el, elsősorban a protestáns Európában – megalkotója nem is Derham volt, hanem – ahogy az emberi történelemben annyiszor előfordult – a közvetítő neve vált ismertebbé. William Derham nála harminc évvel idősebb természettudós barátjának, John Ray-nek a *Physico-Theological Discourses* című munkáját adta ki új, javított kiadásban 1713-ban, s még ugyanebben az évben adta közre a maga *Physico-Theology* című könyvét is, Londonban,[4] amely sokat merített Ray-nek *The Wisdom of God* ('Isten böl-

---

[1] *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerk.: Péter László. A továbbiakban ÚMIL, III. Bp., 1994.

[2] Ld. F. Csanak Dóra: *Két korszak határán Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp., 1983. 106 kk.

[3] A Mindenes Gyűjtemény megadott helyén a jelzett kívánságok nem találhatók.

[4] Ld. Charles Coulston Gillispie: *Dictionary of Scientific Biography.* IV. New York. 1971.

csessége') című munkájából; s ehhez tudnunk kell, hogy ennek 1714-es új, javított kiadását szintén Derham rendezte sajtó alá, nem keveset merítve belőle. Derham következő önálló műve *Astro-Theology* címmel látott világot 1714-ben, s az előbbihez hasonló pályát futott be Európa-szerte; franciára, svédre, németre fordították (s a német és francia fordítások, több kiadásban, az Országos Széchényi Könyvtárban is megtalálhatók).

E könyvek elsőrendű célja az új természettudományos fölfedezésekkel a teremtett világ okszerűségét, célszerűségét – s benne a teremtő bölcsességet – igazolni s bizonyítani a terjedő naturalizmussal, a materializmussal szemben. Vagyis a Voltaire *Candide*jában később gúnyolt leibnizi tételt vallották a fiziko-teológusok, hogy a földi teremtett világ a lehető világok legjobbika (ha egyáltalán létezik hasonló élővilág a Földön kívül a világmindenségben).

Ray nevét Csokonai barátja, a filozófus – később orvosdoktor – Nagy Sámuel is említi egy hasonló fiziko-teológiai munkában, amely egy évvel Segesvári István Derham-fordítása után jött ki a sajtó alól, ezzel a címmel: *Az Istenek jósága és bölcsessége a' természetben. Sander Henrik után.*[5] (A fordító elhallgatta nevét a „Kazinczy Ferenc úrhoz" Széphalomra ajánlott kötetben, csupán névbetűit tüntette föl az ajánlás végén s a keltezést: „Debretzenben 10. October 1793.") Csak a verses köszöntő szerzője írta ki nevét: *Cs. Vitéz Mihály.* (A német eredeti címe: *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur,* s 1789-ben jelent meg, Carlsruhében.) Ray és Derham neve mellett Nagy Sámuel fél tucat fiziko-teológiai írót említ még, köztük az angol természettudós teológus, Joseph Priestley-t (1733–1804) s a holland Bernard Niewentijtet (1654–1718), akinek fiziko-teológiai nagy műve 1714-ben jelent meg, csaknem egy időben Derham munkájával, s bizonyosnak látszik, hogy ismerte az angol szerző 1711–1712-i előadásait e tárgyból; művében teológiai érvekkel igyekezett bizonyítani Isten létét, s kikelt a racionalizmus ellen, amely szerinte spinozizmushoz s más ateista irányzatokhoz vezethet.[6]

Talán nem szorul bizonyításra, hogy miért éppen a természettudományos fölfedezésekben is előbbre jutott, szabadabb szellemű protestáns polgári országokban született meg s hódított az új természetfilozófiai irányzat, s hogy nálunk is éppen Debrecenben, a Református Kollégiumban születtek fiziko-teológiai munkák fordításai. (Segesvári István *Physico-theologiá*jából különben nem csak az derül ki, hogy tudott Nagy Sámuel készülő Sander-fordításáról; a kötet ily című bibliográfiai függelékében: „Azoknak az Íróknak Laistroma, a' kik, a' Természetvisgálása által, a' Teremtőhöz vezérlik az Olvasót", ezt mondja: „Ez a Szép Könyv, Magyar Nyelvre le-fordíttatott, és már egy Könyvnyomtató kezében-is mondattatik lenni".; Az Olvasóhoz cím-

[5] Az első kiadás 1794-ben Pozsonyban és Komáromban jelent meg, a bővített és javított kiadás 1798-ban, Pozsonyban: abból már elmaradt a Kazinczynak szóló ajánlás. Vö.: Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában.* Bp., 1981. 133–134.

[6] Vö.: Ch. Coulston *i. m.*

zett előszavában pedig azt írja, hogy Derham másik fiziko-teológiai munkája is hamarosan megjelenik anyanyelvünkön, a *Magyar Astro-theológia,* ahogy nevezi – de sajnos ennek kinyomtatásáról nem tudunk s kéziratáról sem, pedig azt is bizonyára Segesvári István fordította magyarra, Debrecenben, éppoly természetes, szép magyarsággal, mint a *Physico-theologiát.*

De visszatérve a XVIII. század népszerű természetbölcseletének elindítóihoz s névadóihoz, Angliába: természetes, hogy e szellemi irányzat filozófiai gyökereit is ott találjuk meg, a nagy fizikus, a hívő protestáns Isaac Newton műveiben, nyilatkozataiban s a cambridge-i újplatonikusoknál. Newtonról szólva azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy egyik tanítványa az a Samuel Clarke (1676–1729) volt, aki az ő angol nyelven írt munkáját *(Optias)* latinra fordította s egyaránt érdeklődött a fizika és a teológia iránt; nem véletlenül tartják számon a fiziko-teológiai felfogás egyik megalapítójaként;[7] 1705-ben látott világot *The Being and Attributes of God* című munkája; ebben Newtonnak arra a híres tételére hivatkozik, hogy az anyag nem volt szükségszerűbb, mint a mozgás, amelynek az „isteni lökés" volt az elindítója. Clarke nézetei vitába szálltak az ateizmussal s a deizmus felé mutattak: nem csupán Isten létét igyekezett érveivel bizonyítani, hanem jelenlétét is a világban.

Clarke „physico-theologia"-jának egyik fő angliai népszerűsítője éppen valamivel idősebb kortársa, William Derham, a természettudós anglikán lelkész volt, akinek 1713-ban kiadott *Physico-Theologiáját* különben már Hatvani István is le akarta fordítani Debrecenben.

Itt azonban nem az a célunk, hogy a XVIII. századi fiziko-teológiai szellemi gyökereit és bölcseleti rokonságát elemezzük:[8] az új természetfilozófiai irányzatnak a szépirodalomban – nevezetesen a költészetben – való jelentkezését kívánom újabb adatok fényénél vizsgálni. A fiziko-teológia jegyében alkotó írók, költők közül a Csokonai által is jól ismert svájci Albert Haller, Solomon Gessner, az angol James Thomson, a német Barthold Heinrich Brockes, Ewald Christian Kleist nevét érdemes említeni. A fiziko-teológia a szépirodalomban mindenekelőtt a kor kibontakozó, újszerű tájköltészetében éreztette hatását.[9]

Nálunk a kor legnagyobb költője, a debreceni Csokonai „filozófusi század"-nak nevezte korát, s nem lehet véletlen, hogy közelről megérintette költészetét a kor protestáns eredetű természetfilozófiája. Ott volt közvetlen környezetében a Sander-fordító Nagy Sámuel, akinek munkájához verses előszót írt (a Sander-fordítás versbetétjeit, amelyeket hosszú időn át neki tulajdonítottak, mint rámutattunk: nem ő írta[10]), s debreceni diák, majd ottani orvos

---

[7] Ld. uo.

[8] Ezt az elemzést elvégezte Szauder József: *Az Estve és Az Álom keletkezése.* ItK. 1969. 5 kk.

[9] Ld. Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban.* Bp., 1991.

[10] Vö. Szilágyi Ferenc, *i. m.* 132 kk.

volt a Derham-fordító Segesvári István is. Debreceni diák volt Csokonai egyik legjobb barátjának, a költő és népdalgyűjtő Horváth Ádámnak az édesapja, a református lelkésznek tanult Horváth György is, akinek talán legelső magyar nyelvű – s eredeti műnek tetsző – fiziko-teológiai munkánkat köszönhetjük: ez *Természetnek és Kegyelemnek Oskolája* címmel jelent meg 1775-ben Győrben, s éppen a „józan okosság"-ra, a felvilágosodás kulcsszavára hivatkozva fejti ki fiziko-teológia szemléletét (anélkül, hogy ezt a kifejezést maga használná): „Ha valamelly ditsőséges Várba, Kastélyba, vagy épületbe bé-mégy, 's visgálod annak erős fundamentomát, magossan fel-emelkedett falait, szélessen ki-terjedett fedeleit, benn az épületben a' tsudálatos rajzolásokat, festéseket, lehetetlen dolog hogy meg ne emlékezzél arra az Urról, a' ki azokat épittette...

Illyen alkotmány, vagy épület ez a' Világ a' mellyben bé-jöttünk születésünknek óráján...; ebben szemlélhetjük az erős fundamentomot, a' földet a' tengerekkel egyben: a' ki-terjesztetett erősséget, mint valamelly falakat, oszlopokat: az egeket mint valamelly menyezetet, fedelet... Mikor már ezeket szemléljük, lehetetlen dolog, hogy ne gondolkozzunk arról az Urról a' kiért vagyunk, vagy a' ki által lettenek mind ezek, a' ki nem egyéb hanem az ISTEN; mert azt tudom a' *józan okosságból* (Én emeltem ki: Sz. F.), hogy ezek lételt magoknak nem adhattanak, és hogy nem örökké-valók. Kell hát lenni valakinek ollyan Urnak, a' ki ezeket szerzette, és igy rendelte."[11]

Egykori poëseos praeceptora, költészettanítója, a maga is költő Háló Kovács József pedig az ifjabb Louis Racin hitvédelmi, fiziko-teológiai költeményét, a *De la Religion*t fordította le *A vallás*[12] címmel (s habár ez csak 1798-ban jelent meg, kéziratát, részleteit már előbb is megismerhette).

S hogy a költészet felé még jobban megteremtsük az átmenetet, Csokonai barátját, a kollégiumi „studium commune" – önképzőkör – német szakos tagját, Nagy Sámuelt idézzük, aki Sander-fordítása előszavában, Shakespeare-re is hivatkozva, ezt írta: „Egy ház sem épült-fel; egy állat sem lesz magától. [...] Ha már ezen igazságot öszszve kötjük a' Világon lévő dólgokkal; «úgy a' fákban nyelvet, a' tsergedező patakokban könyvet, 's minden dologban az Istent találjuk-fel» a' mint ezt *Shakespeár* igen helyesen mondja."[13] Majd ugyanitt – néhány oldallal tovább ezt olvassuk: „Az illyen vak-

[11] *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Ollyan hasznos Könyvetske, a'melly... a' Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti. ... A' Kristus Jésusnak egy leg-kissebb, a' Helv. Conf. követő szolgája H.Gy.* [=Horváth György] *Ts. P.* [Tiszteletes prédikátor] *által.* ... Győr, 1775. Bé-vezetés. 9–10. old.

[12] Ld. *A' Vallás, avagy az Iffjabb Racinnek a' Vallásról írott munkája.* Mellyet magyarul szabadabb versekben foglalva kiadott Kováts Jósef N. Kőrösi prédikátor. Komárom, 1798. vö.: Padányi Klára: *Századvégi hitvédelem és felvilágásodás Louis Racine magyar fordításában.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Tanulmányok. Szerk.: Szauder József–Tarnai Andor. Bp., 1974. 177–199.

[13] Sander–Nagy *i. m.* Az olvasóhoz. VII.

merő vélekedéseknek [ti. a naturalista, materialista nézeteknek] meg-gátlására leg-alkalmasabb eszköz a' Természet Historiája [...] *két könyv vagyon,* a' melly magában foglalja az Istennek ki-jelentétt akaratját. Egyik a' Természet Historiája [a kor szóhasználatában 'természetrajz'-ot jelent]. [A másik a Biblia.]"[14] Ez a gondolat azonban – bár némileg más formában – jóval korábban feltűnik az európai keresztyén művelődésben. Szőnyi Benjamin, hódmezővásárhelyi református lelkész – akit Vörös Imre nem alaptalanul nevez a Derham-féle fiziko-teológia első hazai népszerűsítőjének a költészetben[15] – 1766-ban kiadott Rollin-fordítása a *Gyermekek Fisikája* mottójaként Szent Bernátot idézi: „Mundus codex est Dei in quo jugiter legere debemus. (S. Bernardus. Serm. ad locum. Rom. 1:20)"[16] S ugyancsak Bernardusra hivatkozva idézi e gondolatot Segesvári István is Derham-fordítása Bé-vezetésében, ezt írván: „A' világ, az Istennek az a könyve, a'melyet szüntelen olvasnunk kell. Bernardus Serm."[17]

A fiziko-teológia a hazai költészetben kétségkívül a Nyugat-Európát járt debreceni diák, később hódmezővásárhelyi lelkész Szőnyi Benjamin Rollin-fordításában bukkan föl először. Ezt a munkát a kisdiák Csokonai bizonyára sűrűn forgatta, s ennek kézzelfogható filológiai bizonyítékai vannak, mint látni fogjuk.

Debreczeni Attila is idézte előadásában Szauder József megállapítását arról, hogy a kor irodalmának természetszemléletében megjelenik új elemként a „közelről látás s a felnagyítás".[18] Ez azonban nem pusztán a tájköltészetben jelentkezhet, illetve jelentkezett.

E mikroszkopikus és makroszkopikus látásmód kialakulásához volt sajátos – igen divatos – fizikai eszközei is a kornak, a már 1590-ben megalkotott mikroszkóp, amelyet tudományos célra a XVII. században kezdett alkalmazni a németalföldi Leenwenhoch (1632–1723), s ilyen volt a csillagászati távcső, a teleszkóp is, amilyennel Csokonai költőbarátja, az egykori debreceni diák, a *Legrövidebb nyári éjtszaka*[19] fiziko-teologikus szemléletű szerzője is rendelkezett. A pályakezdő Csokonai, amikor tizenkilenc évesen bekopogtat levelével Kazinczynál Széphalmon, mindjárt mikroscopium iránt érdeklődik;[20] a széphalmi írót azonban kevéssé érintették meg a természettudományok (s a fiziko-teológia), bár ő is hazai református kollégiumban nevelkedett (rövid ideig Debrecenben, majd Patakon), s magyarra fordította Hollmann helyenként materializmusba hajló, lényegében deista, fiziko-teológiai művét,

---

[14] Uo. XI–XII. 1. Vö.: Szilágyi Ferenc: *Csokonai költői szókincséről.* In: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Szerk.: Pais Dezső: Bp., 1960. 82.

[15] Vörös *i. m.*

[16] A belső címlap hátoldalán.

[17] Derham-Segesvári *i. m.* 3.

[18] Ld.: Debreczeni Attila: *Felvilágosult szemléletmód és felekezetiség?* Előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Rómában, 1996. szept. 9-én.

[19] Pozsony, 1791.

[20] Vö.: CsEml. Bp., 1960. 468.

a *Természet Oeconomiáját*, amely csak nemrégen jelent meg kiadásunkban nyomtatásban.[21]

Mikroszkóp iránti kérésével Kazinczy az ifjú költőt Földi Jánoshoz, az akkor már Hadházon élő orvosíróhoz és természettudóshoz utasította, aki a század nagy természethistória-rendszerezőjének, a svájci Karl von Linnének (1707–1778) munkáit fordította magyarra, s 1801-ben ki is adta a sorozat egyik kötetét, az *Állatok országát*.[22] Ennek jelmondata – jellemző módon – részben a Bibliából, részben Linnétől való, de a két idézet gondolata teljesen egybevág a fiziko-teológiai gondolkodással; az első jelige a CIV. zsoltár:

> *Oh Jehova!*
> *Melly kiterjedők a' Te munkáid!*
> *Melly böltsen teremtetted mind azokat!*
> *Melly tellyes a' Föld a' Te Vagyoniddal!*
> Dávid 'Sólt. CIV. V. 24.

A Linné-idézet pedig így szól: „A' Teremtésnek czélja az ISTENnek ditsőíttetése, – a' Természet Munkáiból, – egyedűl az Ember által. – Menynyivel inkább szükséges tehát, Ember, emserned a' Természetet!

Linné."

Mindehhez hozzátartozik, hogy Csokonai élete utolsó fő feladatának tartotta az Árpád-eposz megírása mellett Linné legfőbb művének, a *Systema Vegetabilium*nak – nyilván Földi által már megkezdett – fordítása befejezését.[23] Azt, hogy tudományos érdeklődése hogyan vonzotta – vagy inkább: sodorta – a kor „világjárványa", a botanika felé, s hogy ez az európai új tudományos divat, amelynek a debreceni költő példaképe, Rousseau is hódolt, hogyan szívódott fel lírájába, megírta már Németh László, 1930-ban megjelent szép tanulmányában.[24]

Arra pedig, hogy a fiziko-teológiai szemlélet mennyire átformálta, átlényegítette a tájköltészetet, Vörös Imre idézett példákat könyvében, megállapítva, hogy a „Newton természetfilozófiáját és a keresztény vallást összeegyeztetni törekvő"[25] fiziko-teológia mennyire új jellegű tájköltészetet teremtett, szemben a rokokó pásztorköltészet „csupán sémákból építkező tájábrázolásá"-val[26] amelynek jellegzetes képviselője nálunk a különben Csokonai

---

[21] Ld. Kazinczy Ferenc: *Természet Oeconomiája.* Sátoraljaújhely, 1989; vö. ItK. 1992. 325.

[22] *Természeti história.* A' Linne Systémája szerént. Első tsomó. Az állatok országa. Irta Földi János. Az Orvosi Tudománynak Doctora Pozsonyban. Wéber Simon Péter költségeivel és betűivel. 1801. A két idézet a belső címlap hátoldalán található.

[23] MM. II. 960.

[24] Ld. *Csokonai és a botanika.* In: Németh László: *Az én katedrám.* Bp., 1960. 213–217.

[25] Ld. Vörös Imre *i. m.* 159.

[26] Uo.

által is nagyra becsült Faludi Ferenc volt.[27] De a fiziko-teológia – legalábbis Csokonai esetében – ennél többet tett: hozzájárult az antik mitológiát kiszorító új, szinte természettudományos „mitológia" kialakításához, illetőleg ennek a költészetbe hasonításához, eszköze volt számára a természet szem elől rejtett világát, szerkezetét vizsgáló mikroszkóp s a világmindenség – a csillagvilág – mibenlétét kutató teleszkóp: a távcső.

A mikroszkóp csodájáról maga Segesvári István is írt, s ráadásul versben: nem Derham-fordításában, hanem annál valamivel korábban, Hell Miksa csillagász 1792. április 14-i halálára szerzett hosszabb fiziko-teológiai költeményében, a Magyar Kurir 1792-i 37. számának Tóldalékában; mondandójának végső kicsengése az, hogy a távcsövekkel egyre alaposabban föltérképezett Holdon, ahol már „Dánus, Olasz, Spanyol, Anglus, Görög, Frantz, Német" tudósokról is neveztek el domborzatokat, magyar tudósokról is nevezzenek el ilyeneket, nevezetesen az akkor elhunyt Hell Miksáról vagy a szintén csillagász Madarasi János kanonokról.[28] (Azóta már több magyar tudós neve fölkerült a holdtérképre.) E versében szól a „mikroscopium" által felidézhető csodavilágról, az „apró Férgek"-ről is, melyek „egy Tseppvízbenn sok ezeren el-férnek" s „leg-szebb Nézést igérnek".

Üveg-tsönn *által nézitek tsendes andalodással*
Hogy ez a' nagy roppant sereg mint küszködik egymással.
Amaz; – tsuda fegyverével szomszéddját sértegeti,
Bús mérgében e' kis Világ más részébe kergeti.
Másonn; – egy Erőssebb miatt esik egy halálos seb.
(Mert itt is hatalmasabb az, a' ki másnál erőssebb.)
Ez; – ennek a' Tsepp Világnak egy tsendes szegletébenn,
Párjával mulatoz, játtzik, forró szeretetébenn [...][29]

Mindez a növények – penészek – s apró állatok világát „öregbítő csővel" vizsgáló Csokonait idézi fel, aki ezt a tudományos élményét is költészetté lényegítette, pl. *Dorottyá*jában, azt írván verse egyik jegyzetében, hogy a penész „egynéhány ezer apró plántákból összvecsoportozott erdőtske, a' mellynek gyökerei, szárai, ágai, virági és magvai vagynak, 's a' mellyet jó nagyító üvegen szemlélni kibeszélhetetlen gyönyörűség."[30] Az „üveg-tső", a mikroszkóp, illetve a teleszkóp csodájáról Sándorfi József „Orvosi Tudományt tanuló" ifjú – Csokonai hattyúdalának, a *Tüdőgyulladásomról*nak későbbi szereplője – is megemlékezik, éppen Segesvári István Derham-fordítását üdvözlő versében:

---

[27] Ld. Csokonai Vitéz Mihály. *Színművek.* I., Bp. 1978. 83.
[28] Ld. A' 37-dik Kurirhoz tartozó Tóldalék. 25–26.
[29] Uo. 17–18.
[30] Cs/ÖM. IV. 200.

Úgy hasznos már a'
Természet-oskolája: ha onnét
Olly Istenes Tudománnyal
térünk vissza, mint Bonnét.
Vagy mint Boylé*ban bennünk is*
a' lessz az üveg-tsőnek
Ereje: hogy barátivá
teszen a' Teremtőnek.[31]

De nem is annyira a *Dorottya,* mint inkább a Linné fiziko-teológiai művét fordító Földi Jánosról írt töredék jut eszünkbe, amelyben a mikroszkóp s a teleszkóp együtt fordul elő, s nem oly epikus előadásban, mint Segesvárinál vagy Szőnyi Benjamin Rollin-fordításában, hanem személyes élménnyé, lírává szűrve, megkapón modern költői képekben: a mikroszkóp lencséje alatt „egyszarvú fenevad"-nak tűnik a parányi „kétnapi bolha" s remek költői kép szól a newtoni nehézkedésről; s itt vissza kell utalnunk arra, hogy a nagy angol fizikus volt az, aki tulajdonképpen a fiziko-teológiai szemléletnek azt a nevezetes indító lökést megadta fizikai fölfedezéseivel és mély hitével, amely ebben a híres mondásában fogalmazódott meg: „Amit itt a csillagok alatt Istenből látok, elég nekem, hogy higgyek abban az Istenben, aki a csillagok fölött van, s akit nem látok."[32]

Vörös Imre idézi Ráday Gedeon 1735-re keltezett *Tavaszi estve* című verséről szólva Szauder József megállapítását „»szakasztott párja« a brockesi (tegyük hozzá: halleri) lírának."[33] Csokonai azonban mélyrehatóbban vizsgálta a természetet, valóságos természettudósi érdeklődéssel, s ehhez már igen korán, kisdiák korában kaphatott ösztönzést, Szőnyi Benjámin Charles Rollintól fordított 1766-os tankölteményéből, a *Gyermekek Fisikájá*ból *(Physique des Enfants)*, ahol William Derham neve sűrűn előfordul a jegyzetekben, s a fordító maga is magába szívta ezt a szemléletet: a felvilágosodás derűje és életszeretete szól a Kegyes Olvasóhoz előszavából, szemben a Csokonai által elítélt angol sírköltészettel, Edward Young és Hervey különben szintén fiziko-teológiai felfogású műveivel: „Isten nem valami kietlen és semmit sem mutató setétes barlangokban mint a' bagjoknak és denevéreknek; hanem ily álmélkodásra méltó szépségű, sokféle hasznú és gyönyörűségű dolgainak kies *Theatrumában* szemlélő helyében engedett ideig való lakozást."[34] S ehhez fűződik az erkölcsi magyarázat: a szép és harmonikus világot

---

[31] Ld. Szilágyi Ferenc: *Deákok tüköre.* Bp., 1986. 231.

[32] Ld. uo.

[33] Ld. Vörös Imre. *i. m.* 68.

[34] *Gyermekek' Fisikája, avagy olly szép és hasznos tudomány' 'sengéje,* Mellyben Kevés példák által meg-muttattik, mint kellessék szoktatni a' gyermekeket, és együgyü embereket, az Istennek sok féle Teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre, és az, azokban nyilván

a hitetlen, istentelen emberek „meg-veszett erkölcse és vétkes szokása" rontotta meg.

Van Csokonainak egy töredékes fiziko-teológiai szemléletű verse – valószínűleg fordítás – 1793 tájáról, amely *A mezei gyönyörűségről* címmel került köteteibe[35] s valóságos iskolapéldája ennek a XVIII. századi természetszemléletnek. De a fiziko-teológia áthatotta egész költészetét, s az élete végén fordított nagy Kleist-vers, a *Der Frühling* is ebben a szemléletben fogant, s ott vannak nyomai gyönyörű hattyúdalában, a lélek halhatatlanságáról elmélkedő *Halotti versek*ben is.

Szauder József mélyreható elemzést szentelt a költő nagy gondolati versének, *Az Álom*nak, amely voltaképp egy iskolai versgyakorlatból nőtt ki *(Az Álom le-írása).* A tíz évvel későbbi holbachi, materialisztikus felfogású változat azonban ott található csírájában – fiziko-teologikus felfogásban – Szőnyi Benjámin versfordításában is: az anyag körforgását, az anyag megmaradását a természetben uralkodó bölcs rendnek tulajdonítva:

A' földből a' mik fel-felé mennek,
Alá felé mind viszsza kerülnek.

124. A' föld, párázatit fel-felé adja;
De a' levegö-ég viszsza botsátja
Meg-készítvén öket fellegeknek,
Hó', harmat', köd' zúz' dara' 's essöknek.

125. Büdöskö, kénkö, Salétrom és a' mész
Párája, fent a' föld 's víz párával egy lész,
'S ha le-jö ember 's barom kárára:
Úgy is föld annyának van hasznára.

126. Valamiket a' föld terem és nevel,
Mind viszsza veszi magában idövel.
Minden dolgok' kezdete újúlás;
Végek, földben viszsza tért avúlás.[36]

(A sorokhoz gyakran a megfelelő bibliai helyek társulnak a lapszélen Szőnyi Benjáminnál.)

S végül még egy jellemző részlet az előbbi gondolatmenethez:

---

való *isteni böltsességet,* hatalmat, jóságot 's a' t. vélek esmertetni és tsudáltatni. Frantziai nyelven írta Rollin Károly... Magyar nyelvre fordította... Szőnyi Bénjamin... Pozsonyban, 1774.

[35] Cs/ÖM. II., 63–65.

[36] Szőnyi B. *i. m.* 136.

133. Föld a' fü által barmokat tölt vérrel,
A' vérből bé-vonnya gyapjúval szörrel,
Ezekből készül ember ruhája,
Nézd a' föld ruhát hogy ád réája.

134. Melly mikor osztán el-szakad és avúl,
A' föld Annyában ismét viszsza fordúl,
És a' mi leg elébb vólt a' lészen,
'S majd ismét más kerek útat tészen.[37]

Az Álom 1794-es változata is erről a körforgásról szól (ahogy Csokonai egyik levelének fejtegetése is)[38] csakhogy a versben az „élőből" nem újabb élő, hanem élettelen „Minerálé" – ásvány – válik.[39]

A már említett másik költeményben, a Dr. Földiről írt töredékben fordul elő híres hasonlata a Földről, amely „félérésű citromként" „lóg a nagy Semminek ágán".[40] Ezzel a remek képpel voltaképp XX. századi költészetünk felé tört utat, meghaladva a fiziko-teológia akkor mindenképp újszerű természetszemléletét és természetlíráját. A természetnek kozmikus – newtoni – szemléletével, a Földnek semmin való függésével (a Csokonait kedvelő József Attila „semmi ágán ülő szívé"-t is össze szokták kapcsolni e sorral) már Szőnyi Benjáminnál találkozhatott Csokonai:

9. A' földnek semmin való függésének
Semmit nem árt szörnyü nagy terhe ennek;
Mert a' bölts Isten azt tselekedte:
Mind négy részét egy mértékre vette.

10. Ez egyes mérték van a' négy részekben:
Egy formán nyomnak egymás ellenében,
A' Nap-keleti Nap-nyúgotival,
Egy formán nyom: 's déli északival.[41]

S a versszakhoz fűzött jegyzet a lap alján Derham *Physico-Theologiá*-jára hivatkozik.[42]

Az Angliából kiindult s a protestáns országokban – nálunk a református íróknál – elterjedt népszerű természetszemlélet termékenyen hatott a század tájszemléletére, amint erre már többen is rámutattak; legnagyobb hazai képviselője, Csokonai azonban meg is haladta azt, amikor az új természettudományos fogalmakat, költői képek formájában, lírájába hasonította a kopogó XVII–XVIII. századi tankölteszet idején, XX. századi költészetünk felé is merészen készítve az utat.[43]

---

[37] Uo. 138.
[38] MM. II., 810–811.
[39] MM. I., 203–205.
[40] Uo. 614.
[41] Szőnyi *i. m.* 99.
[42] Uo.
[43] Vö. Szilágyi Ferenc: *Csokonai költői szókincséről. I. m.* 82 kk.

Molnár Szabolcs *(Bucureşti)*

Az „Öreg Szikszai"

„Légyen távol éntőlem az a vakmerő gondolat, hogy akik nem úgy gondolkoznak, mint én, azokat kárhoztassam; annyival inkább az a még vakmerőbb, hogy ellenek fegyvert ragadjak a te dicsőségedért. Eléggé hatalmas vagy te őket felvilágosítani, ha tévelygenek, s bölcsebb vagy, minthogy a tévelygőt azért, mert megtévedett, büntetni akarhasd."

Szikszai György (1738–1803)

Irodalmi emlékeink nagy része vallásos könyv: imádságok, énekek, prédikációk, tanítások. Funkciójukat tekintve a nemzet vigasztalói, erkölcsi felemelkedésének eszközei. A gyűlölködés nélküli emberszeretetre, a másság megbecsülésére buzdítanak. Hosszú időn át közösséget formáltak, és az elszórtságban megtartották a hívőket, segítették az egymásratalálást.

A vallásos, elsősorban az imádságos könyvek rászoktatták a magyar embert az önvizsgálatra, befolyásolták költői képzeletét és alakították kifejezőkészségét. Az ember legszemélyesebb érzelmeit, vágyait, indulatait fejezték ki, és így hozzájárultak a líra fejlődéséhez is. Az imádságírók „a magyar nyelvnek tulajdon folyására" vigyáztak (Debreceni Péter, 1637). Szépirodalmi nyelvünk kicsiszolásában a biblia, a zsoltárok és az imádságos könyvek hatásukban megelőzték a világi műveket. Irodalomra, művelődésre, kultúrák kapcsolatára ható erő volt mindig az ima.

Az imának hatalmas irodalma van. Általában gyakorlati teológiai kérdésként, a teológia emberi oldalának problémájaként vizsgálják. A 16. századtól kezdve eredeti magyar és fordított imádságos könyvek sokasága foglalkozik az áhítat elméleti kérdéseivel. Az imádságtan, euchétika számbaveszi az Istennek tetsző szöveg kortól determinált emberi elvárásait. Az ima morfológiájának vizsgálatát viszont nem vállalta magára. Irodalomtudományunk sem foglalkozik ezzel a lírai műfajjal, pedig a magyar épületes irodalom igencsak bővelkedik imádságos könyvekben.

A reformáció teremti meg az otthoni áhítat könyvét, amely az olvasó életét igyekszik hozzáigazítani ahhoz a magatartásmintához, amely a hívő szerint az Istennel való jó viszony fenntartásához szükséges, ugyanakkor az egyént az azonos hiten lévők közössége felé irányítja. Az ember és Isten közti folyamatos közvetlen kapcsolat megteremtésén kívül a szétszórtságban élők számára az ima nemcsak vallásos élmény, hanem közösségi is, hiszen anyanyelvén jobbára csak Istenhez és a gyülekezet tagjaihoz szólhat.

A lelki energiát sugárzó imádságos könyveket nemzedékeken keresztül nagy becsben tartották. Többszáz mű közül kiemelkedő és a magyar áhítatirodalomban a népi vallásosság erősítésére alkalmasan ható imagyűjtemény volt a Medgyesi Pál által angolból 1636-ban magyarra ültetett *Praxis Pietatis,* Lewis Bayly *Kegyességgyakorlás* című munkája, amely Medgyesi zseniális tolmácsolása révén olyannyira kedveltté lett, hogy egy ideig útját állta eredeti magyar mű születésének (Császár Károly, 1911). Ezt követte Szikszai György lelki kalauzként kiadott műve, az 1786-ban Pozsonyban nyomtatott *Keresztyéni tanítások és imádságok.*

1938 márciusában, Szikszai György születésének 200. évfordulóján, dr. Nagy Géza hívta fel a figyelmet a Magyar Protestáns Szemlében a magyar népi vallásosság immár közel félszáz kiadást ért termékére. A 150 éves imakönyvet 1936-ban a Királyhágómelléki Református Egyházkerület újból meg is jelentette. Sok református családban a Kárpátok karéján kívüli diaszpórában is fellelhető még ma is egy-egy régi kiadás megviselt példánya vagy annak néhány lapja.

Arra a kérdésre igyekeztem választ keresni, hogy mi éltette több mint két évszázadon át már a dédapáink által is „Öreg Szikszai"-nak becézett imádságos könyvet, hogyan tudta megtartani szerves, eleven kapcsolatát annyi időn át a változó, fejlődő élettel. Elsősorban magát az imát kellene vizsgálnunk. Az ima-elemzésnek viszont nincs biztonságos vezérfonala, megbízható kódexe, amellyel egzakt eredményeket érhetnénk el. A biztos módszer hiányában mint lírai művet kell szemügyre vennünk. A képletekben, grafikonokban, függvényekben kvantifikálható eredmények mellőzhetők, mert azokkal nem jutunk közelebb az ima lényegéhez, amelyet egyfajta keretnek, öntőformának kell tekintenünk, amit kitölt a lélek és megnyugszik benne.

A hívő ember megtalálja önmagát Szikszai imáiban. Egyéni élményre alapuló asszociációk hosszú sora indul el az olvasóban. Az esztétikai élmény alapja az, hogy a hívő beleéli magát a helyzetbe, feltárja érzéseit, gondjait, vétkeit; a megtisztító, katartikus hatása mellett pedig az ima cselekedetre mozgósító ereje is érvényesül.

Meghaladná célkitűzésemet, ha a kétezer éves euchétika tanait, fejlődési vonalát végigkövetném vagy rendszerezném. Külön tanulmányt érdemelne a régi magyar imatanok korra, emberi lényegre, nemzeti jellegre, környezetre vonatkozó információinak sokasága.

Az imának történeti kötöttsége mellett is – elsősorban tartalmában – vannak állandó jellemzői. Formájában a korhoz kötöttsége jobban kitapintható, hiszen meg kellett felelnie a kor művészi áramlatában az ember által Istenbe kivetített ízlésnek. Az imának mind az állandó, mind a változó aspektusa az imádság lényegéből fakad, és ez a hívő lélek számára az Istennel való érintkezés. Az imában nem a kérés az elsőrendű, hanem az égi hatalommal való kapcsolat keresése, a gondolat fókuszába állított Isten. Az ima visszahat a magárahagyatottság érzéséből menekülőre, erőt ad a cselekvésre,

a kényszerítő körülményekből való kitörésre vagy a lélek viharának csillapítására.

A Szikszai koráig felhalmozódott protestáns euchétika-tanok szerint az ember kívánsága nem szabja meg Isten akaratát, hiszen az azt jelentené, hogy a mi akaratunk jobb az Istenénél. Imádságos könyveinknek, köztük Szikszai György imáinak vezérmotívuma: „Ne úgy legyen, ahogy én akarom, hanem amint te" (Máté 26,39). Ezt a paradoxont régi imakönyveink a hitben oldották fel, így az ima, a fohász, a könyörgés akkor is felemel, ha e kérés nem teljesül; kívánságainkat logikus mederben képes tartani, a szenvedélyes vágyat alázatossággal fékezni, a lázas várakozást tűréssé csillapítani. A kérés pedig, amint hálaadásba megy át, a lelki béke visszaállását segíti elő. Az ima nem az Istenre hat, hanem a hívőre, aki azt óhajtja, hogy megtarthassa az isteni rendeléseket. A Szikszai György munkásságát megelőző gazdag magyar euchétikai szakirodalomból említésre méltó Heltai Gáspár *Catechismus Minor*ja (1550), amely Luthert idézi az imáról: „az velünk és köbelinkben viselt mi ellenségünk" legyőzésére fegyver. Etikai jellegét Komáromi István telegdi prédikátor summázza az 1655-ben Váradon megjelent imakönyvében: „Mindenkor újabb és újabb kötelességekkel kelünk fel mi könyörgéseinkből." A rövidség követelményét Szenci Fekete István Lőcsén kiadott 17. század végi munkája azzal indokolja, „hogy a gondolatok meg ne fáradjanak". A magyar nyelvűség követelménye benne van az 1563-as *Tordai hitvallás*ban: „Valamely könyörgések azért oly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten csúfolásának kell tartani." Szikszai ezt a tételt azzal bővíti, hogy még ha magyarul szól is, érthető kell hogy legyen. Szenci Molnár Albert „nehéz mesterségnek" tartja az imádkozást, „az rendelt igékkel való könyörgést" (*Imádságos könyvecske,* 1621). Medgyesi Pál *Doce nos orare* című 1650-es imádságos könyve pedig éppen erre a nehéz mesterségre tanít: az ima szerkesztésének fogásait írja le bőven példázva. A részek egyensúlyára, mértani elrendezésére ad vázat. Ezt a vázlatot betartja Szikszai másfél évszázad múltán is. Medgyesit nemcsak az imák szerkesztésében követi, hanem elfogadja alaptételét is: „az imádság a mi nyelvünkön, úgy tetszik, többet tészen a könyörgésnél", a könyörgés „kérést jegyez". Imában „mi könyörgők mi illetjük s késztetjük magunkat azokra, amelyeket elvenni kívánunk."

Szikszai György idejére az „ars moriendi" (Magyari István, Illésházi Gáspár) hulláma elcsitult. Az ördög sem olyan személyes, tapintható lény, mint Bornemisza vagy Károlyi korában. A félelmetes ószövetségi Isten helyébe lép a szeretet Istene, az adakozó Isten. A hívő és az őt irányító prédikátor nem félelemmel közelít Istenhez, hanem alázattal. A 18. század már kerüli az *ira Deorum* bibliai helyeit és toposzait, és a *gratia Deit* hangoztatja az *omnipotentia Dei*vel szemben. Szikszai kiiktatja a *tremendum*ot, imáiban nem remeg a lélek, hanem vonzódik a Mindenhatóhoz, de nem a misztika kontemplatív módján, hogy a lélek feloldódjék benne, hanem a feladat megoldására vágyó cselekvő akarattal.

A Friedrich Heiler *Das Gebet* (1918) című munkájában megkülönböztetett két imádkozó típus közül Szikszai György az ún. prófétaihoz tartozik. A prófétikus kegyesség aktív etikai (Incze Gábor, 1931), számára az Isten a *semper agens*, aki teremt, hat, buzdít, szeret, míg a másik imádkozó típus, a misztikus számára az Isten a *semper esse*, a statikus örök jóság, aki előtt az imádkozó kioltva érzéseit, akaratát, lemond és megnyugszik. A misztikus imádkozó típus alázatos, aszketikus, engedelmes, csendes keresztény. A prófétai harcol, hogy a kétségből bizonyosságra jusson, letörtségből életkedvre, félelemből reménységre, a bénító bűntudatból a kegyelem érzésébe. A misztikus ima finom meditáció, művészi szemlélődés, víziókba emelkedés, a prófétikus viszont szenvedéllyel, elevenséggel keresi a segítő Istent.

Szikszai imái magukon hordozzák a 18. század gondolkodását, retorikáját. Az író elveti a barokk euchétikát és a barokk eszközeit, amelyek extázissal az ájtatos hangulat révületébe emelnek; nem akar a borzongás, rettenet felkiáltásaival figyelmeztetni az elmúlásra. Szövege nem izgat és nem szórakoztat, hanem bölcsen vigasztal, nevel, tanít. Írói célja összefonódott a felvilágosodás művelődési törekvéseivel. Imádságos könyvének enciklopédikus jellege van, a kor kérdéseire kiterjedő gonddal felel. Míg a korábbi korszak épületes irodalmát a lelki gyakorlatok szigorúsága, a rideg önvizsgálat, a halál-pillanat közelségének harsogása jellemzi, a felvilágosodás racionalizmusának hatására Szikszai optimista, oktató-nevelő, türelemre intő imákkal akarja az Isten és ember közti etikai szakadékot áthidalni. Cselekvő vallásos életszemléletét a 18. században Magyarországon is virágkorát élő pietizmus erősítette. A felekezeti torzsalkodáson fölülemelkedő tolerancia híve, aki tudását a bűnök visszanyesése céljából szeretné megosztani felebarátaival. Nem hivalkodik tudományával, bár korának igen művelt embere volt. Műveltségének alapját a debreceni kollégium adta. 1762–1764 között a baseli és az utrechti egyetemeken tanult. Két évtizeden át gyakorló lelkészként Makón nyújt lelki vigasztalást az egyszerű parasztoknak és mesteremberekeknek. Három évig állás nélkül maradt, ekkor írta meg nagysikerű imádságos könyvét, amelyet még féltucat teológiai tárgyú kötet követ. 1795-től a debreceni egyházmegye esperese volt. A Debreceni Magyar Grammatika egyik szerkesztőjeként nyelvészettel is foglalkozott. Művelt magyar nép nevelését tűzte ki célul. Lelkészi gyakorlata során kiváló emberismerővé vált, így imádságos könyvében mindenkihez tudott szólni. Ahogyan a középkori haláltáncokban a pápától királyon, bajnokon, orvoson át a koldusig mindenki pördülvefordulva elmegy meghalni, Szikszai imakönyvében minden társadalmi réteghez tartozó hívő azt olvashatja, hogy hogyan éljen boldogabban, maga és közössége számára hasznosabban.

Az imákat tanítások vezetik be. Ezekben a kálvinista teológia központi kérdését, a kegyelemből való választottság és az örök élet bizonyosságát, Isten ígéretét, a bűnök bocsánatát konkrét emberi gondokhoz köti. Emberi sorskérdéseket fogalmaz meg. A felsorolt bajok, amelyekre Istentől kér or-

voslást, a kor társadalmi, politikai, gazdasági, oktatási, nevelési, egészségügyi, családszervezési, közbiztonsági, közlekedési stb. viszonyait tárják fel. A család szerepét például, a szülő és gyermek kapcsolatát több tanításban és imában részletezi. A felvilágosodás korának nevelési elvei a gyermek, a szülő, a tanító kötelességeiként fogalmazódnak meg, s mint Istennek tetsző dolgokat emeli az imákba. Racionális, megértő alapállású prédikátor tanításait találjuk az „Öreg Szikszai"-ban, aki azt hirdeti, hogy az önmegtagadás ellenkezik a természettel, ezért nem kell elhagyni a világ kedves dolgait (116). „Ha azt mondanám – írja –, hogy a hajadon leány távoztassa el a táncolást is, a világ szokása ellen szólnék" (362). „A szűk és mértékletes borital, hogy meg nem állhatna a szűzleányi ártatlansággal, nem lehet egyáltaljában állítani" (363). „Légy vidám, biztasd magad, hogy van nálad boldogtalanabb is" (164). „Az életnek szeretetét maga az Isten oltotta bé az emberbe", örülj a megszerzett világi javaknak, barátkozz az embertársaiddal! (97). Az önerő, az önbizalom és a vidámság hiányát látta híveiben. Imái egybecsengenek a *Hymnus* jókedvet kérő fohászával. Melegséget sugárzó, világos, gyakorlati, polemikus élt mellőző tanítások ezek, nem teologikus imádságok, nem dogmatikai locusok, hanem közérthető etikai kódexe a felvilágosodás korának.

Papok, tanítók, orvosok, kereskedők számára is mély önismeretnek és önvizsgálatnak tükrét készíti el. Az 1795-ös debreceni kiadáshoz írt előszóban indokolja, hogy miért nemcsak az együgyű keresztények számára való imádságokat tartalmaz a könyve, hanem szól a tanult emberekhez is: „Jó és szükséges szemléltetni az együgyűbbekkel ezeknek az állapotoknak és hivataloknak szükséges és tisztességes voltát s terhes kötelességeit, hogy azoknak illendő becsülésére indíttassanak". Szükségét érzi több helyen is megismételni, hogy „Istent kísérti az, aki orvosság nélkül akar gyógyulni", hogy „a tanítóság, préceptorság főbenjáró nagy hivatal" társadalmi haszna miatt, hogy a lelkipásztor nemcsak „Isten szája a nép felé, hanem a nép szája Isten felé", hogy a prókátor tanult és jártas lévén, lelkiismerettel gyakorolja hivatását, hogy a fegyverviselő ember a győzöttön könyörülő, a kalmár, a kereskedő pedig hasznos és tisztességes munkát végez, és nem vétkes, amiért többért adja, mint veszi a portékáját, az lévén igazságos haszna.

„Nincsen ember, aki ne vétkeznék" (I Kir. 8,46) idézi a Bibliát, ezért felsorolja a bűn csapdáit, amelyek a minden foglalkozásbeliekre leselkednek. Pl. „A kalmárnak, kereskedőnek imádkozni kell, minthogy a kereskedésben sokféle igazságtalanságokkal és csalárdságokkal szoktak élni az emberek" – indítja Szikszai a tanítást, hangsúlyozva, hogy a „kereskedés nem szükségesképpen hozza magával azokat az igazságtalanságokat és csalárdságokat, hanem az emberi rosszaság csúsztatja bé abba azokat. És melyik életnek neme az, amely szabados volna azoktól?" Ezért vigyázzon a kalmár, hogy „rossz és hibás jószágot s portékát jó és hiba nélkül való gyanánt el ne adjon (...), a jó közé rosszat ne elegyítsen, (...) hamis fonttal, hamis singgel és akárminémű hamis mértékkel ne éljen, kétféle mértéket ne tartson, bévevőt külön, kiadót

külön (...) eltávoztassa a hazugságokat (...) azt mondván p.o., hogy annál szebbet-jobbat nem találhatni (...). Mikor valamit venni akar, ne gyalázza és ne becsmérelje lelkiesmérete ellen, (...) sem pedig senkinek szükségével és szorultságával vissza ne éljen (...). Kölcsönadóit meg ne rontsa portékáinak csalárd feladásával. Nem lehet annál nagyobb igazságtalanság és gonoszság, mint midőn valamely kalmár és kereskedő, adósságaitól szabadulni akarván azt cselekszi, hogy mind a bírákat, mind az ő kölcsönadóit elámítja, hogy ő nagy károkat vallván, elégtelenné lett a megfizetésre; azért, míg jobban is meg nem fogyatkoznék, vegyék magoknak a nála található portékákat. Akkor a kölcsönadók között felosztatik annak portékája: és azok nagy károkkal és szívek fájdalmával kénteleníttetnek megelégedni véle. Így a kalmár megszabadul adósságaitól, azonban pedig félretett s elrejtett jó summa pénzt vagy valami drága portékákat, és azokat hitnek letételével is eltagadta, amelyeket oztán kölcsönadóinak csalárd kielégítése után elővészen. Nincsen senki messzebb a mennyországtól, mint az ilyen ember." (417–418)

A felvilágosodás polgári szemléletét tükrözi a nemes ember illemkódexét tartalmazó tanítás és ima. „Jó dolog, szép állapot e világon a nemesség" – írja. „De másfelől azt sem lehet tagadni, hogy a nemesség veszendő és hiábavaló jó, amelytől elmúlhatik az ember, (...) és sem jobbá, sem drágábbá nem változtatja az ő természetét, (...) csupa szerencséből, vagy helyesebben csupa isteni igazgatásból lett ő nemes emberré, minden munkája nélkül". Ezért „ne kérkedjen és ne kevélykedjen azzal, és ne képzelje abból, hogy ő nem olyan, mint más emberek. Mert a nemesség semmi valóságos különbséget nem tészen az emberek között. A nemes ember teste sincsen drágább matériából, lelke nem bír több drágább természeti tehetségekkel, mint más embereké; eredete, születése, nevelkedése, táplálтatása, állása, formája csak olyan, mint a másoké." (409)

Szikszai György akkor írta imádságos könyvét, amikor még utazás előtt végrendelkeztek, akik hosszabb útra szánták el magukat. Az egykori peregrinus diák élményei jelennek meg az utazóknak szánt imákban. Imában mutatja be a sokféle utast, akikkel találkozott: „Látok magamon kívül több utasokat is, ki szemközbe jő, ki hátulról elér s elhágy, ki szekéren, ki gyalog, ki lóháton, egyik sebesen mégyen sietve, a másik halkal és késedelmezve, egyik emberséget, kegyességet és szeretetet mutat, a másikból embertelenség, vadság és kevélység néz ki, egyik józanon, mértékletesen és illendőséggel viseli magát, a másik részeg, szitkozódik, perel, veszekedik, hiábavalóságot űz, egyik a vonó és vivő barmain könyörülő, és azokat illendőképpen megkíméli, erejek felett nem sanyargatja, nem vesztegeti, a másik felettébb terheli, erejek felett hajtja, üti, veri, szidja, kínozza azokat; egyik ártatlan, jó és hasznos, a másik gonosz és ártalmas célra igyekező: egyszóval egyik jó és istenfélő, a másik gonosz és istentelen utazó. Segítsed, ó Isten, a tégedet félő utazókat, de megengeded a gonoszoknak is, hogy elébb-elébb menjenek és haladjanak, nem vered le őket, noha rossz úton járnak és gonoszra sietnek, nem

ölöd meg őket, noha magok viselésével tégedet tartózkodás nélkül bosszantanak. (...) Ne engedjed azért én Istenem, hogy én valaha társok légyek azoknak, akik gonosz úton járnak(...). (447–448) Az egykori peregrinus diák áhítatosan nézi a természetet, hogy milyen szép a világ: „Valami szemem eleibe tűnik akár mezőn, akár erdőn, vagy erdőhöz közel való utazásomban, mind a te jóságodat, bölcsességedet és hatalmadat prédikálja nékem. Ez a sokféle fű és virág, mely az én látásomat gyönyörködteti, a mezőket minden mesterséges kerteknél ékesebbé teszi, a sokféle barmokat táplálja és legelteti, noha senkinek semmi munkája sincs rajta; ezek a különb-különbféle gabonavetések, amelyek gyönyörűségesen nevelkednek az emberek és barmok eledelére, és amelyeket, noha az embereknek is van rajtok valami munkája, de kiváltképpen a földnek csudálatos termő ereje, a kívánatos és idejekorán való esőzés s a nap melegsége neveli és táplálja; ezek az erdők, amelyek tűzre s épületre való fákat adnak az embereknek, és alkalmatos lakóhelyül vagynak a különb-különbféle vadaknak; ezek a kutak, források és vizek, amelyek elegendő italt adnak az emberek és állatok szomjúságának megoltására; ezek a sokféle madarak, amelyek a levegőégben csudálatosan repdesnek, a földre is mikor nékiek tetszik, leszállanak, minden emberi gondviselés nélkül élnek és szaporodnak, némelyik tollainak csudálatos szépségével, némelyik éneklésinek gyönyörűségével, némelyik húsának jó ízével kedveskedik az embereknek, és mind feltalálják a földön és levegőégben az ő eledeleket: mindezek és ezekhez hasonló több dolgok, melyek utazásomban szemem előtt megfordulnak, mintegy ujjal mutatnak nékem Tégedet, óh Mindenható." (446–447)

Egyéni élményektől friss szövegű imáinak képi anyagát a mindennapi életből veszi. A szenvedők vigasztalására mondja, hogy hasznos és üdvösséges a nyomorúság, ha keserves is: „a borbély piszkálja, vagdalja a sebet, fáj a betegnek, de azért örömest szenvedi és magát a tűrésre megerősíti, mivelhogy tudja, hogy azzal tisztítani, gyógyítani akarja." (500) Tanításban a földművest azzal vigasztalja, hogy „mikor nyomtat vagy csépel, eszébe juthat, hogy amint ő a szemet együtt tapodtatja s együtt sanyargatja a polyvával és a többi oda elegyedett gazzal, nem azért, mintha a jó szemet gyűlölné vagy rontani akarná, hanem inkább azért, hogy azt szereti, és az polyvától el akarja választani. Úgy az Isten az életben sokszor együtt sanyargatja s ostorozza a híveket a hitetlenekkel." (432) Az imákban és a tanításokban Szikszai tudatosan fordul a mezei munka képeihez, „mivel a földmívelő embernek foglalatossági szépen kiábrázolnak sok lelki és mennyi dolgokat". (431) „Példának okáért: mikor szántja vagy kapálja a kemény földet, eszébe juthat, hogy miképpen azt a kemény földet szükséges feltörni és meglágyítani, hogy a gyümölcsözésre alkalmatos légyen, úgy az ő természettől kemény szívének szükséges meglágyíttatni a Szent Lélek által, hogy a jóságos cselekedeteknek az Isten előtt kedves gyümölcseit megteremhesse." (431)

Az imák képei is a mindennapi munkához kötöttek: „Midőn látom ott a kenyeret (...) megemlékeztet arra, hogy a sok kísértetek és szenvedések által

mintegy megőröltettél, az Istennek a bűn ellen való haragjának tüzében mintegy megsüttettél, és akképpen én éhező és bágyadt lelkemnek alkalmatos eledelévé lettél (...) Mikor a bort látom, (...) megemlékezem arról, hogy amint a bor sok törés és nyomás által jő ki a szőlőgerezdekből, azonképpen te is, óh szerelmetes Idvezítő, felette igen sokat törettettél, kínzásoknak sokféle nemeivel felette igen nyomattattál az Isten haragjának terhével, s úgy folyt ki a te szent véred (...)." (199–200) Egyszerű példával érzékelteti, hogy a neurotikusok idegbetegségükről nem tehetnek: „Ha valamely várba tüzes golyóbisokat lövöldöz bé az ellenség, és azok által az épületeket rontja, égeti, vajon tulajdoníttathatik-é a kár a bennlévő lakosoknak, hiszen igyekeznek oltani, magok szenvedik a kárt, kívánnák elfordítani, de nem tehetnek róla. Éppen hasonló állapotban vagyon, aki rémítő, káromló gonosz gondolatokkal háborgattatik." (533)

A fenti idézetekből is kitűnik egyrészt az író világos, racionális gondolkodásmódja, a logikus felvezetés és egyszerű előadásmód. Az előszóban tételesen meg is fogalmazza ezt a célkitűzését: „Különösen igyekeztem pedig azon, hogy mivel ez a könyv kiváltképpen az együgyű keresztyének számára való, azért minden részeiben igen együgyű és világos legyen, úgy mindazáltal, hogy a nagy együgyűség és világosság minden erőtől és kedvességtől üres ne legyen. Az imádságoktól eltávoztattam minden homályosító és szótszaporító ékesgetéseket. Sok szentírásbeli helyekkel és szólásokkal is azért nem elegyítettem azokat, mikor tehetségemben lett volna is, hogy olyan szók és mondások ne kerüljenek bé, amelyeket nem mindenek értenek, és amelyeket elsőben világosítani kellene. Előttem tartottam mindenkor, hogy én ezen imádságoknak formáit az együgyűbbek számára készítém, azért mindenütt oly közönséges és világos szókból kívántam öszverakni azokat, amelyeket a legegyszerűbbek is egy hallásra vagy egy olvasásra értsenek." Szikszai szakít a régi stílus tudós, iskolás jellegével, elveti a barokkos terjengősséget. Az imák nehézkes retorikus prózastílusát élőnyelvi népies fordulatosságra cseréli. Csiszolt, gondosan fűzött mondataiban a kulcsszavak igék. Az ige túlsúlya dinamizmust visz a szövegbe, mozgást, változást, aktivitást. A nyugalmi állapotot tükröző igéket az ima végére illeszti. A cselekedetre mozgósító lírára jellemző felszólító mondatok dominálnak az imákban. Az indulatszós felkiáltó mondatba sűrített fájdalmát foglalhatta imába a hívő olvasó. Kérdő mondatot csak elvétve használ. Nincs töprengés írói magatartásában.

Az Isten ajándékának tulajdonított józan értelem meghatározta a szövegek nemes egyszerűségét, a szilárd mondatszerkezetet. A gondolatok periodikus tagolása, a párhuzamos gondolatritmus a népi lírának is építkezési elve, ezért is fogadta be Szikszai szövegét olyan előszeretettel a magyar olvasó. Az imák pallérozott magyarsággal szólnak. Mint kiváló nyelvész, tudatosan törekedett nemes nyelvkincsű stílus kialakítására, a redundancia visszametszésével fokozva az ima dinamikáját.

Bár nem olyan mértékben, mint a barokk imákban, Szikszai szövegeiben is érzékelhető az akusztikai réteg kidolgozottsága, a hangzósságra való törekvés.

Az imák stílusa – az új, egyéni hangvétel mellett is – megőrzött valamit az Istennel való társalkodás évszázados patinájából. Zsoltáros archaizmusa hosszú ideig ősit, állandót, maradandót, igazat sugallt, a szétszórtságban élőknek pedig megtartó, nemzethez kötő, összetartó erőt sugárzott.

Irodalom

Csokonai-album. Debrecen, 1861.
Csíki Lajos: *Imádságtan* (Euchtéika). Debrecen, 1899.
Császár Károly: *Medgyesi Pál élete és működése.* Bp., 1911.
Révész Imre: *Az imádkozó magyar.* Debrecen, 1922.
Friedrich Heiler: *Das Gebet, eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung.* München, 1923.
Szabó Aladár: *Szikszai György élete és munkássága.* Debrecen, 1927.
Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században.* Debrecen, 1931.
Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék.* Bp., 1976.

Zsuzsanna Bjørn Andersen *(København s)*

Ludvig Holberg *Hegyi Erasmus*a mint jezsuita iskoladráma

Ludvig Holberg, akit korabeli magyar irodalomtörténetekben a tradíciónak megfelelően Holberg Lajosként emlegetnek, 1684-ben született Bergenben, a Dán–Norvég Monarchia egyik legjelentősebb Hanza-városában. Húszévesen elhagyta szülővárosát és többé nem is tért oda vissza. A szó szoros értelmében bejárta Európát, gyalog, és ezen vándorévek alatt megismerkedett a 18. század irodalmi és filozófiai áramlataival. Tanulmányozta a francia szatíra és vígjáték-irodalmat, komikus vénája szinte rávezette ezekre a műfajokra. Különösen Molière, de Plautus, Terentius, Ben Johnson és a Théâtre Italien is fontos inspirációt jelentett számára.

A döntő indítékot első vígjátékának megírására az adta, hogy sok huzavona után René Montaigu, Dániában letelepedett francia színész végül is engedélyt kapott V. Frigyes királytól (1723–1766) egy dán nyelvű színház megnyitására Koppenhágában. Ez a színház, a *Lille Grønnegade Teater* lett Holberg vígjátékainak otthona. 1722. szeptember 26-án nyitotta meg kapuit a színház, melynek első előadásán Holberg *A politikus csizmadia* című vígjátékát mutatták be. Ez Holberg első színre került vígjátéka, mely egyben megnyitja vígjáték-költészetének hosszú sorát. A darabok a színpadról nyomban sajtó alá kerültek, és három kötetben, Hans Mikkelsen pseudonym alatt 1723–1725 között láttak napvilágot. 1728-ban azonban bezárt a színház, és mivel szinte kilátástalannak látszott, hogy újra kinyissák, ezért Holberg elhatározta, hogy kiadja összes vígjátékát, tekintet nélkül arra, hogy valaha is színpadra kerültek-e. 1731-ben jelent meg ötkötetes műve a *Den danske Skueplads* (A dán színpad), mely nemcsak a skandináv, de az európai vígjátékirodalom egyik legjelentősebb vígjáték-gyűjteménye.

Ludvig Holberg ismert név volt Magyarországon a 18. században. A magyar irodalomra gyakorolt hatása német közvetítésen keresztül történt, tudvalevő, hogy darabjait 1740–1770 között folyamatosan adták a német színpadokon.

Az első Holberg-átdolgozás, a *Ravaszy és a Szerencsés* Pállya István magyar nyelvű vígjátéka, mely a *Jacob von Thyboe* című darabot veszi kiindulásként, 1768-ban került előadásra. Az *Erasmus Montanus* a második Holberg-fordítás magyarra 1769-ből. Dugonics *Tárházi*ja szintén a *Jacob von Thyboe*t veszi alapul, 1770-ben jelent meg. A *Jacob von Thyboe*t dolgozta föl Fejér György is *A Tisztességre vágyók* című vígjátékában 1790-ben. A *Don Ranudo de Colibrados* és az *Arábiai por* hatással volt Illei *Tornyos Péter*ére 1789-ben. 1793-ban Holbergnek három magyar fordítója is akadt, akik a hazai színművészetet akarták ezekkel a vígjátékokkal fellendíteni. Legjobb neve

közülük Péczeli Józsefnek van, akinek *A politikus csizmadia* című vígjátékát 1793-ban adták elő. Ugyancsak 1793-ban vitték színre Korneli József *A szegény kevély* című darabját, melynek mintája a *Don Ranudo*. Hatvany István az *Arábiai port* fordította ugyanabban az évben. Fontos kiemelni, hogy éppen Holberg legjobb vígjátékai, *A politikus csizmadia, Jacob von Thyboe, Erasmus Montanus és Don Ranudo* kerültek a magyar közönség elé.

Erasmus Montanus avagy Hegyi Erasm – ahogy ez a kézirat címlapján áll – Komédia öt ábrázolásban. Holberg Lajos Dániai Játéki közül németből magyarra fordíttatott 1769-be. Bittenbinder Miklós 1909-ben Trencsénben, a piarista rend kézirattárában fedezte fel, öt eddig ismeretlen jezsuita iskoladráma feküdt ott elfeledve. Hogyan kerültek jezsuita iskoladrámák a piarista gimnáziumba? A piarista rend 1773 októberében vette át az iskolát a jezsuitáktól, miután XIV. Kelemen feloszlatta a rendet. 1773–1776-ig még exjezsuiták tanítottak az iskolában.

A Felvidék e környékén már a 17. század első felében megjelentek Loyola követői. Lippai György esztergomi érsek kezdeményezésére adományként megkapták a azkalkai apátságot. Templomot és rendházat is alapítottak hamarosan a közeli Trencsénben, a felépítéshez szintén Lippai érsek nyújtott anyagi támogatást. A jezsuiták 1648-ban kapták meg a királyi engedélyt iskolaalapításra, s a trencséni jezsuita rend iskolája 1670 körül már virágzó intézményként működött.

Az épület legszebb és legtágasabb helyiségét színházzá alakították, és nagy súlyt helyeztek a színpadi dekorációk és jelmezek kivitelezésére is. Lippai Miklós vághelyi prépost és a Szapáry grófok nyújtottak adományokat ennek kivitelezéséhez. Az iskolai színjátszás célja részben a növendékek szerepeltetése, részben a város közönségének az iskola életébe való bevonására irányult. Az előadások nemcsak latin nyelven folytak, hiszen így nem értette volna a meghívott közönség, hanem magyar, német és szlovák nyelven is játszottak.

Hogy pontosan mikor adták elő Holberg *Erasmus Montanus*át az nem derült ki eddig. De a kézirat magáért beszél. A nagy kérdés az, hogy miért választotta a fordító éppen Holberget és miért éppen *Erasmus Montanus*t. Az első kérdést kézenfekvő azzal megválaszolni, hogy Holberg népszerű volt, azonkívül megtestesítette kora, a felvilágosodás didaktikai elvét „ridendo dicere verum". Ahogy Holberg írja „Minden értelmes ember ítélete szerint több és jobb okulást adott a világnak a vígjáték, mint az egész régi filozófia minden komoly erkölcsi tanításaival". Ez az álláspont valószínűleg tökéletesen megfelelt az iskoladrámák céljainak. A második kérdésre pedig a vígjáték tartalmának ismertetése után térek vissza.

A 18. századi fordítási elveknek megfelelően a szereplők nevét magyarosította a fordító. Némelyik név pontos fordítása a dán eredetinek: Berg–Hegyi, Magdelone–Magdalene, Lisbed–Örsébet. A többi személynév hangzásá-

ban próbálja megközelíteni az eredetit: Jesper–Gáspár, Per–Péter, vagy teljesen a fordító fantáziájának terméke: pl. Poul Finkeljokom–Karabinszájú Pál. Ugyanez áll a szövegben előforduló helységnevekre.

Nézzük hát a vígjátékot! Hegyi János parasztgazda latin nyelvű levelet kap fiától, aki Lipsiában alias Koppenhágában végzi az egyetemet. Nem értvén latinul, az egyházfival, Péterrel olvastatja el azt. Péter latin tudása azonban már kissé hiányos, de hogy tekintélye ne csorbuljon, szó szerinti fordítással próbálkozik, amiből értelmetlenségek születnek, melyet sem ő, sem Hegyi János nem ért meg:

– „Die veneris Lipsia domum profecturus sum. E már egy kitsint igen fel van tekerve – mondja Péter. Mindazáltal azt én jól értem, más valaki ketté hasítaná rajta a fejét. Ez annyit tész magyarul: Lipsiába profecto felettébb sok Rusznákok jöttek."

– „Mit keresnek ott a rusznákok?" – kérdi János gazda csodálkozva.

– „Ezek nem Muszkák, Hegyi János! Ifjú Deákok azok, akiket ők Rusznákoknak neveznek."

Valóban, az elsőéves hallgatókat dánul russernek nevezték, mely a baccalaurus diákos rövidítése.

Később Jeronimus érkezik feleségével Magdolnával és lányával Örzsébettel, aki Erazmus jegyese. Tudakozódnak János gazdánál, hogy mikor jön fia haza. Jakab, Erasm öccse hírt hoz, hogy látta bátyját a szekéren kocogni hazafelé. Jakab úgy véli, hogy Erasmnak valami majorral lehetett szóváltása elutazása előtt, mert egész úton azt kiabálta hogy „Probe Majorem, probe majorem!"

Hegyi Erasm az egyetemi előírásoknak megfelelően latinosította nevét, és Erasmus Montanusnak hívatja magát a faluban. Egy napja van csak otthon, de máris halálra unja a dolgot. Jakabot, aki nem tanult filozófiát, lenézi és azt sem hagyja, hogy keresztnevén szólítsa, vagy bátyjának nevezze és tegezze. Jakab jóeszű parasztfiú, aki szintén szívesen járna az univeristasra, de belátja, hogy egy tanult fiú elég a családban, hiszen ki látná el a ház körüli teendőket? Montanus érdeklődik jegyese, Örzse hogyléte iránt, Jakab megnyugtatja, hogy Jeronimus biztosan áldását fogja adni a házasságra, ha prédikálni hallhatja majd jövendő vejét. Montanus azonban kijelenti, hogy ő nem fog prédikálni, hanem disputálni. Jakab erre pökhendien megjegyzi, hogy ő csak a szolgákkal szokott disputálni, mire a két testvér összekap. A nagy zajra megjelennek a szülők, kik természetesen Montanus pártjára állnak. A tanult fiú disputálni szeretne, de kivel? A szülők Pétert, az egyházfit ajánlják. Montanus kijelenti, hogy a tudományok próbaköve a disputálás. Bebizonyítja apjának, hogy aki derekasan iszik, az boldog, :

– „Quinque bene bibit, bene dormit. Nem. Igaz. Kendtek nem értenek deákul, magyarul kell szóllanom. A ki sokat iszik, közönségesen jól aluszik. Nem úgy van-é?"

– „Kétségen kívül ez igaz. Ha én csak félig részeg vagyok is, úgy aluszom, mint egy ló."

– „És aki jól aluszik, az nem vétkezik. Nem úgy van-é?"

– „Igenis. Az is igaz, hogy ameddig az ember aluszik, addig nem vétkezik."

– „És aki nem vétkezik, boldog."

– „Ez is igaz".

– „Ergo: aki derekasan iszik, boldog. Anyám-asszony én kendet kővé fogom változtatni. No, hally-sza kend. A kő nem repülhet."

– „Nem. E való, kivévén ha fel hagyíttya azt az ember."

– „Kend nem repülhet."

– „Ez tiszta valóság."

– „Tehát kend kő."

Anyja sírni kezd, erre Erasmus visszaváltoztatja emberré, szillogizmusokkal. Ezek után apósa, Jeronimus meglátogatására indul, ahova Jakab elkíséri, de Montanus nem jut el Jeronimusékhoz, mert disputációba kezd az utcán.

Nille várja haza fiát, tiszteletére meghívták az egyházfit és az ispánt, Gáspárt. Montanus megkésve érkezik, apósáékat sem látogatta meg, mert disputációba elegyedett egy egyetemi ismerősével, védekezésül kijelenti, hogy a metafizika és logika számára kedvesebbek, mint Örzsébet, akit különben szintén szeret. Anyja megbotránkozva hallgatja, hogy két lánnyal jegyezte el magát Lipsiában. Montanus aztán felvilágosítja, hogy két tudományról van szó. Gáspár megérkezik Hegyiékhez. Kérdéseket intéz Montanushoz: Igaz-e, hogy a föld gömbölyű?, hogy a föld mozog? mi az a holdfogyatkozás? Montanus mindent megmagyaráz, de az ispán nem hisz neki, bolondnak, sőt eretneknek tartja. Péter is teszi tiszteletét. Először latinul beszélnek, vagyis Péter a kezdő latin nyelvtankönyvéből idéz néhány összefüggéstelen kifejezést. A hozzá nem értő fültanúk persze azt hiszik, hogy Péter elegánsan disputál. A fiatal Montanus már-már elveszti türelmét.

– „Nékem nincs eszem, hogy itt állok és egy majommal (eredetiben: egy szellemileg visszamaradt személlyel) disputálok. Kend disputálni akar, és sem deákul, sem magyarul nem tud; annál kevesebbet tuggya pedig még kend, mi a logika. Mongya kend meg egyszer: Quid est logica?" Erre Peter azt válaszolja, ráadásul hibásan: „Post molestam senectutem, nos habebat humus." Montanus feladja a harcot, és a két disputáló hajbakap. Megjön közben Jeronimus, akinek igencsak nem tetszik, hogy Montanus eretnek tanokat hirdet, és ha ezeket nem vonja vissza, meg fogja akadályozni a tervbevett házasságot.

– „Én a kend lányát betsülöm, az igaz, de hogy én ő miatta a Philosofiát megvessem, e már több, mint sem tőlem kívánhat kend".

– „Ha, ha! Hallom én, más személy forog a kend fejében. Magának tarthattya kend a maga Luciát vagy Sofiát. Én ugyan nem kötöm nyakára

kendnek a lányomat." Magdaléna és Örzsébet könyörögnek Montanusnak, hogy álljon el elveitől, de az nem hajlandó. Ebből a szekvenciából kihagyott a fordító egy részt, melyet nem talált alkalmasnak egy iskolai bemutatóra. Jeronimus atyai felsőbbségével érvel, mikor kijelenti, hogy nem járul hozzá Montanus és Örzsébet házasságához. Mire Magdaléne megjegyzi:

– „Nekem is lenne ehhez néhány szavam, ha Örzsébet a maga lánya, akkor ő az enyém is".

– „Hallya csak feleség, én a férjúr vagyok a háznál, az apa!"

– „Én meg a feleség vagyok, az anya!"

– „Nekem az a véleményem, hogy egy apa az több, mint egy anya."

– „Én meg aszt mondom, hogy ez nem így van; mivel én vagyok gyermekem anyja, ezt senki nem vonhatja kétségbe, de hogy kend ... nem szólok többet, mert még elszólom magam." (Mater semper certa est.)

Montanus makacsul ragaszkodik álláspontjához. Gáspár és Péter iparkodnak Jeronimust és Montanust kibékíteni egymással, és rá akarják venni Montanust, hogy engedjen. Be akarják bizonyítani, hogy nincs igaza, mert a föld nem gömbölyű, hanem lapos. Erre fogja magát Montanus és bebizonyítja, hogy Péter kakas. Péter nem tudja ezt a logika szabályai szerint megcáfolni. Gáspár gorombaságokkal akar célt érni, de ekkor Montanus bebizonyítja, hogy bika, mire mindketten elszaladnak. Szülei szemrehányásokat tesznek Montanusnak, hogy még a közbenjárókat is eltaszítja magától, mikor is Montanus haragjában kijelenti, hogy a szülő elverésének jogát is be tudná bizonyítani. Jakab levelet hoz Örzsébettől, melyben a szerencsétlen lány Erasmot teszi felelőssé sorsa fordultáért.

– „Ah egek! ez a levél meglágyít engem és nagy kétségbe ejt. Egy részről a philosophia áll, mely álhatatosságra ébresztget. Más részről a jegyesem, mely hitetlenségemet szememre hánnya. Ki hadgya magát Erasmus Montanus valami által helyéből mozdítani, hogy vélekedésétől, mely előbb az ő fő virtusa vala, el állyon?" teszi fel Montanus a retorikai kérdést. Íme a nagy dilemma.

– „Ellent állok tehát ennek a kísérletnek. Meggyőzöm azt. Már győztem. A föld gömbölyű. Jacta est alea. Dixi."

Jakab megkérdi tőle, mi értelme van annak, hogy győzött? Semmi, hiszen sem Péter nem vált kakassá és Gáspár sem lett bika, és Örzsébetet sem kapja meg feleségül. Jakab szerint a disputálás nem tartozik a mély tudományok közé. Nyomósabb tudomány a szántás-vetés.

– „Ha a parasztok is pennát vagy egy darab krétát vennének a kezökbe és méregetnék, mely messze van a hold ide – mondja Jakab a bátyjának –, akkor ti, a fő tanult emberek nemsokára szerencsétlenek lennétek a ti gyomrotokban."

Az utolsó aktusban megjelenik a deus ex machina, egy hadnagy személyében, aki Gáspár bujtogatására és Jeronimus kérésére elhatározza, hogy

Montanust katonává fogja tenni. Montanussal szóba elegyedik, s rátér Erasmus ama kijelentésére, hogy a szüleit is megverheti az ember. A hadnagy fogad vele, hogy azt nem tudja bebizonyítani. Montanus sziporkázik szillogizmusaival, megnyeri a fogadást, és el kell fogadnia az aranyat. Erre a hadnagy, mivel a pénzt elfogadta, katonának nyilvánítja, mundérba öltözteti és masíroztatni kezdi. Keserves órák ezek Montanus számára. Csakhamar megtörik, és kéri Jeronimust, hogy szabadítsa ki. Jeronimus közbenjárására, azon feltétel alatt, hogy eretnek vélekedéseit feladja és derék becsületes foglalkozáshoz fog látni, a hadnagy végül is hajlandó elengedni. Montanus még egy utolsó erőfeszítést tesz, hogy megvédje az igazát, de azután beadja a derekát.

Az *Erasmus Montanus*t majdnem biztos, hogy németből fordították és nagyon valószínű, hogy a fordító az ötkötetes, Lipcsében kinyomtatott gyűjtemény új, 1765-ös kiadását vette alapul. Ez a kiadvány áll kronológiai szempontból legközelebb a magyar fordításhoz (1769).

A fordító lelkiismeretesen követi a német szöveget, mely hű fordítása a dán eredetinek, és a magyar fordítás csupán néhány esetben tér el a holbergi szövegtől. Itt-ott egy-egy mondat, valószínűleg a szöveg nem értése miatt, egyszerűen kimaradt. Mint már említettem, a fordító tudatosan magyarosítja a szereplők és a darabban előforduló helységek nevét. Így magyar helyszínt teremt, mely közelebb hozza a nézőhöz mind a vígjáték személyeit, mind mondanivalóját. Már a címlapon közli, hogy „a játékviselő személyek luteránusok, a mint a falu is, ahol a játék tartatik". Azonban a magyar szöveg nem következetes: néha papot, barátot és szentszéket emlegetnek a vígjátékban, tehát a fordító katolikus háttere átüt.

Az ötkötetes német gyűjteményes kiadás bő lehetőséget adott a fordítónak a válogatásra. Miért éppen ezt a darabot választotta? Miért éppen ezt a Holberg-komédiát mutatták be a jezsuita gimnáziumban?

Egyrészt talán azért, mert ebben a darabban Holberg betekintést ad kora tanítási módszereibe. Bemutatja a diákélet mikrokozmoszát: a latin és görög nyelvtan biflázását, a céltalan metafizikai, logikai és retorikai gyakorlatokat, az iskolán kívüli, egymás közti, de tanári felügyelet alatti latin társalgást. Tehát mindazt a tanítási gyakorlatot, melyeket a jezsuita iskolákban is messzemenően alkalmaztak. A jezsuiták legfőbb célja volt a tehetséges fiatalokat úgy kiképezni, hogy ezek propagálói legyenek a katolikus egyháznak. A jezsuita iskolában folyó tanítás annak a nagy célnak a szolgálatában állt, mely a rend működésének minden mozzanatát irányította: meg akarták erősíteni a katolikus egyház pozícióját. Tanítási rendszerüket ők maguk foglalták össze egy nagy körültekintéssel készült és többszöri revíziónak alávetett műben: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*. A gimnáziumokban három évig latin és görög nyelvtant és irodalmat tanítottak. A klasszikus nyelvek tanításában az a cél lebegett előttük, hogy tanítványaik megismerjék a klaszszikus kultúrát, s hogy tanuljanak meg latinul cicerói stílusban írni és beszél-

ni. E cél elérésére minden eszközt felhasználtak. A tanulóknak egymás között csak latinul volt szabad beszélniök. A latin stílus és ékesszólás elsajátítására iskoláikban önképzőköröket, úgynevezett akadémiákat létesítettek.

Hegyi Erasm alias Erasmus Montanus jóeszű parasztfiú nagyszerűen megtanul az egyetemen latinul, fújja a szillogizmusokat, megtanulja a retorikai alapszabályokat, a cicerói elveket, de mégsem érzi ezek alkalmazási lehetőségét a mindennapi életben és az embertársaival való kommunikációban. Erasmus Montanus sokban hasonlít egy másik híres Holberg-figurára, Jean de France-re. Mindkettő elvesztette lába alól a talajt, fellegekben járnak. Jean avagy János csak franciául hajlandó beszélni és francia divat szerint öltözködni, ami persze fejcsóválást vált ki a dán kisváros polgárai között. Mindkét ifjú ellentétbe kerül környezetével. Jean de France fő jellemhibája a francia életmód kritika nélküli majmolása. Ráadásul csak felületesen ismeri, hiszen összesen két hétig tartózkodott Párizsban. Jean de France pojácát csinál magából, és ezt a néző már a vígjáték elején látja. Sokkal összetettebb Erasmus Montanus jellemrajza. A disputáló Berg-ivadékról az első felvonásban megtudjuk, hogy annyira szórakozott, hogy leesik a szekérről, nem talál be apósa házába, elfelejti felvenni a köpönyegét zivatarkor. A második felvonásban megjelenik a színen, és fennkölten beszél latinul, míg harisnyája és gatyája lóg. A vígjáték folyamán világossá válik a néző előtt, hogy Montanus nem száraz, anémiás, pedáns tudós, hanem jó fizikumú és jó eszű parasztdiák, aki nem átallja a szillogizmusok mellett az öklét használni, ha igazát akarja megvédeni. Hibátlanul beszél latinul, és a tanulnivalót jól meg is tanulta. De arra nincs felkészülve, hogy a tudatlan Péter egyházfival disputáljon, erre tudniillik nem tanították meg. Holberg komédiájának iróniája az, hogy látszatra a tudatlanok győznek felette. A butaság, a képzetlenség a csalás győz.

Erasmus még fiatal és nem tudja kellőképpen felhasználni tudását. Rettenetesen fontoskodó és öntelt. Eljön a nehéz pillanat, amikor választania kell a becsülete és jegyese között. Ez a dilemma nem más, mint tragédia-paródia. Erasmus azt hiszi, azért disputál, hogy neki legyen igaza, és nem azért, hogy megvilágítsa az igazságot. A fiatal baccalaureus philosophiae sajnos nem kapja meg falujában azt az elismerést és csodálatot, melyre számított, ezért teljesen elveszti ítélőképességét és nem képes helyzetét felmérni. A vígjáték morálja szerint komoly fenyítésre van szükség ahhoz, hogy Erasmus újra megtalálja a szilárd talajt a lába alatt. Montanus nem Galilei, csak egy egyetemi hallgató, aki megbukott az élet vizsgáján. A Hadnagy fogalmazza meg a darab morálját, mikor Erasmus Montanushoz intézi szavait:

– „Nékem úgy teszik, hogy a mi legjelesebbet kellene tanulni az iskolában az embernek, mindaz ellenkezik a kend magaviseletével, és hogy a tanult embernek mindenek felett olyannak kellene magát mutatni, hogy meg lehetne ismérni, mert ő temperatusabb, okosb és tisztességesb az ő beszédiben, mint az, aki nem tanult. Mert a józan filozófia arra tanít bennünket, hogy a vissza-

vonásokat tsillapitsuk és lecsendesítsük, hogy mi azontúl elállyunk vélekedéseinktől, mihelyen legkisebb tévelygésünket megmutattyák valamiben. Az első törvény az filozófiában az, hogy önnön magunkat esmérjük, és menél jobban megvizsgálja ezt valaki, annál kevesebbet gondol az magafelül, sőt annál inkább észreveszi, mely sokat kell még néki tanulni. Kend pedig a filozófiát viadal mesterséggé teszi."

Így az *Erasmus Montanus* vígjáték több szempontból rajzolja meg a jezsuita oktatást. Ott nem öncélú a disputáció, ellenkezőleg, magasabb célt szolgál. Mind a retorikai gyakorlatok, mind a színpadi szereplések formálják a tanítványokat a későbbi feladatokra az iskola falain kívül. Holberg komédiája kigúnyolja az öncélú tudományt: „Ha Erasmus tanulási gyümölcsei ezek – mondja a Holberg-vígjáték racionalistája, a Hadnagy –, akkor azt kívánhatná az ember, hogy egy könyv sem volna a világon."

Kilián István *(Miskolc)*

Egyház, iskola, dráma és színjáték a XVII–XVIII. században

A magyar középkorban éppen úgy, mint Európa akkor fejlett országaiban, a keresztény egyház és az iskola igen szoros kapcsolatban volt egymással. Az egyház hozta létre a káptalani iskolákat, amelyekben nemcsak a leendő papokat, hanem a világi posztok betöltésére alkalmas fiatalokat is nevelték. A papság olyan ifjakat kívánt nevelni, akik az élet minden területén megállják majd a helyüket. A keresztény tanok átadása nagyon sok nehézséget jelentett, hiszen a biblia latin nyelvét az országban kevesen ismerték, s nem lévén még nyomtatás, bibliához is nagyon kevesen juthattak. A templomokban tevékenykedő papság munkáját még az is súlyosbította, hogy a hívek tekintélyes része írni-olvasni sem tudott. Éppen ezért a bibliai ismereteket közvetítő papnak minden lehetséges módot meg kellett találnia ahhoz, hogy az ó- vagy újszövetségi könyvek mondanivalóját valamilyen formában illusztrálni tudja, vagy olyan példákkal színesítse a nehezen magyarázható erkölcsi tételeket, amelyek maradandó élményt, emléket hagynak a hallgatókban, azaz a hívekben. A szemléltetésnek különböző módozatai ismeretesek, a legegyszerűbb az lehetett, hogy bizonyos jeleneteket táblaképekre rajzoltatott a prédikáló vagy az előadó pap, s ezeket a szükséges pillanatban felmutatta, s talán tovább is magyarázta. A szemléltetés célját szolgálta kezdetben a templomi freskó is. Ezért található számtalan középkori templomban Jézus szenvedéstörténetét bemutató képsorozat vagy egy-egy szent életét, csodatételeit ábrázoló festményanyag. Az imént elmondott illusztrációs lehetőségek nyilvánvalóan nagyon költségesek voltak, és a rajzhoz, festéshez értő személyt kívántak. A prédikáló pap ezért gyakran maga szinte színészként játszotta el az előadott bibliai eseményt. Sokkal mélyebb, tartósabb élményeket, emlékeket nyújthatott bizonyára egy másik szemléltetési módszer, s azt hiszem, ez lehetett a legcélravezetőbb. A prédikációban vagy az iskolai előadásban a szükséges bibliai jeleneteket vagy bizonyos erkölcsi tételeket az előadó vagy prédikáló pap színi jelenet formájában növendékeivel mutatta be. Hartwick püspök XI. századi győri agendájában a *Tractus stellae*-játék a vízkereszt ünnepét, az *Officium sepulchri* pedig a feltámadás jelenetét illusztrálja liturgikus keretek között.[1] Az előbbi még a XX. századi paraliturgiában is ismert Heródes- és háromkirály-játék,[2] az utóbbi pedig a mai liturgiában is

[1] Kardos Tibor–Dömötör Tekla: *Régi magyar drámai emlékek.* A szövegek gondozásában közreműködött: Szilvás Gyula. I–II. Bp., 1960.

[2] *Magyar Népzene Tára.* II.: *Jeles napok.* Bp., 1953. Szerk. Bartók Béla–Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte: Kerényi György. 395–578. Kilián István: *Tizennégy történeti bethlehemes* (1629–1768). In: *Iskoladráma és folklór.* Szerk.: Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1989. 135–143.

megújított feltámadási játék XI. századi létét bizonyítja.[3] A két végpont, a XI. és a XX. század pontosan jelzi, hogy a magyar egyház éppen úgy, mint más európai keresztény országok egyházai, a színjátékot alkalmasnak tartotta arra, hogy bizonyos bibliai eseményeket, nehezen érthető, előadható erkölcsi tételeket színjátékszerű vagy párbeszédes jelenetekkel mutasson be.

A középkor jellegzetes dramatikus iskolai műfaja a *certamen* volt, amelynek segítségével a tanulók vitakészségét fejlesztették, s bizonyos ismeretek elsajátítását könnyítették meg. Janus Pannonius XXXIV. elégiájában *A hónapok vetélkedését* adja elő. Ilyen dialogikus certamenszöveg csak a XVI. század legelejéről maradt ránk, *Az élet és a halál vetélkedése* 1510-ből, a *Vetélkedés a lélekért* című darab az 1520 utáni évekből, *Az apostolok vetélkedése* 1521-ből ismeretes.[4] Tudjuk azonban, hogy később az évszakok, a bor és a víz, a böjt és a farsang, a virágok és a fák, sőt komikus műfajban a mesterségek vetélkedése is színre került a XVII–XVIII. században. Egy sajátos iskolai műfaj tehát kilépett az iskolai keretek közül, s az iskolától függetlenül kezdett fejlődni.

Míg a magyar középkorban a színi műfajok igen szegényes képet mutatnak, addig a XVI. században a drámai műfajok egészen széles skálája alakul ki. Hrotsvita *Dulcitus*a három keresztény leány mártíriumát és hűségét mutatja be – alkalmanként komikus felhangot is megütve. Sztárai két drámája, a *Comoedia lepidissima de matrimonio sacerdotum* (1550), valamint a *Comoedia lepidissima de sacerdotio, Az igaz papságnak tiköre* (1557) a certamen, másrészt az altercatio vagy a vituperatio hagyományát viszi tovább úgy, hogy közben a propagandisztikus szándék azonnal felfedezhető a műben. Az ismeretlen szerzőtől származó *Comoedia Balassi Mennihárt arultatasarol* (1566–1567) című darab nagyon kemény társadalmi szatíra. A Basilius Istvánnak tulajdonított *De disputatio Varadiana* (1569 körül) szintén certamen. A vita azonban már nem úgynevezett fiktív tételek körül folyik, mint a hónapok versengése, a virágok versenye, hanem valóságos hitbéli ellentéteket tár fel. Szegedi Lőrinc református lelkész, később szatmári iskolaigazgató Nicolaus Selneccerus bibliai témáját magyarította, s drámájának a *Theophania* (1575) címet adta. Bornemisza Péter *Electra*ja (1558) Szophoklész munkája után készült, s miként azt Nemeskürty István bizonyítja, a dráma cselekményét magyarországi viszonyok közé helyezte a szerző, aki „bécsi tanulótársai" biztatására fogott Szophoklész tragédiájának magyarításába. A klasszikus veretű téma így lett sajátosan a magyar társadalom kemény bírálatává. Balassi Bálint *Szép magyar komédiá*ja pedig a pásztordráma magyarországi megjelenését bizonyítja. Míg tehát a XVI. század előtt a magyar dráma szigorúan liturgikus vagy iskolai keretek között fejlődött, s témává-

---

[3] *Éneklő egyház. Római Katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal.* Szerk.: A Népénektár-Bizottság, Bp., 1986. Húsvéti misztériumjáték. 1449–1454.

[4] *Régi Magyar Drámai Emlékek.* I. 1960. nr. 15, 17, 18, 19, 20. 425–482.

lasztásában meglehetősen egysíkúvá vált, addig a magyar reneszánsz századában kiszélesedik a műfajskála, már iskolától és liturgiától is függetlenedik, s bemutat vallási, felekezeti vitákat, társadalmi ellentéteket is. A középkor alig ismert színjátékával szemben a XVI. század drámairodalma már óriási fejlődésnek indult.[5]

A XVII. században tovább folyik ez a nagyléptékű fejlődés és tematikai differenciálódás. Ekkorra azonban a reformáció gyors terjedésének megállítása érdekében gyarapodó katolikus, szerzetesrendi iskolák a színjáték és a dráma műfaját általánosan ismertté teszik, s nemcsak az iskolákat, hanem a drámát is a rekatolizáció szolgálatába állították. Az iskolai színpadok létrejötte után egyre inkább szaporodtak a világi tárgyú drámák is. Ez a növekedés egyértelműen feltételezi a nézőközönség érdeklődését, a színpad szórakoztató feladatainak természetes igényét is.

Ismeretes, hogy a XIX. század utolsó negyedében megindult dráma- és színháztörténeti kutatás a választott két század drámáit az iskolákat fenntartó felekezetek és szerzetesrendek szerint különbözteti meg. Így ismer protestáns, azaz evangélikus, református és unitárius, valamint katolikus, azaz jezsuita, piarista, minorita, ferences, pálos, bencés, ciszterci ta, premontrei, Notra-Dame apácák tanárai és diákjai által színrevitt drámákat, valamint a királyi katolikus gimnáziumokban, a nemesi konviktusokban, a városi katolikus gimnáziumokban, a görög katolikus (balázsfalvi) iskolában, valamint a katolikus papneveldékben színrevitt darabokat.

A magyar drámakutatás története négy, egymástól időben meglehetősen távol eső korszak köré csoportosítható. A XIX. század végén szinte valamennyi iskola feldolgozta, kiadta a maga történetét, s ezekben a tanulmányokban az iskolákra maradt eredeti források birtokában napvilágot látott az iskolai színházak története is. Az iskolatörténeti munkákban fellelhető dráma- és színháztörténeti anyag szintézisét Bayer József, a protestáns színjátékét pedig Bernáth Lajos készítette elő.[6] A második korszakot Alszeghy Zsolt nevével lehet fémjelezni. A maga és tanítványai kutatásai számtalan tanulmányban jelentek meg, Alszeghy pedig kiadta *A magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig* című kötetét, amelyben az akkor ismert XVI–XVIII. századig írt drámák közül a legismertebbek jelentek meg.[7] A következő korszak kutatása Kardos Tibor és Dömötör Tekla nevéhez kapcsolódik. Munkájuk eredménye a *Régi magyar drámai emlékek,* amelyben az összes, a

---

[5] *Régi Magyar Drámai Emlékek.* I. 1960. nr. 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35. 491–516, 581–944.

[6] Bayer József: *A magyar drámairodalom története a legrégibb nyomokon 1867-ig.* I–II. Bp., 1897. – Bayer József: *Pálos iskoladrámák a XVIII. századból.* Régi Magyar Könyvtár. 2. – Bernáth Lajos: *Protestáns iskoladrámák.* Régi Magyar Könyvtár. 21. Bp., 1903.

[7] Alszeghy Zsolt: *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI–XVIII. század).* Bp., 1914.

munka lezárásáig ismert, XVI–XVII. századi dráma megjelent,[8] valamint a *Régi magyar vígjátékok* című kötet, amely XVIII. századi komédiákat is közöl. A negyedik korszakban Staud Géza, Varga Imre, Kilián István munkája nyomán az MTA Irodalomtudományi intézetében létrejött egy drámakutatócsoport, s munkájukat eddig alig ismert nyomon indították el.[9] Két területen folyt és folyik a kutató és a feltáró publikációs tevékenység. Összegyűjtötték és kiadták az iskolai színjátékok forrásait és irodalmát, ez a sorozat ma már befejeződött.[10] A másik sorozatban a XVIII. századi magyar nyelvű drámaszövegeket jelentették meg. Ezt a sorozatot még nem fejezték be, most készül a piarista iskoladrámák kötete.[11] A ferences kötet sajtó alá rendezése megkezdődött, s előreláthatólag az ezred végére ez is elkészül s meg is jelenik. Ezen kívül megindult az adatokat bemutató, a szövegeket kiadó sorozat birtokában a feldolgozó munka is. Varga Imre a protestáns iskoladrámákról, Pintér Márta a ferences, Kilián István a minorita színjátékról jelentetett meg könyvet.[12]

Az iskolai színjátékok megjelenése után már most bizonyos következtetések levonhatók, s számszerűen is értékelhetők. Előbb a számszerű adatok:

---

[8] *Régi Magyar Drámai Emlékek.* Bp., I–II. 1960. – Dömötör Tekla: *Régi magyar vígjátékok.* Bp., 1954.

[9] Staud Géza–Kilián István–Varga Imre: *A hazai iskoladrámák feltárása.* MKSz, Bp., 1980. 2. sz. 199–202.

[10] Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* I–III. 1561–1773. Fontes scenicorum in scholis S. J. Hungariae, Pars I–III. Bp., 1984–1988. (A továbbiakban Staud, I–III.) – Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* IV. Mutatók. Összeállította, szerkesztette H. Takács Marianna: Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae. IV. Indices. Bp., 1994. – Varga Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* Fontes ludorum scenicorum in scholis religionis protestantis Hungariae. Bp., 1988. (A továbbiakban: Varga 1988.) – Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna–Varga Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig.* Szerkesztette: Varga Imre. (A továbbiakban: Kilián, Pintér, Varga. 1992.) Kilián István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig.* Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque Scholarum Piarum Hungariae. 1994. (A továbbiakban: Kilián, 1994.)

[11] *Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. Protestáns iskoladrámák.* 1/1–2. Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Bp., 1989. A továbbiakban: RMDE XVIII. *Protestáns iskoladrámák.* Bp., 1988. – RMDE XVIII. 2. *Minorita iskoladrámák.* II. Sajtó alá rendezte: Kilián István. Bp., 1989. – RMDE XVIII. 3.: *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátéka.* Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Bp., 1990. – RMDE XVIII. 4/1. *Jezsuita iskoladrámák.* (Ismert szerzők). Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné, Czibula Katalin, Varga Imre. – RMDE XVIII. 4/2. *Jezsuita iskoladrámák.* (Ismeretlen szerzők). *Programok, színlapok.* Sajtó alá rendezte: Alszeghy Zsoltné, Berecz Ágnes, Keresztes Attila, Kiss Katalin, Knapp Éva, Varga Imre. Bp., 1995.

[12] Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században.* Elmélet és gyakorlat. Bp., 1992. – Pintér Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században.* Bp., 1993. – Varga Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig.* Bp., 1995.

a protestáns iskolákban a XVI. és a XVIII. század között az előadások száma: evangélikus: 472, református: 125, unitárius: 34. *Az összes protestáns előadás:* 631.

A katolikus iskolákban sokkal nagyobb számban mutattak be színjátékot: jezsuita: 5566, piarista: 1273, bencés: 5, ciszterci ta: 3, ferences: 114, minorita: 107, pálos: 17, premontrei: 2, Notre-Dame: 11, király katolikus gimnáziumok: 7, királyi nemesi konviktus: 2, városi katolikus gimnázium: 2, görög katolikus gimnázium: 1, katolikus papnevelde: 66. *Az összes katolikus előadás:* 7176.[13]

A számok tehát egyértelműen a katolikus iskolák javára billentik a mérleget, még akkor is, ha pontosan tudjuk, hogy a debreceni református zsinat 1561-ben nem tanácsolta a református iskolák számára a színjátszás meghonosítását,[14] az evangélikus iskolákban viszont a XVII. században gazdag hagyomány alakul ki a színjáték területén, a század végétől azonban külső hatásra, vagy talán belső szándékból is, elhalványodnak az egykor csillogó lutheránus iskolai színpadok. Az unitárius felekezet pedig annyira kevés iskolát mondhat magáénak, hogy az ő színjátékuk alig lehet számottevő. Néhány szép darabjukra Varga Imre hívta fel a figyelmet.[15]

Nyilvánvaló azonban, hogy a magyar színjátszás múltját és értékeit nem feltétlenül csak a számok tudják eldönteni. Rendkívül lényeges az, hogy milyen szerzők tolla nyomán születtek a drámák. Van-e közöttük az irodalom más műfajaiban is alkotó író, vagy csak kényszerből, kötelességből drámát író szerzők művei jelennek meg a kor színpadain? Van-e közönsége a XVII–XVIII. századi iskolai színpadnak? Milyen társadalmi osztály vagy réteg látogatta leginkább az előadásokat? S minthogy a színházi előadás több művészeti ágat egyesít magában, úgynevezett komplex művészet, természetes, hogy az előadás körülményei is rendkívül lényegesek. Milyen volt a színrevitt darabok díszletezése? Hogyan oldották meg a jelmezek kérdését? Volt-e a kornak számottevő színpadtechnikája? Ének, zene, tánc megjelent-e a kor színpadán? A kérdés kétségtelenül nagyon sok, a választ azonban egyelőre csak bizonyos darabok, bizonyos felekezetek vagy szerzetesrendek esetében lehet megbízható módon megadni.

A protestáns *szerzői nevek* közül Varga Imre kötetében jónéhányat felsorol. Közülük több jelentős nevet, mint Bucholtz Györgyöt, Comeniust, Johannes Duchont, Daniel Klescht, Lackner Kristófot, Ladiver Illést, Lakos

---

[13] A fenti számokat úgy kaptam, hogy Staud I–III. (1984–1988) adatait sorszámoztam, Varga: 1998. Kilián, Pintér, Varga: 1992., valamint Kilián: 1994. adatait összeadtam. A számok hozzávetőlegesek. Pontos számot megadni nem lehet, mert a címjegyzékek nem véglegesek, s azért sem, mert olykor egyetlen adatban három előadásra szóló utalás is található.

[14] Varga: 1988. nr. R/7. 411.

[15] Varga: 1988. 355–385 Kolozsvárott, Nagyajtán, Tordán mutatott ki unitárius iskolákat. – Varga Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből.* Bp., 1967.

Jánost, Missovits Mihályt, Johannes Rehlinust, Rézik Jánost, Andreas Sartoriust, Elias Sartoriust, Schwartz Jánost, Leonhard Stöckelt, Sztárai Mihályt, Zabanius Izsákot. Az előbbi szerzők valamennyien az evangélikus iskolák mesterei, rectorai voltak. Az unitáriusok közül Felvinczi György és Válaszúti György nevét kell megjegyeznünk[16]. Jónéhány református drámaszerzőt is ismerünk, így Bökényi Jánost, Csokonai Vitéz Mihályt, Eszéki Istvánt, Háló Kováts Józsefet, Láczai Józsefet, Nagy Györgyöt, Nagy Istvánt, Pápai Páriz Ferencet, Solymosi Nagy Mihályt, Szászi Jánost, Szathmári Paksi Sámuelt, Szegedi Lőrincet.[17]

A katolikus darabok java része a szerző neve nélkül maradt ránk. Nagyon kevés szerzőnevet ismerünk. A jezsuiták közül Bartakovics József, Beniczky Ferenc, Csepelény Ferenc, Faludi Ferenc, Friz András, Illei János, Kereskényi Ádám, Kozma Ferenc, Kunics Ferenc, Lestyán Mózes nevét említjük meg azon nevek közül, amelyeknek viselői számottevőek voltak a magyar jezsuita drámairodalomban.[18] Szólni kell azonban azokról a világirodalmi tekintetben jelentős szerzőkről is, akiknek valamelyik darabját a jezsuiták színre vitték: Jakobus Bidermann, Le Jay, Metastasio, Molière, Neumayr, Plautus, Terentius drámái.[19] Plautus és Terentius vagy Molière drámái magyarországi jezsuita iskolákban kerültek színre, protestáns gimnáziumokban eddig ismert adataink szerint soha.

A piarista szerzők közül is többet meg kell említenünk: Benyák Bernátot, Dugonics Andrást, Kácsor Keresztélyt, Koppi Károlyt, Moesch Lukácsot, Pállya Istvánt, Simai Kristófot, Hagymási Imrét, Halápi Konstantint, Szlavkovszki Benedeket.[20] A piarista drámák szerzőinek, rendezőinek, kompilátorainak nevét az említetteken kívül java részben ismerjük. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a rendi előírások szerint az osztályokat tanító tanárok a tanulók nevének felsorolása után kötelesek voltak beírni azoknak a drámáknak a címeit is, amelyeket abban az évben színre vittek. Így szinte teljesen bizonyosra lehet venni, hogy mindig az osztályt vezető tanár rendezte meg a kiválasztott darabot, többször maga is írta, néha pedig valamelyik tehetségesebb, magasabb osztályba járó tanulójával íratta meg. Természetes, hogy a piaristák játszottak Plautus- vagy Terentius-komédiákat.[21]

---

[16] Varga: 1995. 153–154.

[17] Varga: 1988. 543–550. – Varga: 1995. 153–154.

[18] Staud IV. Indices. 211–221. – RMDE XVIII. *Jezsuita iskoladrámák.* II. 1995.

[19] Staud IV. *Bidermann:* Pozsony 1719; *Le Jay:* Nagyszombat 1753, 1762. Gyulafehérvár 1748, 1751, 1760; *Metastasio:* Nagyszombat 1757, 1761. Kassa 1767. Sárospatak 1768. Kőszeg 1759; *Molière:* Eger 1769; *Neumayr:* Kőszeg 1757, 1758; *Plautus:* Pozsony 1738; *Terentius:* Kassa 1766. Szakolca 1753. Besztercebánya 1729. Selmecbánya 1719. Rozsnyó 1741. Sárospatak 1726, 1731. Eperjes 1693.

[20] Kilián: 1994. 734–753.

[21] Kilián: 1994. 747: *Plautus:* Veszprém 21. Vác 53, 92, 94, 85, 97, 98, 100, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 116. Kecskemét 14, 40, 51. Debrecen 30, 34, 48, 49. Korpona 5, 8, 11, 12,

Tési Edit tanulmányából tudjuk, hogy e két klasszikus komédiaíró magyarországi népszerűsítésében a piaristák különösképpen előkelő helyet foglaltak el.[22]

A minorita szerzők elsősorban magyar nyelvű drámáikkal hívták fel magukra a figyelmet. A kantai minoriták közül Fancsali Istvánnak a darabját kétszer is előadták; Bene Demeter passiójátékával, Jantsó Ferenc több átiratával, Kertso Cirják és Miklósi Ambrus magyar nyelvű komédiáival tűnt ki.[23]

A ferences szerzők közül Fodor Patrik, Potyó Bonaventura, Kuna László, Boros Márton, Csergő Krizogon, Csató Gábor, Domokos Kázmér, Szabó Ágoston, Ferenczi Vitus, Kézdi Gracián, Borbély Absolon, Fülöp Fábián, Szentes Reginald, Tima Boldizsár, Jób Gábor nevét őrizték meg a drámakéziratok.[24]

A pálos drámák írói: Bors Dániel, Táncz Menyhért, Péntek István. A többi katolikus gimnázium drámaszerzői közül Gubernáth Antal, Fejér György Molière valamelyik darabjának magyar átiratával szerzett magának nevet.[25]

Színházról, színpadról nagyon kevés az ismeretünk. A protestáns iskolák állandó színpadot, színháztermet vagy színházat soha nem tudtak építeni, mindig alkalmi helyeken, s legtöbbször ideiglenes színpadon kellett játszaniok. A szabad ég alatt azonban mindig ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, ezért gyakran kértek el egy nagyobb közönség befogadására is alkalmas termet. Legtöbbször a városháza nagytermében tartották az előadásokat. Így volt ez Bártfán, Besztercebányán, Brassóban, Körmöcbányán. Még lakodalmi játékot is adtak elő a tanácsteremben. Bártfán 1574-ben, vagy Szebenben 1669-ben került hasonlóképpen színre játék. Előfordult, hogy a granariumot, azaz a csűrt rendezték be színháznak. Leggyakrabban szabad téren mutatták be a darabokat, az iskola udvarán, a piacon, a templom közelében fekvő téren. 1667-ben, idézi Varga Imre, Kassán az utcán akartak színpadot állítani, a tanács azonban ezt csak bizonyos megszorításokkal engedélyezte. Gyakran a város közelében található mezőn rendezték a mulatságokat. Az egyházi ünnepekhez fűződő paraliturgikus dramatikus szokásokat, a karácsonyi, vízkereszti játékokat magánházaknál adták elő. Gyakran a templomban is állítottak fel színpadot.[26] Nagyszerű esetet említ Bucholtz György, aki miután megírta darabját, olykor maga építette fel gerendákból a színpadot, maga készítette még a díszleteket is. Ha a szabad téren játszottak tanítványai,

---

15. Szeged 56, 58, 61, 90, 91, 93, 96, 97, 105. Nagykároly 11, 14. Máramarossziget 7, 9. Kisszeben 37. Kalocsa 1. Tata 9, 11, 15. Lásd még: Auctores 15, 25.

[22] Tési Edit: *Plautus Magyarországon.* Bp., 1948.

[23] Kilián, Pintér, Varga: 1992. 97–150. Kilián: 1992. 38–44.

[24] Kilián, Pintér, Varga: 1992. 39–95. – Pintér: 1993. 74–75.

[25] Bayer: 1897. Kilián, Pintér, Varga: 1992. 151–164.

[26] Varga: 1995. 155-158.

a színpad fölé maga húzott vízhatlan ponyvát. 1723. május 1-jén írja naplójába, hogy az éjszaka óriási vihar volt, zuhogott az eső, fújt a szél, álmatlanul aludt, s reggel szomorú dolgokat tapasztalt. A színpadot nyilván megszaggatta a szél, de még aznap egy nagyon kicsiny létszámú, válogatott közönségnek megtartották az előadást, másnapra helyrehozták a megrongálódott színpadot, s végül „elég jól sikerült" előadást tartottak. Marosvásárhelyt is az iskola udvarán készítették el a színpadot, föléje ponyvát feszítettek, a nézőtér első sorai fölé szintén húztak valamiféle textíliát, hátrább pedig zöld ágakkal próbáltak árnyékot teremteni a kánikulában is megjelenő nézőknek.[27]

Petrus Eisenberg Bártfán 1652-ben megjelent, allegorikus, karácsonyi története nyomtatásban is napvilágot látott, s a darabot illusztrálandó, ugyanebben megjelent két színpadot ábrázoló metszet is.[28] Ezek a képek bizonyítják, hogy már világítást is használtak. A színpad részére magasított emelvényt készítettek. A színpad hátsó részében pedig egy hosszú, vízszintes rúdra feltekert függöny vagy díszlet figyelhető meg. Comenius *Orbis pictusá*ban viszont szabadtéri előadás képe látható. A játékteret balról építmény díszletei, jobbról fákat ábrázoló spanyolfalak, hátul pedig egy erkéllyel ellátott építmény veszi körül. A nézőtéren álló és ülőhelyek vannak.[29] Állandó színházat egyetlen protestáns iskola sem építtetett. A bártfai levéltár azonban megőrzött egy tervrajzot, amely szerint a leendő kőszínházat kellett volna megépíteniök.[30] Ez a színházépület azonban tudomásom szerint sohasem készült el.

A katolikus iskolák színjátszó helyei között óriási a különbség, nemcsak az egyes szerzetesrendek között, hanem egy-egy szerzetesrenden belül is. A legfejlettebb színpadokkal talán a jezsuiták rendelkeztek. Nagyszombatban két színháztermük volt. A kisebben zártkörű rendezvényeket vagy kevesebb közönséget vonzó előadásokat tartottak, a nagyteremben pedig a nyilvános előadásokon nagyobb közönség gyönyörködhetett, tanulhatott, szórakozhatott.[31] A két színházterem ellenére gyakran előfordult, hogy szabad téren vittek színre olyan darabokat, amelyek feltehetően még a nagyobb terem kapacitásánál is nagyobb közönséget csalt a látványosságra.[32] A jezsuitáknál többnyire általános volt a jelmezes, nagypénteki körmenet, amely a teatralitásnak minden jegyét magán viseli, színhelye az egész város volt. Úrnapján a

---

[27] Varga: 1988. nr. E 271., 187–188.

[28] RMDE 1960. XXXII–XXXIII. számú képmelléklet, Eisenberg: *Ein zwiefacher poetischer Act und geistliches Spiel.* Bártfa, 1652.

[29] RMDE 1960. XXIV. számú képmelléklet.

[30] Bardejov. Okresnij Archív. Jelzet nélkül.

[31] Kilián István: *Színház és közönség Nagyszombatban a XVII–XVIII. században.* In: *Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk.: Závodszky Géza. Bp., 1992. 53–87.

[32] Kilián: 1992. 53–87. Lásd „Iskolaszínház, színpad, díszlet, jelmez, világítás" című fejezetet!

város különböző utcáin, terein négy oltárt állítottak fel, ahol a szükséges prédikációkon, imádságokon kívül bizonyos jeleneteket vagy dramatizált verseket is láthatott a hívek tömege.

Egerben mindaddig, amíg fel nem építették a gimnáziumot, szabad téren játszottak. Volt rá eset, hogy a színdarab cselekménye inkább kívánta a szabad tér természetes környezetét, mint esetleg a zárt színteret. Jó példa erre az az előadás, amelyet Dobó Istvánról, az egri vár hős védőjéről és katonáiról tartottak. A jezsuiták Egerbe a várost felmentő csapatokkal érkeztek. Telket a mai Csiky Sándor és a Széchenyi utcák kereszteződésében kaptak. Ez a hatalmas terület enyhén emelkedett, s az emelkedő telekhatáron húzódik a máig meglévő városfal, s ez alatt a domb oldalán teraszosan sétányokat, helyesebben emelkedő szintű színhelyeket készítettek. A városfal volt a „hátsó díszlet", s a játszótér, azaz a színpad lehetett a többszintes terasz. A nézők az udvarban foglaltak helyet. S hogy tökéletes legyen az illúzió, kézi fegyvereket, zászlókat, sőt még ágyút is kapott kölcsön az iskola.[33] Ha semmi más nem mutatná, ez mindenképpen jelzi, hogy a színház, még ha csetlő-botló, dadogó diákok adták is elő, a város számára közügy volt. Amikor elkészült 1754-ben a gimnázium épülete, akkor a második emeleten egy óriási színháztermet nyitottak.[34] A tervek szerint ezen az emeleten a több osztály számára alkalmas termek helyett színpadot és nézőteret rendeztek be.[35] A Staud Géza által gyűjtött adatok, valamint a rendelkezésünkre álló színlapok, drámaszövegek segítségével valamelyest tisztázni lehet valamennyi jezsuita iskola színpadi körülményeit. Sárospatakon néha a templom melletti téren állítottak színpadot, a várban játszottak, a tanárok ebédlőjében. Máskor, különösen a jelesebb ünnepeken templomban, vagy magánházaknál.[36] Az 1760-as években kétszer is megtiltotta a rend magyarországi főnöke, hogy a diákok májusfát állítsanak, s azt is, hogy karácsonykor, vízkeresztkor jelmezekben házról házra járjanak s ott verseket mondjanak, énekeket énekeljenek.[37]

A piarista iskolák színházairól valamivel több az ismeretünk. Besztercén 1758 előtt olyan színháztermük volt, amely alig volt kisebb, mint a templom. A templom 14 orgia (hosszmértékegység) hosszú, a színház pedig 10 mértékegységnyi volt.[38] A kisszebeni színpadot egy leltárkönyv nyomán Fejér Judit rekonstruálta, s ennek alapján pontosan lehet tudni, hogy a színpadot fölülről,

---

[33] Kilián István: *Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai. (1692–1772)* In: *Kétszáz éves az egri főegyházmegyei könyvtár.1793–1993.* Emlékkönyv. Eger, 1993. 185–225. Kilián István: *Színház és közönség Egerben a XVII. században.* In: *Egyház és a barokk kor.* Barokk konferenciák I. Eger, 1992–1993. 59–72.

[34] Kilián: 1992–1993. Kilián: 1993.

[35] Uo.

[36] Kilián István: *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon.* A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. XII. Debrecen 1973. 129–186. – Staud II. 1986. 189–410.

[37] Kilián: 1973.

[38] Kilián: 1994. 512, nr. Beszterce 12.

két oldalról és hátulról valamiféle textíliával vették körbe,[39] mint ezt Eisenberg könyvében láthattuk, hogy ezáltal a hang és talán a fény terjedését is a közönség felé irányítsák.[40] A színpad sarkaiban a világítóeszközöket különböző szögben beállított tükrök elé helyezték, s ezáltal megsokszorozták a fényt. A színpadon volt egy-egy festett külső és belső függöny. Ha nagyobb színtéren kellett több szereplőnek játszania, akkor a belső függönyt félrehúzták, s ha csak néhány szereplős, rövid jelenet zajlott, akkor a diákszínészek a behúzott belső függöny előtt szerepeltek.[41] Még többet tudunk a pesti piarista színházteremről. A város polgármestere szabta meg a terem méretét. Négy ablaknyi helyet jelölt ki. Egy-egy ablak nyilván a terv szerint a paptanári cellák világítását szolgálta, a négy ablak tehát négy szerzetesi szobányi területet jelentett. Ehhez hozzákapcsoltatta még a folyosót, s ezáltal egy meglehetősen széles, nagy színháztermet kapott az iskola. A színpad részére elvett a polgármester két ablaknyi helyet, s a maradék két szobányi részt a közönség számára tartotta fenn. Ebből a részből elkeríttetett egy kisebb területet a városi és egyházi előkelőségek zártszékei számára, egy másikat, nyilván a színpad előtt, a zenekar részére. A nagyközönség a színpadtól hátrafelé haladva lépcsőzetes emelkedőn kapott állóhelyeket, amelyeket aztán később lócákkal is elláttak.[42]

Nagyon keveset tudunk a minoriták és a ferencesek színpadairól. Folyamatosan, a XVIII. század legelejétől a század végéig csak Kantában folyt színjáték. Innen azonban nem maradt ránk historia domus, ezért a színpadról ma már semmit sem lehet tudni. Miskolcon viszont, ahonnan csak a XVIII. század harmadik negyedéből kerültek elő eddig adatok, a historia domus a játékhelyekről is ír. Így hozzávetőlegesen az is tisztázható, hogy hol, milyen körülmények között játszottak. Olykor a tanári ebédlőben, máskor szabad téren. Volt, amikor a csak liturgikus célú játékokat a templomban mutatták be. Egy alkalommal egy tisztára takarított lapos kocsi tetején, máskor pedig a csizmadiaszínben mutatták be játékaikat, ugyanott, ahol később Déryné és társulata is fellépett.[43]

A ferencesek szabad téren játszottak Mikházán, Csíksomlyón, Gyöngyösön. Olykor a templom melletti folyosón rendezték meg darabjaikat, máskor templomban, gyakran a rendház ebédlőjében léptek fel a diákok. 1752

---

[39] Forrása: Prónai Antal: *Iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében.* In: *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére.* Bp., 1912. 340–358.

[40] Lásd itt a 28–29. számú lábjegyzetet!

[41] Fejér Judit: *A XVIII. századi rekonstruált magyar iskolai színpad.* Színház és filmművészet. 1956. 381–384.

[42] Kilián: 1994. 414. Pest nr. 2, 3, 4.

[43] Kilián István: *Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1980. 221–229, 297–299. – Kilián István: *Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében.* In: *Borsodi Levéltári Évkönyv.* I. Miskolc, 1977. 11–25. – Kilián, Pintér, Varga: 1992. 109–148.

után Esztelneken fából színházat is építettek, később Körmöcbányán a Csíksomlyón is. Az utóbbi helyen 1734-ben a földszinti oratóriumban, 1740-től már az iskola mellé épített deszkaszínben vitték színre darabjaikat. Ez később többször javításra szorult, majd 1780-ban leégett, s a határőr katonaság segítségével építették újjá.[44]

A XVIII. század színpada mindig is törekedett a természethű megjelenítésre. Minden jelenetet a valóságnak megfelelő *díszletek* között, valósnak tetsző *jelmezek*ben és *kellékek*kel akartak és kellett is előadni. A jelmeztár bősége azonban az iskola vagy a szerzetesrend anyagi lehetőségeitől függött. Az az iskola, amelyik gazdag volt, vagy sikerült gazdag pártfogókat szereznie, fényes és drága díszletek között, drága ruhákban szerepeltette tanítványait, amelyik szegény volt, az csak a legszükségesebbeket tudta előteremteni.

A protestáns iskolák jelmezeiről, díszleteiről Varga Imre számol be.[45] A pozsonyi evangélikus iskola nagyon gazdag jelmeztárral és kelléktárral rendelkezett. Komoly színpadi gépezetek segítették a valósághoz leginkább hű illúziókeltést. A pozsonyi drámák címjegyzékében Varga Imre egy 1663-ból származó jelmezinventáriumot adott közre. Ebben 58 tételben selyemből, vászonból s másféle anyagokból készült színpadi ruhákat, lábbeliket, katonai harci viseleteket, különféle kellékeket, pajzsokat, trónust, koronát, címereket is felsoroltak.[46] 1656-ban az iskolát felavató ünnepségen bemutatott darabban Poesia szárnyas Pegasuson érkezik, Occasio a felhőkből ereszkedik alá, Pallast meg az égbe ragadják. Kellett tehát Pozsonyban különféle emelő és süllyesztő szerkezeteknek lennie.[47] Eperjesről ugyan nem maradt fenn leltár, de a ránk maradt darabokból tudjuk, hogy a jelmeztár hasonló lehetett, mint a pozsonyi iskoláé. Religio, Innocentia és Auxilium Divinum (Igazi Hit, Ártatlanság, Isteni Segítség) az egyik darabban díszes ruhában jelenik meg, Insidia és Persecutio (Veszély, Üldözés) német öltözékben, Infamia (...) lengyel öltözékben. A Geniusok fehér, Patientia (Tűrés) fekete asszonyi öltözékben volt látható a színpadon. Az allegorikus szereplők kezükben, fejükön koronát, kardot, kelyhet, bibliát, kürtöt, lantot stb. tartottak.[48]

A református drámacímek jegyzékeiből és a darabokból alig lehet következtetni a jelmezekre vagy a kellékekre. A rendezői utasítások nagyon szűkszavúak, vagy olykor feleslegesek, mert olyanokat mondanak el, amiket a rendező egyébként is ki tud következtetni a dráma szövegéből.[49]

A katolikus iskolák jelmezeiről egyelőre nehéz tájékoztatást nyújtani. A jezsuita drámák címjegyzéke ugyan megjelent, napvilágot láttak a magyar

---

[44] Pintér: 1993. 44–53.
[45] Varga: 1995. 155–167.
[46] Varga: 1988. 252–254. Pozsony. nr. E 340.
[47] Varga: 1995. 161.
[48] Varga: 1995. 160–163.
[49] Varga: 1995. 165–166.

nyelvű XVIII. századi drámák, a feldolgozás azonban egyelőre várat magára. Kétségtelen azonban, hogy a katolikus iskolák közül a jezsuiták rendelkeztek a legtöbb és a leggazdagabb pártfogóval. Ahhoz, hogy valamelyest tisztában legyünk a történeti Magyarország negyvennégy városában lévő iskolaszínházak jelmeztáraival, tulajdonképpen végig kell olvasni valamennyi, bármilyen nyelvű XVII–XVIII. századi drámát. Alaposan tanulmányozni kell a rendezői utasításokat, át kell kutatni a jezsuita abolíciós iratokat, s közöttük az átadó, átvevő leltárakat, amelyekből megtudhatnánk, milyen jelmeztára volt a kiválasztott jezsuita iskolának, milyen, a színházi előadásoknál használatos hangszereket hagytak az utódiskolára.

A XVII. század végén Esterházy Pál Velencéből vásárolt díszleteket és jelmezeket a nagyszombati iskolaszínháznak. Ugyancsak ő írja le naplójában, hogy egy alkalommal, amikor a bibliai Judit szerepét neki kellett eljátszania, a rokonság egyik hölgytagja, Thurzó Mihályné öltöztette fel, sőt arról is gondoskodott, hogy ebben a női ruhában a serdülő fiatalembert le is festessék. Ez a festmény ránk is maradt. Ebből kiderül, hogy a darab rendezője vagy az öltöztető nő nem törekedett arra, hogy a fiatal fiút korhű, tehát bibliai jelmezben jelenítse meg, hanem a kor előkelő divatja szerint öltöztette fel.[50] Pintér Márta Zsuzsanna hívja fel figyelmünket arra, hogy Cesare Ripa 1593-ban egy Iconologiát, Jakob Masen pedig 1650-ben egy emblémagyűjteményt jelentetett meg. Hellmayr Antal jezsuita tanár pedig ikonológiai jegyzetet készített, amelyben száznál több allegorikus figura öltözéke és szükséges kellékei találhatók meg betűrendben. Nyilván a kiadott és a könyvtárakban hozzáférhető ikonológiai és más kiadványokból és embléma-gyűjteményekből kellett a rendezőnek tájékozódnia.[51] A szabadtéri játékoknál gyakran természetes díszleteket használtak, mint például Egerben vár helyett egy városfalat. A játék számára kijelölt területen a fákat, bokrokat, sziklákat, építményeket is igénybe vették a tökéletes illúziókeltés érdekében.[52]

A piarista iskolákból nem ismerünk jelmezekről készült leltárkönyvet. Privigyén 1689-ben jegyezték be először, de csak nagyon általánosan az iskolaszínház dolgait így: *res comicae ex vilibus materiis, tela, charta, etc. picta. Una cum variis instrumentis.* 1690-ben ismét megtaláljuk a leltárkönyvben ugyanezt a feljegyzést, most azonban már csak ennyit: *Res comicae*.[53] Kecskeméten Német Károly szerint a padlásra tartó lépcsőfeljáróban tartották a színfalakat.[54] A kisszebeni iventárium mondja a legtöbbet a

[50] Kilián: 1992. 58–63.

[51] Pintér: 1993. 48. A két mű címe: Cesare Ripa: *Iconologia, ovvero Descrizione di diverse imagini di vertu...* 1593. – Jakab Masen: *Speculum imaginum Veritatis Occultae Exhibens Symbola, Emblemata... Exemplis simul ac Praeceptis illustratum.* 1650.

[52] Staud III. 1988. 129–130. Eger, 1700.

[53] Kilián: 1994. 75, 76.

[54] Kilián: 1994. 410. Kecskemét nr. 52.

piarista színpadról. Volt egy elülső függönye a színpadnak, amit kötéllel húztak fel, s erre a függönyre Apollót és a kilenc múzsát festették. A hátsó vagy a belső függönyre egy szökőkút, s mellette Adonisz volt lefestve. Mindkét oldalról három-három oldaldíszletet helyeztek el. Ugyanitt vettek leltárba koronát, művirágokat, jelmezeket, amelyek zöld vagy piros színűek voltak.[55]

Az elmondottak alapján joggal feltételezhetjük, hogy az iskolaszínházak jelentékeny többsége számottevő díszlettel, jelmez- és kelléktárral rendelkezett, s ezekkel mindenütt tökéletes illúziót tudtak teremteni.

Minden valamirevaló színház elsősorban *műsorrend*jével tudja felhívni magára a figyelmet. Manapság egy-egy darabot esetleg több évadon át ötvenszer, százszor is előadnak. A XVII–XVIII. század diákszínpadán csak a legritkább esetben fordult elő, hogy egy darabot kétszer is színre vihettek volna. Többek között ez is oka annak, hogy az előadások kidolgozatlanok, a játékosok esendőek, hangjuk pedig alig érthető. S mégis, ilyen nyilvánvaló hibák ellenére ezek az előadások igen nagy közönséget vonzottak. Ennek oka nyilván a témaválasztásban, s a színház újszerűségében rejlik. Igen sokféle darabot mutattak be. Varga Imre a protestáns színjáték témarendszerét három nagy csoportra osztja: bibliai drámák, ó- és újszövetségiek, ünnepi, alkalmi darabok, világi tárgyú drámák. A történetiek előadhatnak magyar és világtörténetet, antik vagy fiktív történeti tárgyat. Az iskolás darabok szólhatnak a tanulásról, lehet éppen vizsgafeladat, kapcsolhatók iskolai jeles napokhoz, de lehetnek még farsangi, Gergely napi, Gál napi, óév-búcsúztató, köszöntő, lakodalmi tárgyú darabok. Külön csoportba kerülnek a certamenek és a moralitások.[56] Pintér Márta a ferences drámatémákat az alábbiak szerint rendszerezi: a vallásos darabok lehetnek misztériumjátékok mint a passiójáték, az utolsó ítéletről szóló darab, moralitás, allegória, dogmatikus dráma, bibliai tárgyú dráma (ó- és újszövetségi) Szent Ferencről szóló, mártírdráma. A profán tárgyúak: történelmi (valós és fiktív), társadalmi, társadalmi szatíra, pásztorjáték, görög mitológiai tárgyú.[57] A minorita drámát pedig a következőképpen csoportosíthatjuk: a vallásos tárgyú darab lehet liturgikus spectaculum, liturgikus játék, misztériumjáték, miraculum, mártírdráma, lélektani dráma, moralitás, bibliai történeti dráma, bibliai példabeszédből írott dráma, hitvitázó dráma, drámai költemény. A profán tárgyúak lehetnek didaktikus, klasszikus, történeti (valós, fiktív), istenparódia, társadalmi, szerelmi és pastorale tárgyú.[58] Egy piarista tárgyú, a privigyei színjátékról szóló tanulmányban a témarend az alábbi: vallásos darab a betlehemes, a szenvedéstörténeti, az úrnapi, ószövetségi, újszövetségi, szentekről, mártírokról szóló, az erényeket és a bűnöket tárgyaló, a rossz vagy új útra térő ifjúról szóló, vagy a

[55] Kilián: 1994. 610. Kisszeben nr. 80.
[56] Varga: 1995. 40–137.
[57] Pintér: 1993. 54–60.
[58] Kilián: 1992. 45–180.

hitvitát előadó darab. A világi tárgyúak a történetiek (világ-, magyar, antik) az ecloga, az iskolai életet előadó darab, a vetélkedés, a farsangi tárgyú komédia, a májusi ünnepen bemutatott játék, a fösvénységet, a helytörténetet, a házastársi hűséget, az alkalmi tárgyat, a testvérek vagy barátok egymás iránti hűségét tárgyaló játék.[59] Körülbelül ezekbe a témacsoportokba sorolhatók a XVII–XVIII. század magyar iskoláiban előadott drámák. Nyilvánvaló, számtalan egyéb, kisebb csoportot lehet még kialakítani.

A XVII–XVIII. századi magyar dráma és a zene szerves kapcsolatban áll a drámával. Az előadott drámák jelentékeny többségében vagy csak énekbetét hangzott el, vagy zenekarral kísért jelenetek játszódtak. Bárdos Kornél néhány esztendeje egy XVIII. századi jezsuita operát mutatott be előadásában, majd ugyanezt az előadását publikálta is.[60] Ugyanezt a darabot hanglemezen ki is adták. Gupcsó Ágnes zenetörténész egy Privigyén 1700-ban bemutatott, allegorikus keretbe ágyazott szenvedéstörténeti zenés játékról tartott előadást.[61] Szlavkovszki Benedek magyar történeti tárgyú, *Fomes discordiae* című darabja volt első nemzeti tárgyú zenés darabunk.[62] A ránk maradt színlapok pedig arról tanúskodnak, hogy énekesek nagyon sokszor szerepelnek a darabokban.[63] Pesten a nézőtéren elkerítették a zenekar részére fenntartott helyet. Sárospatakon az abolíciós iratok között található az iskolaszínész hangszereiről készült inventárium.[64] A zene természetes társa volt a XVII–XVIII. századi színpadnak. Bárdos Kornél több zenetörténeti adalékot éppen a színháztörténeti kutatás segítségével tudott bemutatni.[65] A piarista címjegyzékből az alábbi hangszerek iskolaszínházi felhasználásáról értesülhetünk: *cimbalum, cythara, fagotistae, tuba, tubicines, tympanistae, tympanotriba.* A szólóénekeseket alkalmilag nevük szerint is szerepeltették a szereposztásban így: *altista, basista, discantista, tenorista.* Az alábbi zenei fogalmak jelzik a zene és a dráma szerves együttélését: *aria, arietta, cantus cum musica, chorus, chorus musicorum, dal, daljáték, duetto, ének, énekes játék, éneki szerzemény, hármas dal, kettős dal, recitativo, symphonia, terzetto.* Sűrűn lépnek fel táncosok is a darabban. Az eredeti műfaj-megnevezés szerint, a *saltus, saltatores* szavakon kívül előfordulnak a *saltus*

---

[59] Kilián István: *Színjáték a 17–18. században.* In: *Irodalomtörténet, irodalomértés.* Szerk.: Cs. Varga István, Vilcsek Béla. Bp., 1995. 9–52.

[60] Bárdos Kornél: *„Castor és Pollux", Zenés iskoladráma a XVIII. század közepéről.* In: *Iskoladráma és folklór.* Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna, Kilián István. Debrecen, 1989. 87–91. Lásd még: Papp Géza: *Az iskolai színjáték és a zene a 16–17. századi Magyarországon.* Uo. 79–86.

[61] Gupcsó Ágnes előadása sajtó alatt. Kilián: 1994. 77–78. Privigye nr. 30.

[62] Kilián: 1994. 89–90. Privigye nr. 59.

[63] Kilián: 1994. Zene-, táncfogalom mutató.

[64] Kilián István: *XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon.* In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 1973. 129–186. Lásd itt a 73. számú lábjegyzetet!

[65] Bárdos Kornél: *Eger zenéje.* 1687–1887. 137.

comicus, a *saltus hastilis, saltus magorum, saltus mystasequorum, saltus nobilium, saltus theatralis* kifejezések is. Nyilvánvaló, hogy ennek a gazdag hagyományú iskolaszínpadnak a zenetörténeti helyét zenetörténésznek kell megkeresni és meghatározni.[66]

A XVII–XVIII. század iskolai színpada elsősorban a számok erejével hívja fel magára a figyelmet. Mérhetetlenül sok darab került színre a magyarországi iskolákban. Ezek közül nagyon sok a gyenge, gyermekes, iskolás darab. A drámák egy része azonban kétségtelenül értékes. Ezeken a színpadokon ismerte meg a magyar közönség a klasszikus latin komédiaírók, Plautus és Terentius darabjait. A színház komplex műfaj, nemcsak a darab és a színész vizsgázik egy mai előadáson, hanem a rendező, a díszletező, a jelmeztervező, a látványtervező, a komponista, az énekes. A tárgyalt két évszázad darabjait is ugyanilyen szemszögből kell vizsgálnunk.

Ha ezek a hajdani iskolai színpadok nem tettek volna mást, csak annyit, hogy Plautus, Terentius, Molière darabjait átírva, „motskaitúl" megtisztítva a magyar közönséggel is megismertették, vagy hogy a görög és latin történelem, mitológia csodaszép történeteit színre vitték volna, akkor is elegendő értéket tudtak volna felmutatni. Így azonban, hogy a magyar és a világtörténelem, jeles exemplumok epikumát dialogizálva színpadra alkalmazták, a közönséget a színház komplex műfajával megismertették, hogy a bibliai történeteket a papi prédikáción túl publikussá tették, ennek az egykor volt iskolai színháznak az értékét nem lehet elegendőképpen megbecsülni.

A XVII–XVIII. századi komplex színház ugyanazoknak a közönségigényeknek tett eleget, mint ma. A darab írója, rendezője, díszlet- és jelmeztervezője, a zenei betétek komponistája ugyanolyan művészi feladatokat látott el, mint manapság. A tárgyalt két évszázad társadalma pontosan ugyanazokat a művészi élményeket igényelte, mint a mai közönség. A kor színháza tehát ugyanazokkal a kínokkal, ugyanazokkal az örömökkel, ugyanazokkal a szellemi igényekkel, ugyanazokkal a művészi eszközökkel dolgozott, mint ma. A német drámakutatás pontról pontra, darabról darabra számba veszi a német városokban előadott drámákat, s azokat a német drámatörténet eseményeinek könyveli el. Nekünk, magyaroknak, éppen úgy számba kell vennünk a magyar dráma múltját, a magyar színház történetének egy-egy jeles vagy jeltelen eseményét, mint teszik azt a németek és más európai nemzetek.

A régi magyar dráma csak úgy él, ha azt nemcsak olvassák, hanem látják is. A régi magyar dráma a levéltárak, könyvtárak mélyéről került a színházat szerető közönség elé. Több kutató, Staud Géza, Varga Imre, Alszeghy Zsoltné, Pintér Márta Zsuzsanna, Demeter Júlia, Kilián István, Kiss Katalin, Riczel Etelka munkája nyomán jelentek és jelennek még a szövegkötetek. Abban a reményben adjuk ezeket közre, hogy néhányról a port lefújva, nemcsak amatőrök, hanem hivatásos színészek is műsorukra tűzik.

---

[66] Kilián: 1994. 765–767. Zene-, táncfogalom mutató.

Pintér Márta *(Veszprém)*

Egyházi és világi mecenatúra a 16–18. századi színjátszásban

A művészetek születése óta szükség volt és van valamiféle mecenatúrára. Még azokban az országokban is létezik állami és egyéni mecenatúra, ahol a nagyszámú és tehetős polgárság majdnem piaci áruként képes megfizetni, finanszírozni a kultúrát. Ma, amikor a színházak fenntartásának kérdése újra és újra előkerül, talán nem érdektelen megvizsgálnunk, milyen anyagi bázison működött a 16–18. századi magyarországi színjátszás, milyen formái léteztek az egyéni és a közösségi mecenatúrának.

Azért is lényeges ez a kérdés, mert a színház egyike azoknak a kulturális szféráknak, amelyek igazán sohasem voltak képesek eltartani önmagukat, s mivel nálunk a színházzal kapcsolatban nem létezett olyan királyi mecenatúra, mint például az oroszoknál vagy a lengyeleknél – sőt a művészetek minden ágát átfogó udvari mecenatúráról Mátyás király halála után nem is beszélhetünk –, a magyar színjátszás csak az egyházi és világi pártfogóknak köszönhette a létét.

Az egyházak mecenatúrája

A magyarországi egyházak már magával az iskolarendszer működtetésével is – az iskolai színjátszáson keresztül – fenntartói lettek egyfajta színházi kultúrának. A 16–17. században a katolikus, az evangélikus és az unitárius egyház tette a legtöbbet ezen a téren. A protestáns iskolákban kb. 1534-től, a katolikusoknál pedig az első jezsuita előadástól, 1581-től kezdve beszélhetünk rendszeres színjátszásról. A színjátszás olyannyira része volt például a jezsuiták iskolai életének – éppen pedagógiai és vallási jelentősége miatt –, hogy a jezsuita iskolák működési szabályzata, a Ratio Studiorum külön fejezetben foglalkozott vele. Ebből következik, hogy azokat az előadásokat, amelyeket csak az iskola közössége, vagy a szülők egy szűkebb csoportja tekintett meg, az iskola saját maga finanszírozta. Más volt a helyzet a szélesebb társadalmi nyilvánosságnak vagy előkelő vendégeknek szánt, általában év végi, reprezentatívabb iskolai előadások esetében. Természetesen ilyenkor is előfordult, hogy a teljes költséget az iskola állta: ilyen az a nagyszabású előadás, amelyet 1702-ben az erdélyi gubernátor, Bánffy György lányának esküvője alkalmából mutattak be a kolozsvári jezsuita gimnázium tanulói (közöttük az egyik főszerepet játszó Mikes Kelemen). A háztörténet külön kiemeli, hogy az előadás, amely elkápráztatta még a reformátusokat is,

200 forintba került, s ezt az összeget az iskola teljesen egyedül, pártfogók nélkül teremtette elő.[1] A költségesebb bemutatók, a komolyabb színpadi berendezések azonban általában meghaladták az iskolák anyagi erejét. Előfordult, hogy ilyenkor a fenntartó szerzetesrend provinciálisa nyújtott alkalmankénti támogatást (1750-ben a székesfehérvári jezsuita iskolának), jóval gyakoribb volt azonban a *főpapi mecenatúra.* Jól mutatja ezt, hogy a püspöki székhelyek iskolai színjátszása – akár jezsuita iskoláról van szó (mint Eger, Kalocsa), akár piaristáról (Veszprém, Nyitra, Vác) – jóval gazdagabb és jobban dokumentálható, mint a többi iskoláé. Ennek a püspöki mecenatúrának az egyik legjobb példája Eger.[2] Már az első, 1692-es színielőadás pártfogója Fenesi György püspök volt, az őt követő Telekesi István is bőkezű mecénásnak bizonyult: 1700-ban kifizette a Dobó Istvánról szóló darab programjának (mai szóhasználattal színlapnak nevezhetnénk) nyomtatási költségeit, prémiumot osztott a humán tudományokban legkiválóbb tanulóknak (ebbe beletartoztak az előző évi színielőadások legjobb szereplői is), 1703-ban pedig 100 rhénus forintot (vagyis 120 magyar forintot) adott a házfőnöknek, aki a pénzen arannyal szegett függönyt, és különféle színpadi jelmezeket hozatott Bécsből.[3] Folytatta a mecenatúrát Erdődy Gábor, majd Barkóczy Ferenc püspök is, aki „diszszes Játékos Palotát" emelt az iskolában.[4] Az év végi, reprezentatív előadásokon legtöbbször más egyházi méltóságok (kanonokok, vicariusok) is részt vettek, és esetenként ők is hozzájárultak a költségekhez... Máskor egy-egy vendég, 1727-ben és 1741-ben Foglár György szerbiai püspök bőkezűségéből jött létre az előadás. Bár a jezsuita iskolai színjátszás 1773 után megszűnt, Eszterházy Károly püspök fontosnak tartotta, hogy a tervezett Universitas épületének második emeletén színházterem is létesüljön, s ez 1782–1783-ban meg is épült.[5] Eger példáján jól láthatók a főpapi mecenatúra leggyakoribb formái: a drámaprogramok vagy a drámaszövegek kinyomtatása (jellemző, hogy a ferences anyagból mindössze egyetlen nyomtatott drámaszöveget ismerünk, de azt éppen Szombathelyen és a győri püspök látogatásának alkalmából mutatták be)[6]; a színházépület vagy a színpad költségeihez való hozzájárulás (ez történt Veszprémben is, ahol 1798-ban a püspök és a kanonokok adományaiból állítottak fel egy színpadot a

---

[1] Historia Societatis Jesu Claudiopoli Ab anno Millesimo Septingentesimo Primo, ab exordio scilicet seculi post Christum natum decimi octavi degentis. OSZK Kt. Fol. Lat. 2039. 30.

[2] A város színjátszásának történetét Kilián István dolgozta fel. Kilián István: *Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai 1692–1772.* In: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993.* (Szerk.: Antalóczy Lajos.) Eger, 1993. 185–225.

[3] Kilián István: *i. m.* 192.

[4] Kilián István: 209.

[5] *A katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma.* (Szerk.: Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna–Varga Imre.) Bp., 1992. 211.

[6] Angster Jeromos: *Drama Officioso-Bucolicum.* Sopron, 1775.

kispapok színjátszásához)[7]; jelmezek és kellékek vásárlására pénzadomány; az előadás szereplőinek megjutalmazása; illetve az egész előadás finanszírozása. Ezt látjuk Győrben is, ahol Fengler József püspök jóvoltából mutathatják be a kispapok Fejér György: *A tisztségre vágyódók,* és Simai Kristóf: *Mesterséges ravaszság* című darabját, illetve 1791–1798 között három farsangi komédiát.

Ez a témaválasztás egyébként eléggé kivételes dolog, mert a mecénás még a 18. század végén is joggal várhatta el, hogy az ő pénzén színre került darabok kötődjenek saját személyéhez, megfeleljenek a család társadalmi súlyának – ezt főként a főúri, világi mecenatúránál láthatjuk majd –, vagy legalábbis alkalmasak legyenek komoly reprezentációra. Egerben csak tragédiák, főként magyar történelmi tárgyú, illetve az egri püspökséghez kapcsolódó (Eger első, mártír püspökéről szóló) darabok kerültek színre a püspökök adományából, olyan előadásokon, amelyeken a város színe-java részt vett. Fengler püspök nemcsak a témaválasztásban volt nagyvonalú: személyesen is fogadta az egyik 1791-es előadás szereplőit, és négy arannyal jutalmazta a színészeket.[8] Patachich Ádám püspök 34 tagú zenekart és egy neves német karmestert szerződtetett 1764-ben, akikkel oratóriumokat és operákat mutatott be Nagyváradon, s a színháztermet is átépíttette. A főpapi mecenatúrára a meginduló hivatásos színjátszásnak is szüksége volt, így az nem köthető csak az iskolai színjátszáshoz, és nem is tűnt el annak hanyatlásával. A kolozsvári magyar színtársulat előadásainak rendszeres látogatója volt Mártonfi József erdélyi püspök, aki 1794-től kezdve páholybérlettel támogatta a társulatot, s emellett 1811-ben 5000 forintos adományt is tett a kolozsvári állandó színház felépítésének támogatására.[9] A főpapi mecenatúráról összességében elmondható, hogy bár az egyes püspökök, kanonokok egyéni ízlését és hajlamát nem hagyhatjuk figyelmen kívül (ezt mutatja az az ellenpélda is, hogy Eszterházy Pál László pécsi püspök 1792-ben excommunicáltatni akarta azokat a kispapokat, akik engedélyt kértek tőle három farsangi komédia eljátszására)[10], a színielőadások patronálása mégis szinte kötelező, az egyházi méltósághoz szervesen hozzátartozó feladattá vált az idők folyamán. A püspöki székhelyektől távolabb eső iskolákban a canonica visitatiók alkalmával, esetenként; a püspöki, érseki székhelyen lévő iskolákban viszont állandó jelleggel valósult meg a mecenatúra. A színielőadások patronálása a főpapi reprezentáció része lett. A színház kétszeres társadalmi nyilvánosságot jelentett, hiszen a főpapok általában személyesen is részt vettek a bemutatókon (erre számtalan

[7] Kilián–Pintér–Varga: *i. m.* 247.

[8] Kilián–Pintér–Varga: *i. m.* 222, 225, 229.

[9] *Magyar Színháztörténet.* (Főszerk. Székely György.) I. *1790–1873.* (Szerk.: Kerényi Ferenc.) Bp., 1990. 98, 159. A kastélyszínházról szóló fejezetet Kilián István és Székely György, a többi hivatkozott fejezetet Kerényi Ferenc írta.

[10] Kilián–Pintér–Varga: *i. m.* 223.

példát sorolhatnánk fel minden szerzetesrend iskolájából), ahol a prológust elmondó szereplő vagy a rendező tanár külön köszöntötte őket, s ahol a prémiumok kiosztásával – akár személyesen, akár megbízottaik útján tették ezt – maguk is fontos szereplőivé váltak az ünnepi ceremóniának, másrészt viszont a drámaprogramok vagy szövegek kinyomtatásával még egyszer a társadalmi nyilvánosság elé léphettek, hiszen ezek a nyomtatványok a leghangsúlyosabb helyen közölték az előadás pártfogójának a nevét, minden címével és rangjával egyetemben.

Az egyéni, főpapi mecenatúra mellett a katolikus iskolákban létezett egy *társulati támogatási* forma is, a Mária-Társulatoké. Az első ilyet 1563-ban alapították Rómában, kifejezetten iskolások számára. A társulat tagjai külön összejöveteleket tartottak, társulatilag jelentek meg az ünnepélyeken, körmeneteken, s a tagok kötelezték magukat Mária tiszteletére, naponkénti misehallgatásra, havonkénti áldozásra, és az irgalmasság gyakorlására. A társulatoknak külön pecsétje, naplója, pénztára volt. A társulatok vagyona jótevőktől, főpapi adományokból vagy mint Körmöcbányán, a városi magisztrátustól származott. Ferences iskolákból több adat van arra, hogy a Mária-Társulat a saját pénztárából támogatta az iskola színielőadásait. Csíksomlyón, ahol rendszeres főpapi mecenatúráról nem beszélhetünk (mindössze 1742-ből van adatunk arról, hogy Klobusiczky Ferenc erdélyi püspök is megtekintett egy előadást), a mecenatúrát szinte teljes egészében a Mária-Társulat vállalta magára. 1748-ban a Társulat megjavíttatta az előadásokhoz használt deszkaszínt, 1774-ben megvásárolta az előtte levő kertet, hogy a kintrekedt nézők onnan figyelhessék az előadást, 1776-ban pedig lemásoltatta és beköttette 48 dráma szövegét.[11] Úgy tűnik, hogy a társulati életnek része volt az előadások megtekintése, vagy az azokban való részvétel, és a drámaíró-rendező tanárok fontos tisztségeket töltöttek be a Társulatok vezetésében is. (Itt jegyzem meg, hogy a 13. század óta a liturgikus drámákat, s főként a passiójátékokat gyakran vallásos laikus társulatok, confraternitások adták elő, s Rómában most is egy Jézus Szíve társulat mutatja be a hagyományos nagypénteki passiójátékot évről évre).

A protestáns egyházi mecenatúra a 16–17. században főként a városi mecenatúrával összefonódva volt jelen. A presbitériumnak komoly szerepe volt az előadások engedélyezésében: a város csak akkor támogatta a bemutatót (és engedte át a piacteret, a dísztermet erre az alkalomra), ha az iskola egyházi elöljárói már megvizsgálták a bemutatandó darab szövegét. Természetesen a költségek egy részét itt is az iskolát fenntartó egyházközség állta.[12] A polgári mecénások többsége tagja volt a presbitériumnak is, így a mecenatúrában a világi és az egyházi elem nem különült el élesen.

---

[11] *Csíksomlyói iskoladrámák.* (S. a. r. Alszeghy Zsolt–Szlávik Ferenc.) Bp., 1913. 12.

[12] Van adat arra is, hogy külön pénzt kaptak az előadások szereplői, pl. Aranyoson a református egyházközség 2 rajnai forintot adott 1792-ben az „Actioért". *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* (Szerk.: Varga Imre.) Bp., 1988. 395.

Ez a színjátszás egészéről is elmondható, hiszen a legtöbb iskolában egyházi és világi pártfogók együttes adományaiból jöttek létre az előadások. Jó példa erre Szepeskáptalan, ahol a jezsuita iskola legfőbb patrónusa, gróf Csáky István szepesi főispán felváltva oszt prémiumot és nyomtattat drámaszínlapot Tarnóczy Mátyás szepesi préposttal.[13] Ennek az egy iskolának a példáján is látszik a mecenatúra fontossága: bár nem tartozik a legjelentősebb gimnáziumok közé, a Csáky família és a mindenkori szepesi prépost támogatásának köszönhetően szinte minden előadásáról nyomtatott program maradt ránk.

A *főúri mecenatúra* egyébként nem sokban különbözik a főpapitól. A művészetpártoláson kívül itt is a társadalmi reprezentáción van a hangsúly, egy-egy főúri család saját tekintélyét növeli azzal, ha egy iskolát patronál, így a mecenatúra szokása apáról fiúra folytatódik. Alacsonyabb szinten pedig a közéletben való szerepvállalás velejárója a színházi mecenatúra. Az általunk ismert köznemesek, kisnemesek mind a megyei közigazgatás tagjai: pl. Sztankay Zsigmond, Sáros megyei szolgabíró,[14] Szilágyi Sámuel, erdélyi táblabíró,[15] Zidanics István, Moson megyei táblabíró stb.,[16] akik közéleti, politikai szerepvállalásuk részeként gyakoroltak jótékonyságot. Mivel a főispáni választásokat, beiktatásokat, reprezentációs eseményeket szinte mindig látványos színielőadások kísérték, a megyék főispánjai is állandó mecénásai voltak a legjelentősebb iskoláknak. Ebből is kitűnik, hogy a társadalmi hierarchia bizonyos pontjain – már a vármegyei tisztségviselők szintjén is – a mecenatúra általánosan elvárt, szinte kötelező jellegű, és mindkét fél számára kölcsönösen előnyös. Ha az ilyen „dotált" előadásoknak nincs is kötelező témarendje, az iskolák igyekeznek alkalmazkodni a pártfogók személyéhez és ízléséhez – ezt teszi majd az első hivatásos színtársulat is –, és legalább a színdarabok záró jelenetében megjelenítik a mecénás család címerét vagy egy allegorikus élőképpel mondanak köszönetet. Az iskolák kiválasztásában egyébként elsősorban személyes motívumok, illetve az iskola közelsége dominált (jól látjuk ezt majd Esterházy Pálnál). Ilyen személyes motívum, ha az illető főúr vagy nemes maga is az iskola növendéke volt, vagy a család valamelyik tagja alapította az iskolát, vagy éppen akkor az iskola tanulója volt valamelyik családtag stb. A mecenatúra itt is főként a prémiumosztásban

---

[13] 1646–1648: Csáky István (a fia is az előadások szereplője volt), 1650–1651: Tarnóczy Mátyás, 1650: Lippay György esztergomi érsek, 1650: Pálfi Pál nádor, 1652: Csáky István volt az előadás patrónusa. *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* (Szerk.: Staud Géza) I. Bp., 1984. 454 skk.

[14] Nagyszombat, 1722. *Verae fidei propugnaculum Zela* c. előadás mecénása.

[15] 1752-ben Medgyesen zenészeket és énekeseket szerződtetett, akikkel hetente kétszer koncertet, Metastasio-operákat adott. Gálos Rezső: *Erdélyi hangversenyek a XVIII. században.* In: Zenetudományi tanulmányok. II. Bp., 1954. 489–501.

[16] Nyitra, 1730. *Junius Brutus* c. előadás mecénása.

és a színlapok kinyomtatásában jelent meg, mivel ennek volt a legnagyobb társadalmi nyilvánossága, de létezett a többi forma is: csekefalvi Bándi András két elválasztó falat és 12 festett kulisszát készíttetett a csíksomlyói iskolának,[17] Gyergyószárhegyen gróf Boér Zsófia „kegyis protectiojával" mutattak be egy passiójátékot,[18] egy 1765-ös egri adat szerint pedig az egyik tanuló édesapja, Hunyadi György 200 Ft értékű jelmezt adományozott a gimnáziumnak.[19] A magyar iskolai színjátszás legfőbb mecénása az Esterházy család volt. Közülük is kiemelkedik Esterházy Pál (1635–1713), aki színészként, nézőként és mecénásként is jól ismerte a színházi kultúrát. „Úgy élt, olyan megnyilvánulásai voltak, amelyek azt jelzik, hogy önmagát mint élete főszereplőjét, egy valóságos vagy elképzelt közönséggel való kölcsönhatásban értelmezte" – írta róla Knapp Éva és Tüskés Gábor a mecenatúrájáról szóló kiváló tanulmányban.[20] Ez a fajta barokk főúri magatartás – amely Zrínyi Miklóstól sem volt idegen – különösen érzékeny volt a teátrális jelenetekre és az önmagáról másokban élő kép tudatos alakítására. Esterházy Pál is családi örökségként, neveltetéséből adódóan lett mecénás. Apja, Esterházy Miklós nádor, hivatalánál fogva is többször jelen volt mint prémium-osztó mecénás Nagyszombatban a jezsuita gimnázium előadásain, s fia már négyévesen elkísérte. Esterházy Pál nagyszombati tanulóévei alatt hét alkalommal szerepelt mint színész.[21] 19 éves korától pedig rendszeres néző: Nagyszombat, Pozsony, Sopron iskolai előadásai mellett gyakori vendége volt a bécsi színháznak is. Mecénásként 1664-ben lépett fel először, amikor is – akárcsak apja 1640-ben – kölcsönadta saját zenészeit a soproni jezsuita gimnázium darabjaihoz. Nem elégedett meg azonban az alkalmi támogatással, 1675-ben Nagyszombatban, 1677-ben pedig Sopronban tett alapítványt, hogy hosszú távra megoldja az irodalomban kiváló tanulók díjazását, prémiumát, és a drámaprogramok kinyomtatását. Az alapítványok tőkéje 1000 forint volt, ennek évi kamataiból kb. 30-40 diák kaphatott pénz- vagy könyvjutalmat, egészen 1773-ig, a rend feloszlatásáig. A díjazás gesztusa az előadás része volt, sőt sokszor a darabé is: a prológusban vagy az epilógusban fellépett a mecénás Geniusa (Esterházy sohasem adta át személyesen a díjakat, bár az előadásokon, ha csak tehette, mindig megjelent), méltatva a pártfogót, Esterházy halála után pedig a család dicsőségét. A tárgyválasztásban nem látszik célzatosság, az alapítványi előadások repertoárja megegyezik az egyébként is

---

[17] Pintér Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században.* Bp., 1993. 46.

[18] Uo.. 82.

[19] Kilián István: *i. m.* 211.

[20] Knapp Éva–Tüskés Gábor: *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás.* In: *Az iskolai színjátszás és a népi dramatikus hagyományok.* (Szerk.: Kilián István–Pintér Márta Zsuzsanna.) Debrecen, 1993. 22.

[21] Staud Géza: *i. m.* I. 98–104.

szokásossal,[22] csak Esterházy halála után, 1727-ben került színre egy olyan történelmi dráma (Jób Gábor: *Primus Esztoras* című műve), amely kifejezetten az Esterházy család eredetéről szólt. Az alapítványi támogatás mellett megmaradtak az esetenkénti adományok is. Esterházy 1689-ben 100 arany értékű jelmeztárat, 1692-ben 1000 Ft értékű színházi felszerelést, 1696-ban pedig drága velencei jelmezeket adományozott a nagyszombati iskolának, 1691-ben pedig 2000 forintot juttatott a díszterem átépítésére, amelyet ezentúl Theatrum Academicumnak neveztek.[23] A mecenatúrát Esterházy Pál utódai is folytatták,[24] különösen Esterházy Pál Antal és Esterházy (Fényes) Miklós, aki a 18. század legjelentősebb magyar kastélyszínházát működtette. A kastélyszínházak fenntartása folyamatosan jelentős anyagi áldozatot kívánt az arisztokrata családoktól, ellentétben az alkalmankénti mecenatúrával, de a dolog társadalmi presztízse is sokkal nagyobb volt – az előadások egy része eleve uralkodói, helytartói látogatásokhoz kötődött.

Csak a leggazdagabb arisztokrata családok (a Pálffyak, az Erdődyek, a Patachichok, a Grassalkovichok) engedhették meg maguknak kastélyszínház létesítését, így ez a vagyon és tekintély jelzésére is szolgált, amellett persze, hogy a kultúra támogatásának is fontos eszköze volt.[25] Bár ezek magánszínházak voltak, de a mai kutatások szerint nagyobb társadalmi hatásuk volt, mint ahogy eddig feltételezték. A kastélyszínházak kapuit megnyitották a környékbeli nemesség, vagy pl. gróf Erdődy János pozsonyi színházában a városi polgárok előtt is, igaz, csak a meghívottak vehettek részt a bemutatókon.

Még szélesebb réteget érintett aztán a mecenatúrának az a fajtája, amikor a kastélyszínházak felszerelését a főurak vagy örököseik a fiatal magyar hivatásos társulatoknak adományozták. Ez történt a tótmegyeri kastélyszínház esetében. 1803-ban gróf Károlyi József özvegye a színház többszáz tételből álló színi készletét (miután eladni nem sikerült) a debreceni színtársulatnak adományozta azzal a kikötéssel, hogy az Debrecenből el nem vihető.[26] A Károlyiak másik, nagykárolyi kastélyszínházának a felszerelését is egy hivatásos színtársulat, a nagyváradi kapta meg 1814-ben. Gróf Bánffy Dénes és József háziszínházuk díszleteit a marosvásárhelyi játékszínnek, Kótsi Patkó

---

[22] Knapp–Tüskés: 29 skk.

[23] Uo. 24.

[24] Ők is szerepeltek a soproni jezsuita gimnázium színpadán: fia, Esterházy Mihály 1682-ben, Esterházy István és Sándor 1708-ban, dédunokája, Esterházy Miklós 1751-ben játszott. Knapp–Tüskés *i. m.* 23.

[25] Természetesen a fenntartás költségeiben is voltak különbségek: az állandó színtársulat, zenekar, karnagy alkalmazása, önálló színházépület megépítése sokkal drágább volt, mint meghívni német hivatásos színtársulatokat a kastély dísztermében rendezendő előadásokra, fizetve a teljes költséget – az előbbire az Esterházyak, Grassalkovichok, az utóbbira a Rádayak jelentenek jó példát.

[26] *Magyar Színháztörténet,* 32.

Jánosnak társulatának ajánlották fel.[27] A mecenatúra egyik formája volt az is, hogy gróf Rhédei Mihályné palotájának nagytermét a kolozsvári hivatásos színtársulat egy évig ingyen használhatta. Az ott tartott jelmezbálok jelmezeit pedig a résztvevő polgárok és nemesek gyakran odaajándékozták a színtársulatnak. Ugyancsak Kolozsvárott gróf Mikes János pénzzel és 25 symphonia és „egyéb hasznos musikálé" adományozásával segítette a hivatásos színjátszást.[28] A mecenatúrából a református főurak is kivették a részüket, főként a Teleki, a Bethlen, a Ráday család. Eszéki István *Rythmusokkal való szent beszélgetés* című darabját gróf Teleki Mihály nyomtattatta ki 1667-ben. A marosvásárhelyi iskolai színjátszás újraindulása is három főúri diáknak volt köszönhető. Az 1792. június 29-i előadás költségeire gróf Bethlen Imre, Bethlen Sándor és Teleki Lajos hat aranyat adott.[29]

A 18. század végi főúri mecenatúrában különösen fontos szerepet játszott Wesselényi Miklós. Amikor 1797-ben csődbe jutott az erdélyi magyar színtársulat, kifizette annak 5000 forintos tartozását, s ezzel a színház az ő magánvállalkozása lett. Mégsem tekinthetjük ezt a lépést nyereségelvű, gazdasági vállalkozásnak, sokkal inkább bújtatott mecenatúrának, hiszen haláláig, 1807-ig újabb 2000 forintot költött saját vagyonából a színtársulat fenntartására. A helyzet ellentmondásosságát jól mutatja, hogy bár a társulatnak felvilágosult szabályzata, és szakosodott belső igazgatása volt, sőt 1803-tól a társulat igazgatója nem havi fix összeget, hanem a bevétel 7%-át kapta fizetésként, a társulat mégis teljes egészében a tulajdonostól, Wesselényitől függött. Évente kétszer el kellett menniük Zsibóra, ahol színielőadást mutattak be a kastélyban vagy a vadaskertben (mintha kastélyszínházban játszanának), s ilyenkor kötötték meg a szerződéseket és ilyenkor kellett elszámolniuk a pénzzel is. Wesselényi ugyanakkor jól látta, hogy az egyéni mecenatúra ideje lejárt, „a vármegye vagy más publicumnak minden befolyása, közbenjövetel avagy protectioja... nélkül egy társaság fenn nem állhat" – írta.[30] Látta azt is, hogy egyetlen város közönsége nem képes eltartani a színészeket, ráadásul a nyári szezonban a színházbajárók többsége falura költözik, ezért társulata 1798–1808 között vidéken is vendégszerepelt.

A szélesebb *polgári, városi mecenatúra* legkorábbi nyomait a német ajkú városokban találjuk meg, Bártfán, Pozsonyban, Sopronban a 15. század első harmadától kezdve rendeztek színielőadásokat, iskolások, céhek, esetleg vallásos társulatok részvételével és a magisztrátus támogatásával. A 16. században az evangélikus iskolák előadásai nyilvánosak voltak, fontos részét jelentették a városok kulturális életének, szórakozási lehetőségeinek. Éppen ezért a város vezetése – amellett, hogy sokszor helyiséget biztosított az elő-

[27] *Magyar Színháztörténet*, 84.
[28] *Magyar Színháztörténet*, 87, 84.
[29] Varga Imre: *i. m.* 450.
[30] *Magyar Színháztörténet*, 101.

adásokhoz – anyagilag is áldozott az iskolaszínházra. A bártfai számadáskönyvekből kiderül, hogy a magisztrátus 1553 és 1648 között minden iskolai előadásért 1–3 forintot adott vagy a kántornak, vagy az iskolarektornak, vagy közvetlenül a diákoknak.[31] A tarifa ugyanennyi volt Besztercén, Biccsén, Kassán, Körmöcbányán, sőt az erdélyi szász városokban is: Brassóban 1542-ben két forintot, Segesváron 1621-ben három forintot fizettek a színjátszó diákoknak. Ez a javadalmazás annyira elfogadott volt, hogy az iskolamesterek fizetésébe is beépítették: 1582-ben a selmecbányai iskolarektorral olyan szerződést kötött a város, hogy heti munkabérén, három forinton kívül minden előadásért hat forint „Comoediengeld"-et, játékpénzt fizetnek neki.[32] Többször előfordult, hogy az előadásért járó pénzt természetben fizették ki. Besztercebányán 1643-ban a komédia szereplői négy icce bort kaptak, Körmöcbányán 1669-ben a rektor 11 icce bort kapott (1ft 43 kr. értékben). Sopronban 1701-ben egy vödör sört (3ft 3 kr. értékűt) utaltak ki a diákoknak.[33] Ugyanez a szokás a katolikus iskoláknál is megmaradt: a 18. század közepén alapított körmöcbányai ferences gimnázium igazgatójának harminc forintot utaltak ki a városi pénztárból a színészek megjutalmazására, és a muzsikusok fizetésére.[34] Az, hogy a városi zenészek játszottak az iskolai előadásokon, vagy hogy a bérüket a város fizette, máshol is gyakori dolog volt, pl. Sopronban. Ugyanitt a város fizette a színpadot készítő ácsok munkáját 1647–1658 között, és a díszleteket készítő festőt is.[35] A városi mecenatúra másik formája a színdarabok kinyomtattatása volt: Juhász Máté 1761-ben írt passiójátékát „Jászapáti Várossának Istenes költségével" adhatta ki.[36] A városi mecenatúra az iskolai színjátszás megszűnésével is megmaradt, de már más viszonyok között működött. A 19. század elején Szeged, Kecskemét, Nagykőrös városa azzal támogatta a hivatásos magyar színtársulatokat, hogy ingyen játszóhelyet, fuvart és szállást biztosított a színészeknek.[37]

Természetesen már a kezdetektől fogva létezett a városi polgárok egyéni mecenatúrája is. Eperjesen az 1660-as években a kollégium patrónusai finanszírozták az előadásokat, 1721-ben Nagypalugyán Buchholtz György evangélikus iskolarektor kérésére egy Fischer nevű kereskedő festékeket ajándékozott az előadáshoz, 1810-ben pedig debreceni polgárok adtak újévi ajándékot, ingyen szállást és díszlet-adományt az ott vendégszereplő erdélyi magyar színtársulatnak, jól mutatva, hogy bár a páholybérlők többsége még mindig földbirtokos volt, a polgári közönség szerepe érezhetően megnőtt az 19. szá-

[31] Varga Imre: *i. m.* 50.
[32] Uo. 303.
[33] Uo. 75, 203, 320.
[34] Pintér Márta Zsuzsanna: *i. m.* 128.
[35] Varga Imre: *i. m.* 320 skk.
[36] Kilián–Pintér–Varga: *i. m.* 149–150.
[37] *Magyar Színháztörténet*, 103.

zad elején. Buccholtz Györgyre (1688–1737) érdemes visszatérnünk, mert évtizedeken át vezetett latin nyelvű naplójából egy-egy evangélikus iskolai előadás teljes egészében rekonstruálható. Buchholtz a bevételek alapján utólag számolt el tanár kollégájával, a festővel, az asztalosokkal, és a szereplő diákokkal. Úgy tűnik, hogy ezek a bevételek a nézők adományai voltak, de előre megállapított belépődíjról nem volt szó. Egy 1724-es bibliai tárgyú előadás első napjának bevétele 39 rajnai ft és 64 dénár volt. A késmárki városi tanács utasítására az előadást meg kellett ismételnie, a második napon 17 ft 26 dénár gyűlt össze. Buchholtz a munkájáért egy aranyat kapott a várostól. Az előadás bevételéből – a költségek levonása után – két és fél rajnai forintot adott diákjainak, akik ezt kevesellték, mert táncolniuk is kellett a darabban, s azért külön pénz járt. A lázadó diákok közül hármat carcerbe zártak, a többi – a tanártól való bocsánatkérés után – kegyelmet kapott. 1730-ban is kétszer kellett eljátszatnia egy József-drámát, ennek a bevétele 30 rajnai ft volt. Az előadás másnapján megcsinálta az elszámolást, a conrectornak 5, a festőnek 10 ft-ot küldött a pénzből.[38]

*A nézők adományai*ra máshol is számítottak. A 17. sz. végi *Comoedia generalis* c. darab epilogusában ezt olvashatjuk: „Im az kapu félre asztal téríttetett, / A melyre egj persely ládácska tétetett, / Annak a fedelin egj kis lyuk metczetett, / Vesd abba, számunkra ha pénz készíttetett".[39] A csíksomlyói előadások aktuális költségeinek a nagyobb részét is a közönség adományaiból fedezték.[40] A bencés diákok 1792-es komáromi előadásán „a' fizetés pedig kinek kinek szabad akaratjára hagyatik" – írta a Magyar Hírmondó.[41] Marosvásárhelyen „a játék végével 2 persona tányérokkal a kollégium kapujában állottak, s a nézők sok pénzt hánytak, valami 30 ft gyűlt volt" – írta az egyik szereplő, Fogarasi Sámuel.[42] Ez ugyanaz az 1792-es előadás volt, amelyet a főúri mecenatúra kapcsán már idéztem, s mivel a szereplők egy része a várostól kapta a jelmezét, jól látható, hányféle módon gyűlt össze egy-egy előadás költsége. Ugyanitt 1775-ben bemutattak egy olyan darabot is, amelynek a dramaturgiájába épült bele az adománykérés gesztusa. Nem az előadás előtt vagy után kérték a támogatást, hanem az első játékrész végén az egyik szereplő, egy „Együgyű trójai rab" járt körbe a nézőtéren, pénzt kérve sebe gyógyítására.[43] Feltűnő, hogy az iskolai, kispapi szemináriumi stb. elő-

[38] Varga Imre: *Buchholtz György és az iskolai színjátszás.* ItK, 1989. 222 skk.

[39] Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században.* Bp., 1992. 111.

[40] „...frontispicium compactum est... partim sumptibus congregationis, majori ex parte ex oblatis ratione Comediae". Annales Almae Sodalitatis 1751–1752. Idézi: Alszeghy–Szlávik *i. m.* 14.

[41] Kilián–Pintér–Varga: *i. m.* 27.

[42] Varga Imre: *i. m.* 450.

[43] *Protestáns iskoladrámák.* (Sajtó alá rend. Varga Imre) Bp., 1989. I. 632. „De jaj, még is tsak fáj, nem gyogyul, mit tégyek? / Né be sok Ur van ot, tsak hozzájok mégyek. / Pénzt kérek töllek, hogy Urusságot végyek, / Melyből aprodonként kivül rája kennyek".

adásokon sehol nem találkozunk előre megszabott belépődíjjal, enélkül azonban a bevétel csak esetleges volt.

A mecenatúra kérdése a 18. század utolsó két évtizedében rendkívül égető problémává vált a kultúra minden területén (elég Csokonai vagy Kármán küzdelmeire gondolnunk). Fizetőképes, erős polgárság híján – bár a polgári mecenatúra lenne a korszerű – tovább él a feudális, főúri mecenatúra, amely rendkívül kiszolgáltatottá teszi a művészt. Hiába próbálják szélesebb társadalmi körökkel finanszíroztatni a könyv- és lapkiadást vagy a színjátszást, önmagában az előfizetési rendszer, vagy a közönség belépődíja nem képes rentábilissá tenni azt. Amikor Kelemen László pesti magyar színtársulata megkezdi működését, olyan színházi struktúrába kellene betagozódnia, amely már évtizedek óta polgári, vállalkozói alapokon működik. A német színtársulatok vezetői maguk is kistőkések, akik a saját vagyonukkal felelnek működésükért. Legfőbb bevételi forrásuk a bérletes közönség, így a bevételük jól tervezhető. Még ez sem biztosítana azonban nyereséget: a színigazgatók a városi mulatságok (bálok, hangversenyek, állatheccek) bérleti jogának megszerzésével egészítik ki jövedelmüket. Működésük után – Mária Terézia óta – taxát fizetnek, és bizonyos számú előadás után jótékonysági előadást kell adniuk. Kelemenék hiába alakítanak ki egy rendkívül differenciált jegyrendszert (a páholyjegy 40-szeresébe került, mint a karzat 10 krajcáros belépőjegye), ha a legtöbb jegy mindig a legolcsóbbakból kelt el, és hiányzott az a magyar anyanyelvű polgári közönség, amely a bérleteket megvehette volna. Az előadások látogatottsága kb. 20%-os volt.[44] Ugyanez volt a helyzet az 1792-ben alakult erdélyi magyar színtársulatnál is. Itt is ugyanolyan jegyárak voltak, mint Pesten, és egy év múlva még csökkentették is őket, a jegybevétel csak harmada volt a tervezettnek. A társulat csak azért tudta elkerülni a csődöt 1797-ig, mert a jegybevétel mellett bevételük 60%-a adomány és kölcsön volt.[45] Nagyon hamar nyilvánvaló lett, hogy a színtársulatok nem tudják önmagukat fenntartani. Királyi segítségre nem számíthattak, mert bár II. József rendkívül tájékozott volt színházi ügyekben, még a saját maga szorgalmazta bécsi Burgtheaternek sem nyújtott hivatalos állami támogatást, csak nagy összegű páholybérlettel támogatta a színházat. Ugyanezt tette Pesten a nádor, Kolozsvárott pedig az erdélyi helytartó. A valós értéknél jóval drágább páholybérletet váltottak a kormányhivatalnokok, 1793-ban Pesten Ürményi József személynök, Zichy Károly országbíró, és a helytartótanács tagjai is. Ez sokkal inkább adomány, mecenatúra volt, mint valódi bérlet, azonban a mindennapi működéshez szükséges bevételek hiányát nem tudta pótolni. Ráadásul, mivel nem a bérletes nagyközönség tartotta el a színházat, hanem néhány főúri páholybérlő, a repertoárnak az ő – a bécsi színházakhoz szokott – igényeiket kellett kielégítenie. Így közönségdarabok helyett rendkívül költséges operákat és zenés játékokat kellett színre vinni.

---

[44] *Magyar Színháztörténet*, 60 skk.

[45] *Magyar Színháztörténet*, 89.

Addig is, amíg a magyar színtársulatok képesek lesznek önállóan fennmaradni, a megoldást a kortársak az országos *testületi pártolás*ban látták. Mivel a magyar nyelvű hivatásos színészet fennmaradása ekkor már politikai kérdéssé vált, s a színház nemzeti ügy lett, a mecenatúrát a magyar nemesség, a vármegyék vállalták magukra. Korábban is volt olyan, hogy a vármegyei elöljáróság vállalta egy trencséni jezsuita iskolai előadás költségeit, pl. 1724-ben,[46] most azonban hosszabb távon próbálták megoldani a magyar színészet finanszírozását. 1792–1793-ban hat vármegye jelképes páholybérletet váltott (megyénként 50 aranyért) a pesti előadásokra, 1792–1796 között pedig 14 vármegye és a jászkun kerület 3149 ft 12 kr. segélyt gyűjtött össze, s gyűjtőíveket küldtek szét a vármegyei tisztviselőknek és az arisztokrata pártolóknak (nekik 30 aranyba került a páholybérlet) is. A tervbe vett 400 ezer ft-nak azonban így is csak a töredékét sikerült összegyűjteni. Pedig ebben a formában – ahogy Kerényi Ferenc hangsúlyozza – olyanok is vállalták a színészet mecenatúráját, akik birtokaik, lakóhelyük fekvésénél fogva nem juthattak el a pesti előadásokra, s a pártolást nem mint a saját művelődési igényeiket is szolgáló gesztust, hanem mint hazafias tettet fogták fel. A vármegyék közül Pest járt az élen, amely nemcsak a legnagyobb összegű adományt (428 ft-ot) nyújtotta a színtársulatnak, hanem természetbeni kedvezményeket is adott: a vármegyeház épületében irodát biztosított a színtársulatnak, ingyen fuvart adott a megyehatárig stb.[47] Erdélyben is országgyűlési szinten próbálták megoldani a magyar színház ügyét: 1792-ben 770 ft adományt szavaztak meg a kolozsvári színtársulatnak (ebből 400-at a gubernátor vállalt), 1794–1795-ben pedig a költségvetési maradványt, 548 ft 30 kr-t juttatták a színháznak. Az volt a terv, hogy az egyszeri adományokból felállítva a könyvtárat, díszlet- és jelmeztárat, a továbbiakban majd a napi bevételből fog működni a színház. 30 000 ft tőke összegyűjtésével tíz színészből és négy segédszínészből álló színtársulat fenntartását határozták el, de a gyűjtés során itt is csak 1636 ft adományt és évi 429 ft megajánlást sikerült szerezni. Hiába voltak a jól kidolgozott tervezetek, a jegybevétel mindkét színtársulat esetében a tervezett alatt maradt, és a költségvetés hiányát újra csak adományokkal, illetve hitelekkel lehetett fedezni. A testületi pártolás, amely végül is azt bizonyította, hogy a színház minden társadalmi réteg számára fontos dologgá vált, csak afféle köztes állapot lehetett a korábbi feudális (főpapi, főúri) mecenatúra és a vállalkozói, polgári színház között, és az alapvető gondokat nem tudta orvosolni. Így, bár a mecenatúra különböző formái továbbra is megmaradtak, az állandó színházak korszaka helyett, a több város és község nézőközönségére támaszkodó vándorszínészet évtizedei következtek.

---

[46] Staud Géza: *i. m.* II. 1986. 281–282.

[47] *Magyar Színháztörténet*, 78–82.

Fülöp Lajos *(Gyöngyös)*

A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei

Bán Imre emlékének

1. A gyöngyösi ferences könyvtár hazánk egyetlen középkori kolostorkönyvtári műemléke. Előtörténete és fejlődése is szorosan kapcsolódik a rendház történetéhez. Okleveles adatok sem a ferences templom, sem a kolostor alapításáról nem állnak rendelkezésünkre. A rend történetíróinak véleménye, a helytörténeti irodalom és az egyházi műemlékek összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy az épületegyüttes a XIV. század második felében létesülhetett.[1] Alapítását egyes kutatók a Báthoryak, mások a Rozgonyiak illetve a Bánffyak, ismét mások pedig a Guti Ország család nevéhez fűzik.[2] Ezzel a nézettel szemben újabban más, időben egyezőbb, elfogadhatóbb feltevések is napvilágot láttak.[3]

A középkori település- és birtoklástörténetből ismeretes, hogy az Aba menti Csobánkákat – mivel Csák Máté oldalán vettek részt az 1312-es rozgonyi ütközetben – Károly Róbert megfosztotta birtokaiktól, majd 1327-ben Gyöngyöst és környékét Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adományozta szolgálataiért. Nem sokkal később (1334-ben) pedig városi rangra emelte a települést. Ettől kezdve több mint egy évszázadig a Szécsényi család birtokában volt a helység. Ez az időszak viszonylag gyors és kiegyensúlyozott fejlődést jelentett a városnak. virágzását azonban – a privilégium mellett – nemcsak az ország úthálózatában elfoglalt helyzetének, hanem számos más gazdasági és művelődési tényező kedvező alakulásának is köszönhette.[4]

Időközben a település külső képe is megváltozott. A középkori városmag keresztutcás településszerkezet formájában alakult ki, és ennek délkeleti szélén épült fel a Visitatio Beatae Mariae Virginis, vagyis a Szűz Mária látogatása (népi nevén a Sarlós Boldogasszony) elnevezésű ferences templom és a hozzá kapcsolódó kolostor.[5]

A templom szentélye és a tőle északra álló torony az újabb kutatások szerint a XIV. század második felében (valószínűleg a végén) épülhetett, és ezt a zárda telepítése, elrendezése is megerősíti. Az időszak már Zsigmond uralkodásának az első szakasza, az alapító pedig a Szécsényi család két sarja,

---

[1] Bártfai Szabó László–Csemegi József 1937. 13.; Dercsényi Dezső–Voit Pál 1979. III. 161.; Schematismus 1948. 23.

[2] Összefoglaló felsorolásukat lásd Draskóczy István 1984. 112–3. és 123–124. passim.

[3] Draskóczy István: *i. m.* 110–113, 119.

[4] E. Kovács Péter 1984. 12–13, 16. passim.

[5] Misóczki Lajos 1981. 194.; Uő. 1984. 601.

Szécsényi Frank és Simon lehetett. Bizonyára ők hívták be az első szerzeteseket is a városba, majd a Szécsényiek után az új birtokosok, Guti Ország Mihály és fia, János tovább folytatta a betelepítésüket.[6]

Egy 1475-ös okleveles adat alapján bizton állíthatjuk, hogy a XV. században már éltek ferencesek Gyöngyösön, mégpedig a „kisebb testvérek rendjé"-nek, az „Ordo Fratrum Minorum"-nak (OFM) a tagjai.[7] Ha tehát az épületegyüttes létrejöttét a XIV. század végére tesszük, egyúttal a könyvtár alapításának az időpontjára is utalunk. Ettől kezdve már folyamatosan nyomon követhető a templom, a kolostor és a könyvtár története. Az esemény egyben jelentős településformáló tényező is volt: az épületegyüttes körül új városrész, a „Barátok mahallé"-ja, az alsóváros alakult ki. A XV. század végén a közelben épült fel a beginák kicsiny kápolnája és zárdája is.

2. A kezdeti időszakban jóval kisebb és egyszerűbb volt a templom mellé épített kolostor, mint a XVIII. század első évtizedeiben kialakított, bővített rendház. Az ide települt ferencesek a hívek lelki gondozásán kívül elsősorban a kolostor fenntartásának gyakorlati munkáját végezték. Korán megindult azonban a szellemi tevékenység is: kódexek írása, másolása, hazai és külföldi kiadványok beszerzése, a rend más kolostoraival és a szellemi központokkal való kapcsolattartás stb.

A ferences könyvtár állománya kezdetben csak néhány, az egyházi élettel, a szertartásokkal kapcsolatos könyv, missale, graduale, breviárium, psalterium stb. lehetett. Ezt bizonyítja az a ma is megtalálható kéziratos anyag, amely ugyancsak XV. századi eredetű. Mivel okleveles adatunk a könyvtár alapítására vonatkozólag sincs, némi fogódzót elsősorban a legrégibb anyag datálása nyújthat. S tekintve, hogy a könyvtárra vonatkozó feljegyzések még később is elég hézagosak, a további fejlődésre ugyancsak a könyvállományból következtethetünk.

A rend története azt mutatja, hogy a gyöngyösi kolostor már a XV. század végén a salvatoriánus rendtartomány egyik jelentős székhelye volt. Könyvtári állománya különösen a század 70-es éveitől indult nagyobb fejlődésnek, amikor sikerült megszereznie az európai (főként a délnémet és az olasz) könyvkiadás legfontosabb termékeit. Az ősnyomtatványok egy részét Nürnbergben és Velencében, más részét Baselben, Kölnben, Strassburgban nyomtatták.[8]

3. A XVI. századi török hódítás, majd a hódoltság ideje sem állította meg a könyvtár fejlődését.[9] Amikor a déli és keleti országrészekben megszűntek a ferences rendházak, az elnéptelenedett alföldi, tiszántúli kolostorok

---

[6] Draskóczy István: *i. m.* 112.

[7] Karácsonyi János 1923. I. 329., 347.

[8] Index 1930.; GyMK = Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Műemlékkönyvtár – COD; GyMK–RMK–INC; GYMK, Ln (= Leltári napló)

[9] Karácsonyi János 1923. I. 25.; Uő. 1924. II. 61–62.

is főként Gyöngyösre menekítették könyvanyagukat. Ennek köszönhető a gazdag XV–XVI. századi állomány. Tegyük hozzá, hogy a gyöngyösi ferencesek 1541-ben oltalomlevelet kaptak Szulejmán szultántól, 1564-ben Mahmudtól, majd később a budai pasától, illetve a hatvani és az egri beglerbégtől is szereztek. Ugyancsak oltalomlevelet adott a templom és a zárda védelmére 1552-ben I. Ferdinánd, 1560-ban pedig János Zsigmond. A gyöngyösi ferencesek megfontolt, körültekintő intézkedésekkel mindkét oldalról igyekeztek biztosítani magukat. A rendház levéltárának török oklevelei (az oltalom mellett) szabad mozgásról, adóelengedésről, építési engedély adásáról stb. tanúskodnak. Ez az oka, hogy a gyöngyösi ferences kolostor a XVI. század végére a rendtartomány anyaházává válhatott, s az ekkor már tekintélyes könyvtári állományuk – az állandó veszélyeztetettség ellenére is – megmaradhatott.

Nem véletlen az sem, hogy a XVII. században itt alapítottak egy rendi bölcseleti és teológiai iskolát. A szerzetesek jó része ekkor még leginkább jobbágysorból került ki. Tőlük származtatjuk azokat a lapszélekre vagy üresen maradt lapokra írt könyvbejegyzéseket, melyek számos népi éneket, rigmust, állat- és növénynevet, hiedelmet és gyógymódot stb. tartalmaznak. A kolostor (az északi országrészben lévén) a szlovák nyelvterület népével is kapcsolatban volt. Ezért vállalták – egy 1630-as feljegyzés szerint – szlovák nyelvű prédikációk tartását is, és ez a magyarázata, hogy a könyvtárnak jó néhány XVI–XVII. századi szlovák és cseh nyelvű könyve van – ugyancsak értékes kéziratos anyaggal.[10]

Pedig a XVII. század első évtizedeiben is sokszor volt végveszélyben a város (hiszen többször gazdát cserélt), s így az itteni ferenceseknek ismét az oltalomlevelek védelme alá kellett helyeznie a rendházat és a könyvtárt.[11]

A possessor-bejegyzések tanúsága szerint – mint Soltész Zoltánné kimutatta[12] – jelentős azoknak a könyveknek a száma, amelyekkel a rend pártfogói, főurak, főpapok, szerzetesek, köznemesek és polgárok gyarapították a könyvtárt. Igen sok kötetben találhatók régi magyar könyvgyűjtők (Nádasdi Bálint, Mohácsi Tamás, Újlaki Imre, Mágocsi János, Tövisi Imre, Báthory András, Oláh Miklós, Thurzó György és mások) tulajdonbejegyzései. Ezek azt bizonyítják, hogy a legtöbb könyv – megjelenése után pár évvel – már magyarországi birtokosának kezében volt, s a könyvek gyűjtése a kedvezőtlen adottságok ellenére is egyre terjedt.

4. A XVII. század elején – a vallási viták során – Bocskai István a protestánsoknak ítélte a gyöngyösi ferences templomot és kolostort. Megkezdődött az úgynevezett templomper, amelynek során a ferencesek szívósan védekeztek. Így azután elhárult a veszély a fejük fölül, és továbbra is zavartalanul

[10] Karácsonyi János 1923. I. 482.

[11] Dezséri Bachó László 1944. 67–80. passim; Karácsonyi János 1924. II. 65.

[12] Soltész Zoltánné 1967. 115–148. passim.

működhettek.[13] Az itteni barátok ekkor már oly nagyszámú hallgatóság előtt prédikáltak, amilyet az ország más helyén még nem lehetett egybegyűlten látni; a tömeg nem fért el a templomban, csak a zárda kertjében.

A gyöngyösi ferencesek 1703-ban csatlakoztak a Rákóczi-szabadságharchoz, és mindvégig kitartottak mellette. A fejedelem „Recrudescunt..." kezdetű kiáltványát két nyomtatott és egy kézzel írott példányban megőrizték levéltárukban. Emellett hivatkozni lehet Rákóczinak több, hozzájuk intézett levelére is. 1709-ben pedig, amikor Bottyán János, a fejedelem vitéz tábornoka meghalt, holttestét Gyöngyösre szállították, és a ferences templom kriptájában temették el. Vak Bottyán emlékét a templom szentélyében elhelyezett márványtábla őrzi.

5. A XVIII. század első felében a ferencesek átalakították, bővítették a templomot és a kolostort.[14] A régi épület néhány helyiséggel is gyarapodott; ezek egyikében helyezték el a bibliotékát. Könyvtörténeti szempontból nagy jelentőségű volt Verancsics Ferenc akkori házfőnök rendelkezése, amely szerint az idők során megviselt, elrongyolódott könyveket újra kellett köttetni. A feladattal 1755-ben Boshadt Thimoteus frátert és néhány társát bízták meg, akik a könyvek egy részét régi egyházi énekeskönyvek pergamenre írott lapjaiba, más részüket pedig világos borjúbőrbe kötötték. Ez utóbbi „gyöngyösi kötés" néven ismeretes a szakirodalomban. A külső könyvtáblákat benyomott vonalakkal keretezték, a gerincet pedig bordázattal és aranyozott nyomással díszítették, feltüntetve a szerző nevét, a mű címét, a tulajdonos convent nevét és a kötés évszámát. A könyvek bekötése mellett a könyvtár kezelésére is különös gondot fordítottak. 1763-ban – Sipos Márton személyében – könyvtárost bíztak meg, aki megkezdte a könyvek jegyzékbe foglalását (ez a katalógus azonban nem maradt ránk).

A XVIII. század végén ismét jelentősen gyarapodott a könyvtári állomány. Ismeretes, hogy a gyöngyösi gimnáziumot 1634-ben a jezsuiták alapították. A rend működésének ideiglenes felfüggesztésekor (1766-ban) azonban a gimnázium vezetését a ferencesek vették át, s ennek következtében számos olyan könyvet is megszereztek, amely korábban jezsuita tulajdonban volt. Később II. József a ferences kolostorok nagy részét megszüntette, a gyöngyösi azonban továbbra is megmaradt. Esterházy Károly egri püspök ugyanis plébániát engedélyezett a gyöngyösi barátoknak, s mivel gimnáziumot is fenntartottak, sikerült kivonni magukat a rendelet hatálya alól.[15] 1788-ban történt meg a gyöngyösi plébánia kettéosztása a világi papok és a ferencesek között. A világiak a felsővárosi, a ferencesek pedig az alsóvárosi plébániát kapták meg, beleértve Gyöngyöspüspökit is. A veszély elhárultával több fe-

[13] Fekete Lajos 1926. 19–20.

[14] Dezséri Bachó László 1944. 67–68.; Dercsényi Dezső és Voit Pál 1979. III. 158–174. passim.

[15] Dezséri Bachó László 1944. 73.

rences rendház anyaga került újólag a gyöngyösi könyvtárba; így jutottak oda a kassai, a nagyváradi, a lévai, a szécsényi és még jó néhány rendház könyvei. Az átkerült anyagból a legértékesebb kétségtelenül a kassai gyűjtemény. Ekkor szerezték be a nagy külföldi forráskiadványokat, az enciklopedikus és az egyháztörténeti sorozatokat, valamint a hazai katolikus irodalom számos jeles kiadványát.[16]

6. A XIX. század elején ismét leltározták a könyveket, és ez a témacsoportok szerint végzett katalogizálás meg is maradt. A században (különösen annak első felében) rendkívül sok könyvet szerzett be a könyvtár, és nemcsak egyházi, hanem világi tárgyú (elsősorban irodalmi, történelmi, pedagógiai és természettudományi) kiadványokat, így Diószeghy Sámuel, Fazekas Mihály, Garay János, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, Eötvös József, Széchenyi, a Vahot-testvérek, Horváth Mihály, Táncsics és mások műveit, Comenius *Orbis Pictus*át (Pozsony, 1806), a *Hármas Kis Tükr*öt (Pest, 1849/50), vagy például Karl Marx: *Das Kapital* (Hamburg, 1867) című művét, többségüket első kiadásban.

Mellettük említhetjük a különféle tankönyveket és szótárakat, az angol, francia, német és magyar nyelvű, külföldön vagy itthon megjelentetett folyóiratokat (bár ezek ma már nem mind teljes sorozatok), így a Magyar Kurirt (1789-től), a Magyar Hírmondót (1794-től), a Tudományos Gyűjteményt (1820-tól), a Tudománytárt (1834-től), a Nemzeti Almanachot (1841-től) stb., és jó néhány helytörténeti kiadványt, például Arad, Eger, Esztergom, Fiume, Gyöngyös, Nagyvárad, Pozsony, Szeged, Szombathely, Vác stb. monográfiáját. De megőrizte a könyvtár a magyarországi ferences rendtartomány térképét is 1733-ból.

A XIX. század második felében a könyvtár fejlődése lelassult, majd megállt. A beszerzés már nem tudott lépést tartani az egyre nagyobb könyvterméssel, így azután csak válogatni tudtak a megjelenő kiadványok között. Igen érdekes az a kép, amelyet a könyvtár akkori állapotáról Karcsú Antal Arzén ferences rendtag, gimnáziumi tanár egy korabeli egyházi közlönyben rajzolt.[17] Leírása szerint a gyűjtemény öt kisebb könyvtár anyagát egyesítette, így a kolostor eredeti könyvtárát, a hittudományi iskola és a gimnázium könyveit, gróf Almásy István főként francia kiadványokból álló ajándékkönyvtárát, valamint az egyes rendtagok gyűjteményét. A XIX. század utolsó negyedében végre sikerült alkalmas könyvtártermet kialakítani a gyűjtemény számára, beépített, nagyméretű állványzattal, melyet helyi asztalos mesterek készítettek. Ez az állványzat egyedülálló az országban: fülkés megoldása elsősorban a helyiség gazdaságos kihasználását tartotta szem előtt.

A salvatorianus rendtartomány 1900-ban megszűnt Magyarországon. A gyöngyösi rendház a capistranus tartományba került, majd tartományi köz-

[16] Lévai Ferenc 1968. 49.

[17] Karcsú Antal Arzén 1871. nov. 1. 166.

ponttá vált. Ez a változás a hittudományi iskola bővítésével és a könyvtár átszervezésével járt.[18]

A XX. század első felében (1904-ben, de különösen 1917-ben), a tűzvészek idején pusztulás fenyegette a felbecsülhetetlen értékű könyvanyagot. A ferencesek azonban az évszázadok óta őrzött kincseket – életük kockáztatásával is – kimentették az égő épületből. Nagyobb károsodás így sem a könyvtárt, sem a levéltárt nem érte.[19]

A '30-as évek végétől a beszerzés már csak a rend magyarországi történetére vonatkozó könyvekre korlátozódott; a gyűjtemény időnként a nagyobb könyvtárak fölös példányaiból is kapott ajándékkönyveket.[20]

1950-ben felszámolták a rendet, majd a kolostor nagyobb részét iskolai és kollégiumi célokra vették igénybe. Az értékes könyvanyagot a zivataros időszakban Bán Imre gimnáziumi (később debreceni egyetemi) tanár mentette meg a szétszórattatástól. Sürgetésére az állomány 1951-ben az Országos Könyvtári Központ kezelésébe került, és a gyöngyösi Fiókvárosháza földszinti részébe költöztették át. Ez az épület maga is a város egyik legrégibb műemléke. Már a XV. századtól városi iskola, majd 1634-től a jezsuiták gimnáziuma működött benne, ma pedig zeneiskola.

Az Országos Könyvtári Központ 1952-ben Bán Imrét bízta meg a könyvtár gondozásával, aki nagy felelősségérzettel és hozzáértéssel látott munkához. 1952 végére sikerült visszaállítania a könyvek régi szak- és helyrendjét. A rendezési munkálatok mellett neki köszönhető néhány elveszettnek hitt nyomtatvány – így például Paduai Szent Antal *Solosmá*jának (Kassa, 1684) – megtalálása, és ő mutatta be az állományt először a nagyközönségnek is.

A levéltári anyag 1968-ig Egerben, a Heves Megyei Levéltárban kapott helyet, majd innen Budapestre, a Ferences Könyv- és Levéltárba szállították.[21]

1953-ban az Országos Széchényi Könyvtár vette gondozásba a gyűjteményt, Borsa Gedeon és Keresztury Dezső felügyeletével, vezetésével pedig Katus László tudományos kutatót bízta meg. A rendezési munkák után 1955-ben nyílt meg a könyvtár. Mivel azonban a Fiókvárosháza földszintje eléggé szűknek bizonyult számára, a városi tanács az Orczy-kastély épületébe költöztette át. (Itt helyezték el akkor a Mátra Múzeumot és a városi könyvtárt is.) Az állomány először az épület földszinti részén négy teremben kapott helyet. A könyvtárt 1958-ban nyitották meg ismét, vezetője Lévai Ferenc középiskolai tanár lett. (Az intézményt a megnyitón Bajza Józsefről, a magyar irodalmi kritika megteremtőjéről nevezték el, aki a szomszédos Szücsi község-

[18] Szabó György Piusz 1921. 257.; Mátravidék 1912. júl. 6. 1.
[19] Dezséri Bachó László 1944. 80.
[20] Bán Imre 1955. 144.; Fülöp Lajos 1980. 682.
[21] L. Kaizer Nándor 1930.; Misóczki Lajos 1984. 611.

ben született, 1812–1817 között pedig a gyöngyösi ferences gimnázium tanulója volt.) Lévai távozásával rövid ideig Medveczky Alajos könyvtáros, majd Földy Ágoston gimnáziumi tanár gondozta a könyvtárt.

A gyűjtemény – sajnos – az Orczy-kastély földszinti részén sem állapodhatott meg. A nedves, salétromos falak állandó veszélyt jelentettek a könyvek számára, s emiatt a földszintről az épület jobb szárnyának emeleti részére kellett áttelepíteni őket. Vezetését 1967-ben – Keresztury Dezső kérésére – jó magam vettem át. Új helyén 1968-ban nyílhatott meg ismét a könyvtár. Ezután egy évtizednyi nyugalmasabb időszak következett a gyűjtemény életében. Az ideiglenes (kéziratos) katalógus mellett – az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak, elsősorban Vekerdy Józsefnek a segítségével – elkészült a teljes katalógus is. A XX. századi anyag leválasztásával pedig tisztázódott a könyvtár kettős jellege: könyvmúzeumi és tudományos könyvtári rendeltetése. Közben számos tudományos tanácskozás és időszakos kiállítás színhelye is volt a könyvtár, és egyre többen kezdtek felfigyelni a gyűjtemény művelődéstörténeti jelentőségére.

1977-től azután újra szüneteltetni kellett a könyvtár működését. A könyvek összecsomagolása, az állványzat szétszedése után a teljes anyagot végre eredeti helyére, a kolostor épületébe költöztethettük vissza. Ezzel – remélhetőleg – a kör be is zárult. Az akkor reménytelennek látszó feladat megoldásában igen jelentős szerepe volt Pajkossy Györgynek, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetőjének.

Az 1979-es nyitással új fejezet kezdődött a hányatott sorsú gyűjtemény történetében. A könyvtár vezetését ekkor Misóczki Lajos vette át. Sokat tett a ferences plébániatemplom történetének, művészeti értékeinek a kutatása és bemutatása, valamint a könyvtár mai működési rendjének a kialakítása érdekében. Távozása óta (1984) korábbi segítőtársa, Sarkadi József gondozza a gyűjteményt, szervezetileg kapcsolódva a városi könyvtárhoz, de változatlanul az Országos Széchényi Könyvtár felügyelete alatt. 1980-ban a Magyar Televízió – a Híres Magyar Könyvtárak-sorozatban – erről a könyvtárról is készített és mutatott be felvételt.[22]

8. A könyvtári állomány több mint egy félezred alatt gyűlt össze. A teljes anyagot az 1950-es évek elején mintegy 20 000 kötetre tehetjük. Ebből 16 000 kötet a gyöngyösi ferencesek tulajdonában volt, 1000 kötet az 1950-es évek elején elsősorban az egri, hatvani, jászberényi stb. rendházból került ide, 3000 kötetet pedig az államosítás után az Országos Széchényi Könyvtár könyvelosztója küldött a könyvtárnak. (A leválasztáskor ezeket a könyveket a városi könyvtár és a Mátra Múzeum könyvtára kapta meg.) Az 1980. január 15-i kimutatás szerint összesen 16 052 kötete van a könyvtárnak.

Jelentősebb gyűjtemények a következők.[23]

---

[22] Misóczki Lajos 1984. 613.

[23] A könyvállomány ismertetéseinek felsorolását lásd az irodalomjegyzékben.

Kódexek, ősnyomtatványok. A könyvtárban jelenleg három XV. századi kéziratos kódex található. Egy breviárium (az elején naptárral), Szt. Ferenc végrendelete és regulái, valamint Antonius Florentinus firenzei érsek *Confessionaléja*. Ebből a könyvtárból származik (a XVI. század első negyedéből) egy nyelvemlék, a Gyöngyösi Kódex is, amely Szt. Lászlóról és Mátyás királyról szóló éneket és különféle imádságokat tartalmaz. A nyelvemléket Horvát István nyelvész és történész találta meg még 1816-ban, és Magyar Kéziratnak nevezte el. Nyitó szövegéről hasonmás oldalt jelentetett meg a Tudományos Gyűjtemény 1836. évi IX. kötetében. A kézirat 1874-ben már Gyöngyösi Codex néven szerepel a Nyelvemléktár II. kötetében, Volf György feldolgozásában.[24] Ez a kódex az '50-es évek elején az Akadémiai Könyvtárba került át.

A Gyöngyösi Szótártöredéket, amely az 1500-as évek elején keletkezhetett, Döbrentei Gábor, a Magyar Tudós Társaság titkára fedezte fel 1836 tavaszán (Mágocsy István gvardián segítségével). A kézirat 4671 latin és magyar szót tartalmaz. Szaktudományi értékelését Melich János végezte el 1898-ban, Zolnai Gyula pedig a Magyar Nyelvőr 1899-es évfolyamában mutatta be.[25]

Az 1500-as évek elejéről való, Gyöngyösi Glosszák néven ismert kéziratra ugyancsak Melich János talált rá 1897-ben a könyvtárban, és feldolgozását a Nyelvtudományi Közlemények 1898-as évfolyamában közölte. Időközben ezt a nyelvemléket is az Akadémiai Könyvtárba vitték.[26]

Az úgynevezett Gyöngyösi Toldalék a XVI. század elején keletkezett, bejegyzései pedig a XVII. század első harmadából valók. A kézirat egyik jelentős értéke az énekgyűjtemény, amely a magyar katolicizmus első emlékei közé tartozik. A gyűjteményt Alszeghy Zsolt közölte az 1914. évi Gyöngyösi Kalendáriumban. A Toldalék jelenleg is Gyöngyösön található.[27]

A könyvtár különösen gazdag ősnyomtatványokban (számuk 202). Közülük nevezetesebb a *Missale Strigoniense*, amelyet Anton Koberger nürnbergi nyomdász készített 1484-ben Mátyás király megrendelésére az esztergomi egyházmegye számára. A könyv kánonképét és iniciáléit vékony aranylemezekkel díszítették. Ezt az ősnyomtatványt – a bejegyzés szerint – Berecz Mihály kassai plébános ajándékozta az ottani ferenceseknek, és bizonyára a kassai rendház II. József uralma alatti feloszlatása idején került Gyöngyösre. Ugyancsak nevezetes ősnyomtatvány Antonius Florentinus *Confessionaléjának* 1477. évi kiadása (kéziratos példánya is megvan a könyvtárban). Ebben

---

[24] Horvát István 1836. IX. 107–110.; Zolnai Gyula 1894. 225.; Volf György 1874. II. 241–261.

[25] Melich János 1898/a.; Zolnai Gyula 1899. XVIII. 262–270.; Molnár József–Simon Györgyi 1977.[2] 198–202.

[26] Melich János 1898/b.; XXVIII. 304–324.

[27] Erdélyi Pál 1898. VI. 225–233.; Alszeghy Zsolt 1914. 79–94.

sem a megjelenés helyét, sem a nyomdász nevét nem tüntették fel.[28] Leonardus de Utino *Quadragesimale* című prédikációs könyvét 1473-ban nyomtatták ki Velencében. A könyv a kötéstábla belső lapjára írt megjegyzés szerint Mátyás király könyvtárából való, tehát állítólagos corvina. Mivel a bejegyzés XVIII. századi, így nem számít perdöntő bizonyítéknak. Schedel Világkrónikája (Nürnberg, 1493) 1739-ben került a könyvtárba. A mű egyebek mellett szól Mátyás király életének főbb eseményeiről, diplomáciai és hadászati tevékenységéről, nagyméretű metszete pedig megőrizte számunkra a korabeli Buda képét. Az ősnyomtatványok között értékes még Temesvári Pelbárt *Pomeriuma* (1499-ből) és Laskai Osvát *Biga salutisa* (1498-ból). Mindkét prédikációs kötet Hagenauban jelent meg, és Heinrik Gran nyomdájából való. A többi ősnyomtatvány szintén egyházi vonatkozású (bibliák, az egyházatyák művei, prédikációs gyűjtemények stb.), de megvan például a *Hortus Sanitatis* (Mainz, 1485) című természettudományi (ásvány-, növény- és állattani, orvosi-gyógyszerészeti) kiadvány is.

Régi magyar Könyvtár, Hungarica. Az 1711 előtt megjelentetett hazai és külföldi vonatkozású könyvekből 189 művet őriz a könyvtár 299 példányban. Megvan az első Magyarországon nyomtatott, magyar nyelvű könyv is: Sylvester János bibliafordítása, amelyet 1541-ben Abádi Benedek adott ki Sárvár-Újszigeten. Mellette megtalálhatók Heltai Gáspár és Káldi György bibliafordításai, és a XVI–XVII. századi katolikus hitvitázó irodalom számos kiadványa. Így Temesvári Pelbárt műveiből (1520 előtti) 18 kötet, Pázmány Péter több műve, Telegdi Miklós, Monoszlai András, Otrokocsi Foris Ferenc, Szentiványi Márton munkásságának jó néhány darabja, vagy például Vörösmarti Mihály *Intő és tanító levele* (Pozsony, 1629). Ugyancsak megtalálható az I. Rákóczi Ferenc temetésén elmondott halotti beszéd is (Kyss Imre jezsuita práter írása), melyet Brewer Sámuel lőcsei műhelyében nyomtattak 1677-ben. Csaknem valamennyi felsorolt műben értékes magyar nyelvű bejegyzések találhatók.

XVI. századi könyvek (antiqua). A XVI. századi külföldi nyomtatványok száma 995. Ezek között is igen sok az értékes könyv, például a görög–római klasszikusok kommentált művei, Morus *Utópiá*jának 1518. évi baseli kiadása, J. Chrysostomus: *Opera* (Bázel, 1539) című öt kötetes kiadványa (a bejegyzések szerint előbb Oláh Miklós érsek, majd Thurzó György nádor, később a kassai rendház tulajdona, innen került azután Gyöngyösorosziba Ambrózy Eusztách ferences szerzeteshez, ő pedig végrendeletében a gyöngyösi kolostorra hagyományozta). Megvan a könyvtárban Calvin János: *Institutio Christiane religionis* (Genf, 1568) című műve, Calepinus hétnyelvű szótára (Bázel, 1575), melyet 1898-ig használtak a gyöngyösi ferences gimnáziumban, Ovidius *Metamorphoses* című könyve (1597-ből), ennek famet-

[28] Soltész Zoltánné (1967. 121) szerint a nyomtatvány egy esetleges második ősnyomda terméke, amely 1477–1480 között működhetett Magyarországon.

szeteit Virgil Solis nürnbergi metsző készítette, vagy Erasmusnak, a nagy humanista tudósnak nem egy olyan műve, amely még a szerző életében megjelent.

Ugyancsak megtalálható Antonio Bonfini: *Rerum Vngaricarvm decades* (Hannoviae, 1606) című munkája, és a Biblia polyglotta kilenc kötete (Párizs, 1628–1645), mely Mazzarini bíboros megrendelésére készült. A hazai szerzők könyvei közül említésre érdemes Janus Pannonius *Poemata... omnia* I. és *Opusculorum* II. (Utrecht, 1784) című műve, Anonymus *Gesta Hungarorum*a (Pest, 1790) Lethenyei János fordításában, valamint a *Corpus Juris Hungarici* I–II. (Buda, 1799) kötete is. A latin nyelvű könyvek mellett számos olasz nyelvű kiadványa is van a könyvtárnak (főként XV–XVI. századbeli orvosi-gyógyszerészeti könyvek). A kötések nagy része korabeli, fehér, díszített bőrkötés. A XVIII. század végén már öt helyiségben tárolták a gyűjteményt, a kötetek száma pedig elérte az ötezret.[29]

9. A könyvtár törzsanyaga szakcsoportok szerint van rendezve: közöttük is több a XVII–XIX. századi első kiadás. Megmaradt itt a magyar történetírás úttörőinek (Praynak, Istvánffynak, Katonának) számos műve, sok-sok nyelvkönyv, szótár, lexikon, bibliográfia és más kézikönyv, különgyűjteményként pedig a ferencesek történetére és irodalmi tevékenységére vonatkozó gazdag irodalom.

10. Összegezve az elmondottakat: A magyar művelődés – ezer esztendővel ezelőtt – voltaképpen a kereszténység felvételével kezdődött. Kifejlesztője és őrizője hosszú ideig az egyház, a kolostor volt. A középkori művelődés szerves folytatása az antik világ hagyományainak, előbb latin nyelven, majd a fordítás közvetítésével egyre inkább magyarul. Nyelvemlékeink (a szójegyzékek, glosszák és szövegek) pedig a latinról magyarra való fokozatos áttérés maradandó rögzítői. A kolostori könyvtár, így a gyöngyösi is, a magyar könyvalkotás, a kódexírás és másolás első műhelye volt. Ennek hatását sokszorozta meg és az olvasás, az irodalom iránti érdeklődést bontakoztatta ki a könyvnyomtatás feltalálása, a nyomtatott könyv elterjedése.

Mindezek ismeretében a gyöngyösi ferences könyvtár figyelemre méltó helyet foglal el a magyar művelődéstörténetben, de az európai kulturális értékek között is. A több mint félezer éves gyűjtemény ma a legrégibb kolostorkönyvtári műemlékünk, amely csaknem teljesen épségben maradt. Ez a könyvtár a létrejötte utáni első században még zárt jellegű volt: anyaga kizárólag a hitélettel, a szertartásokkal kapcsolatos. A XV. század végétől azonban a megújult, megszilárdult franciskánus rend mindinkább kaput nyitott az országra és a világra. Nyitottságát – más rendekkel együtt – később csak fokozta a vallási viták állandó szellemi készenléte, az iskoláztatási törekvések (gimnázium, bölcseleti és hittudományi iskola igényes működtetése).

---

[29] Lévai Ferenc 1968. 49.

Ez a gyűjtemény mint könyvmúzeum bemutatja a régi magyar és az európai könyvkiadás százados remekműveit, egyben állományának elhelyezésével és időszakos kiállítások rendezésével azt érzékelteti, hogy milyen lehetett egy középkori kolostori könyvtár, mint tudományos bibliotéka pedig a magyar nyelv és irodalom, történelem, valamint a vallástörténet hazai és külföldi kutatóinak, doktorandusoknak és szakdolgozóknak áll rendelkezésére. A könyvtár praesens-jellegű, állománya tehát csak helyben használható.

A nagyközönség és a tudományosság ma még inkább csak sejti, hogy mi található a gyöngyösi ferences bibliotékában. Századok óta rejlő kincsek kerültek már eddig is felszínre, s ezek száma a kutatás és feldolgozás során még bizonyára gyarapodni fog. A vendégkönyv bejegyzései azt tanúsítják, hogy a látogatók nagyra becsülik a gyűjtemény nevezetes darabjait, és a teljes állományt nemzeti művelődésünk páratlan értékű örökségének tartják.

Valahogy úgy, ahogy Bálint Sándor a Szeged-alsóvárosi ferences templom kincseiről írja.[30] „Úgy érezzük, hogy ennek nemcsak története, múltja van, hanem életrajza is: még látja a középkort, virraszt a török időkben, osztozik a barokk megújhodás munkájában, ihleti a múlt század történeti szellemét, a helyi önszemlélet kialakulását,... századunkban pedig emlékezteti a Várost... és a közösséget az élet és alkotás szépségére, de kötelességeire is."

Irodalom

Alszeghy Zsolt: *A Gyöngyösi Toldalék.* Gyöngyösi Kalendárium. Gyöngyös, 1914.

Bálint Sándor: *A Szeged-alsóvárosi templom.* Műemlékeink. Szerk.: Dersényi Dezső. Bp., 1966.

Bán Imre: *Az Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Könyvtára.* Magyar Könyvszemle, LXXI. (1955) 1–2.

Bártfai Szabó László–Csemegi József: *A Szent Ferenc rendiek gyöngyösi temploma és kolostora.* Gyöngyös, 1937.

Dercsényi Dezső–Voit Pál (szerk.): *Heves megye műemlékei* III. Bp., 1979.

Dezséri Bachó László: *A gyöngyösi templomok története.* Gyöngyös, 1944.

Draskóczy István: *Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban.* In: *Tanulmányok Gyöngyösről.* Szerk.: Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984.

Erdélyi Pál: *A Gyöngyösi Toldalék.* Magyar Könyvszemle, VI (1898) 3.

Fekete Lajos: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába.* Bp., 1926.

Földy Ágoston: *A Bajza József Tudományos Könyvtár.* A gyöngyösi ált. Gimnázium Értesítője 1966/67. Szerk. Fülöp Lajos. Gyöngyös, 1967.

Fülöp Lajos: *Bemutatjuk a Gyöngyösi Műemlékkönyvtárat.* Könyvtáros, XI (1980)

Horvát István: *Szent Brigida imádságai Gyöngyösön...* Tudomanyos Gyűjtemény, IX. 1836.

Index librorum saeculi XV. et XVI. bibliothecae PP Franciscanorum Gyöngyösini. Vol. 1–3. Bp., 1930.

Kazier Nándor: *A gyöngyösi Ferenc-rendi zárda oklevéltára.* Bp., 1930.

[30] Bálint Sándor 1966. 47.

Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* I–II. Bp., 1923–1924.

Karcsú Antal Arzén: *A gyöngyösi Szent Ferenc-rendi kolostor története*. Egri Egyházmegyei Közlöny, Eger, 1871.

Lévai Ferenc: *AZ OSZK Bajza József Tudományos Könyvtárának rövid története és ismertetése*. Tudósító, I. Eger, 1968.

Melich János: *A Gyöngyösi (latin–magyar) Szótártöredék*. Bp., 1898.

Melich János: *A Gyöngyösi Glosszák*. Nyelvtudományi Közlemények, XXVIII (1898).

Misóczki Lajos: *A gyöngyösi műemlékkönyvtár*. Agria, XVIII. Eger, 1981.

Misóczki Lajos: *Műemlék könyvtár*. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984.

Molnár József–Simon Györgyi: *A Gyöngyösi (latin–magyar) Szótártöredék*. In: *Magyar nyelvemlékek*. Bp., 1977.[2]

Schematismus almae provinciae S. Joannis a Capistrano OFM SPA in Hungaria. Vác, 1948.

Soltész Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlék könyvtár antikvagyűjteményében*. Az OSZK Évkönyve 1965/1966. Bp., 1967.

Szabó György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Bp., 1921.

Volf György: *Gyöngyösi Codex*. Nyelvemléktár II. 1874.

Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1894.

Zolnai Gyula: *A Gyöngyösi Latin–Magyar Szótár-Töredék*. Nyelvtudományi Közlemények, XXVIII. 1899.

Ioan Chiorean *(Târgu-Mureş)*

A római egyetemi kollégiumok szerepe a 18. századi erdélyi román értelmiség alakulásában

A felvilágosodás századában a nagy hagyományokkal rendelkező itáliai városok elvesztették korábbi jelentőségüket és ragyogásukat. Csupán néhány városnak sikerült túlélnie a változásokat, de az 1700-as évek táján már azok is lehanyatlanak s következésképpen az egykori nagy itáliai egyetemi központokat egyre kevesebb külföldi diák kereste fel. Jelentőségük egyre inkább regionális lett. Kivételt csupán azok az egyetemek jelentettek, amelyek a pápaság és a katolikus egyház támogatását élvezték. Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségűek voltak a római felsőoktatási intézmények, egyetemek. Az örök városban 1552-től működött a *Collegium Germanicum,* XIII. Gergely pápa uralkodása ideje alatt (1572–1582) pedig megalakult a *Collegio dei Neofiti* (1577), a *Collegio Greco* (1577), a *Collegio Inglese* (1578), valamint a *Collegio Ungarico* (1579), mely utóbb, 1580-ban egyesült a *Collegium Germanicum*mal. Az elkövetkező években a *Collegio Maronita* (1584), a *Collegio Scozzese* (1600), a *Collegio Urbano de Propaganda Fide* (1627) és a *Collegio Irlandese* (1628) megalapításával lett teljes a római kollégiumok sora.[1]

A korai újkorban, 1520 és 1700 között, a középkori előzmények után 37 erdélyi származású, nagyrészt római katolikus magyar és székely fiatal végezte tanulmányait a római egyetemen, és majdnem mindnyájan a III. Gyula pápa által 1552-ben alapított Collegium Germanicum–Hungaricumnak voltak tagjai, annak a tanintézetnek tehát, amelynek rendeltetése – Loyolai Ignác kezdeményezésére – az ellenreformáció szolgálatában álló jezsuita rendtagok tanítása és nevelése volt. Ebben a korai újkori időszakban az első név szerint ismert, erdélyinek tekinthető római hallgató a medicínát tanuló Lascovius ungaricus volt. Azonos személy azzal a Laskai Csókás Péterrel, aki korábban a wittenbergi egyetemek volt hallgatója (1578–1580), majd hazatérte után rövid ideig, 1581-ben a marosvásárhelyi partikuláris iskolának lett a rektora. E rövid tanítói tevékenység után indult újabb külföldi tanulmányútra, melynek során megfordult Itáliában, Franciaországban és Németországban is. Itáliában az orvostudományokat hallgatta Bolognában és Rómában.[2]

---

[1] Peter Schmidt: *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1984. 2–3.

[2] Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Szeged, 1992. 226.

Az első román származású erdélyi diák Itáliában ebben az időszakban George Buitul volt. Ez a karánsebesi román nemes 1591-ben született és 1619 és 1623 között a Collegium Germanico–Hungaricumnak volt alamnusa. Lefordította román nyelvre Petrus Canisius katechizmusát, idehaza pedig Erdélyben majd Nagyszombatban (Tirnavia) működött. 1627 és 1635 között szülővárosában, Karánsebesen találjuk, előbb mint román igehirdetőt „conciniator valachus", majd 1632-től „superior, conciniator et opererius valachicus et hungaricus". Élete derekán halt meg 1635. szeptember 5-én Karánsebesen.[3]

Az erdélyi – többségükben evangélikus hitű szászok természetesen elsősorban a németországi egyetemeket látogatták. De volt azért kivétel is közöttük: a kolozsvári szász patrícius származék, Kolozsvári Wajda János két évi németországi egyetemi tanulmány után 1595. szeptember 15-től pápai ösztöndíjasként folytatta stúdiumait Rómában.[4]

A 17. század végén az erdélyi fejedelemség Habsburg uralom alá került, s így a 18. század, a diadalmas felvilágosodás századának hajnalát itt a politikai és vallási zűrzavar, feszültség jellemezte. Miközben Európa nyugati tájain megváltoztak a társadalmi, művelődési viszonyok, és a modern polgári társadalom körvonalai bontakoznak ki, Erdélyben még a hagyományos világ uralkodik, az Apafiak korának társadalmi-művelődési hagyományai élnek tovább. Csupán a kollégiumokat és gimnáziumokat magukba foglaló városokban volt frissebb, lüktetőbb a szellemi élet. Ez a szellemi légkör „elsősorban azon tanult férfiak törekvéseinek köszönhető, akiknek megadatott az a boldogság, hogy idegenben végezhették tanulmányaikat" – állapítja meg George Barițiu.[5] Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy I. Lipót császár (1657–1705) és tanácsadói a Habsburg birodalmon belül a katolikus egyházban látták azt az erőt, amely a soknyelvű és -hitű birodalomban az egységet, a homogenitást megteremthetné. Ennek érdekében segítették elő a katolikus egyház pozícióinak megerősítését Erdélyben, mintegy ellensúlyozva ezáltal a protestáns rendek ellenállását, és ugyancsak ennek érdekében igyekeztek a román ortodox klérust megnyerni a maguk számára. E politikai elgondolás eredményeként jött létre a görög katolikus, az ún. egyesült, vagy unitus egyház, amely sok tekintetben megváltoztatta az erdélyi román társadalom életét, anélkül azonban, hogy a románság politikai jogai növekedtek volna. A görög katolikus egyház létrejötte jótékonyan befolyásolta az erdélyi román művelő-

---

[3] Vélics László S. J.: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából,* II (1610–1690). Bp., 1913. 124–125.; Dr. Iacob Radu: *Foştii elevi români-uniți ai şcoalelor din Roma.* Beiuş, 1929. 7–8.; Ladislaus Lukács S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. J.,* II (1601–1640). Romae, 1982. 300, 312, 3234, 330, 353, 371, 390, 408, 427, 555.

[4] Szabó–Tonk: *i. m.* 105.

[5] George Barițiu: *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă,* I. Sibiu, 1889. 118.

dés és oktatás ügyét. Az 1900-ban megjelent gyulafehérvári görög katolikus névtár (sematizmus) hangot is ad ennek a kétségbevonhatatlan ténynek: „Már Athanasie püspök idejében kezdték látogatni a román ifjak Róma, Bécs, Nagyszombat, Kolozsvár, Brassó és Szeben, valamint Gyulafehérvár román iskoláit, ami később örömteljes lendületet vett".[6]

A névtárnak ez a megállapítása azonban magyarázatra és felvilágosításra szorul. Atanasie Anghel jelentősége és tekintélye valóban óriási volt a maga korában. Az ő közvetlen befolyására hozta az 1702-es zsinat az oktatás és az iskolázás ügyére vonatkozó nagyjelentőségű határozatait. Ezek a határozatok részben megismételték és megerősítették az 1696. februárjában Gyulafehérvárt hozott zsinati határozatokat, és ebben a megerősített formában terjesztették elő Kollonich bíboros esztergomi érseknek, valamint az erdélyi főkormányszéknek. Az erdélyi kormányszervek ez alkalommal kedvezően bírálták el a románság kéréseit, következésképpen 1702 őszétől a kolozsvári jezsuita akadémia, akárcsak a szebeni és brassói katolikus gimnáziumok kapui megnyíltak a román diákok előtt. De ezentúl az 1702-es zsinat javasolta öt erdélyi román fiatal kiküldését tanulás céljából a bécsi, nagyszombati és római egyetemekre, megnevezve név szerint is azokat, akik számba jöhetnek.[7] Anyagi ellátásukat Atanasie Anghel a Kollonich-féle alapítvány (1700. szeptember 8., Bécs) segítségével vélte megoldani. A románok kéréseire válaszolva a bíboros elrendelte a görög katolikus fiatalok befogadását előbb az erdélyi katolikus tanintézetekbe, majd 1703-tól fogva Bécs, Róma és Nagyszombat egyetemeire is.[8]

A korai felvilágosodás idejének ezen egyházpolitikai akciói megerősítették a görög katolikus román papság társadalmi-politikai és kulturális hivatástudatát. Kezdeményezéseik eredményeként, felhasználva az ellenreformáció térhódítását Erdélyben, sikerült elérniük, hogy elsőben a kolozsvári jezsuita gimnázium fogadta be a görög katolikus tanulókat, majd pedig közülük a legjobbaknak a továbbtanulás lehetőségét is megnyitották.

Az a tény, hogy a megelőző korszakban, 1520 és 1700 között a németországi, németalföldi és angol egyetemeken tanuló erdélyiek túlnyomó többsége protestáns volt, arra késztette a bécsi udvart, hogy saját jól felfogott hatalmi érdekeit követve korlátozza a protestáns peregrinációt. 1721-től kezdve csak azoknak a protestáns fiataloknak engedélyezték a külföldre menetelét, akik elkötelezték magukat a papi hivatás gyakorlására.[9] A következő esztendőben újabb megszorító intézkedésekkel még tovább nehezítették a külföldre

---

[6] *Şematismul veneratului cler al Arhidiecezei metropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Fagăraş pe Anul Domnului 1900.* Blaj, 19.

[7] Radu: *i. m.* 10.

[8] Nicolaus Nilles: *Symbolae ad illustrandam Historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani.* I. Oeniponte, 1885. 362–368.

[9] Marosvásárhelyi Állami Levéltár. A marosvásárhelyi ref. kollégium levéltára AB-41.

menetelt, korlátozták a protestáns ifjak utazási lehetőségeit. Ezen intézkedések egy igen szigorú kiválasztási rendszert írtak elő: a külföldi tanulmányokra jelentkezőknek nyilvános vizsgát kellett tenniök az iskolák kurátorai, professzorai és a diákok előtt. Az intézkedés látszólag a kiválasztást szabályozta, tehát a minőségre tekintett. Valójában azonban restriktív intézkedésekről volt szó, amelyek sora ezt követően is folytatódott: így 1725-től kezdve az erdélyi főkormányszéktől, amelynek azonban nem adták meg a döntés jogát e téren, csak a bécsi kormányhatóságok jóváhagyása után. De úgy tűnik, ezek az intézkedések a bécsi udvar szemszögéből tekintve nem bizonyultak elég hatásosnak, nem érték el a kívánt eredményt. Ezzel magyarázható, hogy Mária Terézia rendeletére 1752-től fogva csak magának az uralkodónak az engedélyével és csak saját költségükön mehettek külföldre tanulni az erdélyi protestáns fiatalok.[10] A peregrináció korlátozásában financiális szempontok is érvényesültek. A bécsi Államtanács (Staatsrat) tisztviselőinek számításai szerint ugyanis 1742–1761 között a mintegy hétszáz erdélyi peregrinus legkevesebb 210 000 forintot takarított ki az országból. Ezt a bécsi hatóságok tovább már nem tolerálhatták.[11] Ezért javasolták a fiataloknak a bécsi egyetem látogatását. Ez a javaslat főleg a románság körében talált visszhangra, mivel a román társadalom anyagi erőforrásai amúgy is korlátozottabbak voltak, és ezért a különböző alapítványok támogatására szorult. A külföldi egyetemjárás ügye később sem rendeződött megnyugtatóan, még II. József korában sem. Bécs újabb és újabb korlátozásokat léptetett életben mindannyiszor, ahányszor azt politikai érdekei megkívánták. Így természetes, hogy a francia forradalom, a napóleoni háborúk idején is hazarendelte a külföldön tanuló ifjakat.

Mindezen megszorító rendelkezések ellenére az eddigi kutatások azt mutatják, hogy 1701 és 1800 között mégis számosan tanultak Erdélyből a különböző külföldi egyetemeken és főiskolákon. A németországi egyetemeken 1728, a németalföldieken 370, míg az ausztráliai főiskolákon mindössze 300 erdélyi iratkozott be, és közülük 106 volt a román fiatal.[12] Itáliában, közelebbről Rómában ebben az időszakban, a 18. században, 33 erdélyi diák fordult meg, ebből 20 volt román, 13 magyar és székely származású. Figyelmünket ez alkalommal ezekre fordítjuk és tanulmányaik, életútjuk ismeretében kíséreljük meg kijelölni a római egyetemek, főiskolák helyét a 18. századi erdélyi román értelmiségi elit nevelésében.

Vegyük tehát sorra azokat a római oktatási intézményeket melyekben a 18. század folyamán helyet kaptak az Erdélyből érkező román fiatalok.

---

[10] Klein Gáspár: *Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskolázásával szemben,* Egyháztörténet I/1943. 211–212.

[11] Uo. 216.

[12] Ioan Chiorean: Rolul Vienei in formarea intelectualităţii româneşti din Transilvania in secolul al VIII-lea. In: *De la umanism la luminism,* Târgu Mureş, 1994. 107.

Collegium Germanico–Hungaricum. A 18. században (pontosabban 1789-ig) ebbe a legpatinásabb római kollégiumba 13 erdélyi iratkozott be, ami nem túlságosan nagy szám, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Szent Korona országából összesen 309 alumnusa volt.[13] Azonban ha figyelembe vesszük Erdély felekezeti viszonyait, azt a tényt, hogy a különböző egyházaknak – így a katolikusoknak is – megvoltak a maguk közelebb fekvő papneveldéi, valamint a nagy távolságot, amely Itáliát Erdélytől elválasztotta, az erdélyiek viszonylag kisebb jelenléte már nem tűnik annyira meglepőnek. Egy tény azonban biztos. Azok, akik a Collegium hallgatói kívántak lenni, és azok is lettek, rendszerint magasabb műveltség megszerzésére törekedtek. A véletlen úgy hozta, hogy ennek a nagyhírű kollégiumnak a 18. században volt egy román származású hallgatója is: Ioan Giurgiu alias Joannes Constantinus Pataky személyében. Mielőtt azonban róla szólnánk, megemlítenénk annak a 13 erdélyi magyarnak a nevét, akik ide beiratkoztak: Bors Ferenc Antal János (1716-tól kanonok, később püspöki helynök Gyulafehérvárt), csíkszentgyörgyi Illyés János András, Matthias Salbec, Erdélyi József, Carolus de Salbec, Nicolaus Nemespataki alias Edelspacher (a teológia doktora), Harsányi József Benedek, gróf Kornis Ferenc, Kemény László, Kemény József, Franciscus Orban, gróf Apor József, gróf Haller Ferenc és Járfás Demeter. Közülük utóbb kiemelkedő pályát futott be Bors János, valamint az előkelő székely nemes családból sarjadt Apor József, aki miután Rómában 1781-ben theológiai doktorátust szerzett, hazatért, 1782–1784 között a szeminárium igazgatója, majd kanonok lett Gyulafehérvárt 1799-ben.[14] Ami Ioan Giurgiut illeti: a román nemesi családban született fiatalember két éven át (1703–1705) volt a bécsi Pazmaneum alumnusa. Mint kitűnő tanuló felkeltette a jezsuita szerzetes, Hevenesi figyelmét, aki viszont az esztergomi érsek figyelmébe ajánlotta azzal a javaslattal, hogy küldje Rómába, a Collegiumba. Így is történt, és 1705 és 1710 között Rómában metafizikát és teológiát hallgatott. Főiskolai tanulmányai befejeztével 1710. augusztus 16-án doktori vizsgát tett a Marescotti bíboros elnökletével összeült bizottság előtt, amint azt 1710. szeptember 9-én kiállított doktori diplomája tanúsítja.[15] Miután felszentelték, a teológiai doktori cím birtokában tért haza, és nem sok idő múltán Károly császár kinevezte görög katolikus püspöknek.

Collegium de Propaganda Fide. 1627-ben VII. Orbán pápa alapította, a hagyományos oktatási rend szerint magába foglalta a humaniora, rhetorica és poetica tanfolyamokat, melyek elvégeztével a tanulók a hároméves filozófiai és a négyesztendős teológiai tanulmányokkal folytathatták stúdiumaikat. A 18. század folyamán Erdélyből csak román hallgatói voltak ennek a kollé-

[13] Schmidt: *i. m.* 181.

[14] Lásd bővebben: Dr. Veress Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai,* I (1559–1917). Bp., 1917.

[15] Nilles: *i. m.* 88–89, 380–382.

giumnak. Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök, aki a népművelés fontos eszközének tartotta az értelmiség-képzést, a hazai román iskolák létesítése mellett szívén viselte a román fiatalok római tanulmányainak ügyét is. Ezért már 1735 tavaszán azzal a kéréssel fordult Domenico Passionei pápai nunciushoz, hogy támogassa „két, avagy három erdélyi görög hitű fiatal" kiküldését Rómába. A főpásztornak egy 1737. október 14-én Balázsfalván kelt és Vicenzo Petra kardinálisnak címzett válaszleveléből azonban az tűnik ki, hogy a Propaganda Fidébe küldött első két fiatalember eredmény nélkül tért haza Balázsfalvára. A két fiatal: Samuil (illetve későbbi szerzetesi nevén Silvestru) Caliani és Grigore Maior voltak. Végül 1739, illetve 1740-ben egy harmadik társukkal, Petru Pavel Aronnal tértek vissza Rómába, tanulmányaikat befejezni. Caliani és Maior utóbb a balázsfalvi iskolának lettek hírneves professzorai, Aron pedig már mint görög katolikus püspök szenteli fel 1754-ben az újonnan alapított balázsfalvi iskolát, ami egykor már Inochentie Micu megálmodott.[16] A Propaganda Fide többi erdélyi román hallgatójának csak a nevét említjük meg: Teodor Bulea, Toma Popovici, Francisc László (Philoteus), Alexiu Murăşan, Sabaţiu Metz, Iacob Aron, Toma Vasile Keresztesi, Ambroziu Duxenţiu, Ieronim Kalnoki, Ştefan Lupi, Petru Iacob Partenie, Basiliu Benedict Farcaş (alias Fogarasi), Spiridon Farcaş (alias Fogarasi), Petru (Paul) Maior, Gheorghe (Gabriel) Şincai és Ioachim Pop.[17] 1779 után azonban II. József császár utasítására nem küldenek több görög katolikus fiatalt Rómába tanulni. Azokat akik Itáliában kívánták folytatni tanulmányaikat, az uralkodó által alapított páviai kollégiumba utasították. Így a 18. században a római Propaganda Fide kollégiumában tanult 19 erdélyi román diák sora megszakadt. Az intézmény és román hallgatói ennek ellenére jelentős szerepet játszottak az erdélyi román értelmiségi elit kialakításában. Az intézmény végzettjei közül tevékenységénél fogva messze kiemelkedik Grigore Maior püspök két unokaöccse: Gheorghe Şincai és Petru Maior. Az Erdélyi Iskola néven ismert művelődési mozgalom e két prominens alakja római tanulmányai alatt (1774–1779) hatalmas gyűjtőmunkát végzett a római könyvtárakban és levéltárakban az erdélyi románság történetére vonatkozóan. Külföldi tanulmányaik alatt megismerkedtek a felvilágosodás eszméivel, és 1779-es bécsi tartózkodásuk idején kapcsolatba kerültek a Sancta Barbara kollégium román diákjaival is. Ennek a kollégiumnak a prefectusa akkoriban Samuil Micu (Gheorghe Şincai egykori balázsfalvi diáktársa) volt, aki maga is gyűjtötte a románok történetére vonatkozó krónikákat és egyéb történeti

[16] Francisc Pall: *Ştiri hnoi despre primii studenţi trimişi de la Blaj la Roma.* Apulum, XVII/1979. 469–476.

[17] *Magyar Országos Levéltár,* B 2, Acta generalia, 1747–236, f. 13–15a; 1748–76, f. 26–27, 334–40, 70–72; 1758–378, f. 2, 7–11, 19, 23, 29, 33–34; 1761–347, f. 2–11, 12, 19–20; 1772–1534, f. 2. Egyéb részletekre vonatkozóan lásd: Radu: *i. m.* 5–17., I. Dimitriu–Snagov: *Românii în arhivele Romei (secolul XVIII).* Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1973.

forrásokat. Şincai Bécsben is folytatta a Rómában elkezdett munkát, aminek eredménye egyetlen év alatt újabb nyolc kötet volt. Így a Rómában gyűjtött 19 kötetnyi forrásanyag számottevően kibővült. Ez a gyűjtőmunka szolgált később alapul a *Hronica* megírásához. A Propaganda Fide két egykori hallgatója Bécsben a kánonjogi tanulmányok mellett a II. József korát meghatározó felvilágosodás eszmevilágával is megismerkedett.[18] Így fonódik össze a Rómában tanult román alumnusok gondolatvilágában a lombard, a nápolyi felvilágosodás és a bécsi Aufklärung eszmevilága.

A római és más külföldi tanulmányutakról hazatérő erdélyi román értelmiségiek felvértezve az európai tudományosság és művelődés legújabb vívmányaival, a humanizmus, a racionalizmus és a felvilágosodás, majd a francia forradalom eszméinek ismerőiként kapcsolódtak be az erdélyi művelődési mozgalmakba, harcoltak az oktatás korszerűsítéséért, a nép felemeléséért, egy korszerűbb gazdálkodásért, a nemzeti kultúra ügyéért. Egy olyan öntudatos nemzeti értelmiségi elitet alkottak, melynek tagjai amellett, hogy kapcsolatot teremtettek az európai tudományos világgal, munkásságuk révén az erdélyi művelődés ügyét is új dimenzióba helyezték.

[18] Dumitriu–Snagov: *i. m.* 24.

Debreczeni Attila *(Debrecen)*

Felvilágosult szemlélet és felekezetiség?

Kazinczy 1809 első napján Herdert olvasgatott. A mű egy része, amelyben arról esett szó, hogy míg a görögök köztereiket isteneiknek és hőseiknek állított oltárokkal díszítették, addig a szerző hazájában csak feszület áll a magaslatokon, felidézett Kazinczyban egy régi emléket, amit rögtön lejegyzett. 1804 májusának első napjaira emlékezett vissza, mikor is Baranyi Józseffel együtt népességösszeírást végzett Hajdúbagoson. Itt történt, hogy – mint írja – „Csokonait kihívtuk magunkhoz, hogy pihenő óránkban velünk légyen. Egy nap ő és én kisétálánk a közel erdő fele. – Mely gyönyörű halmocska! mondám; ha ez Görögországban volt volna, bizonyosan egy szép gömbölyeg (templom) állana rajta. – Most pedig akasztófa vagy feszület (mondá Csokonai, visszásságok és kacagás nélkül, s mintegy félálomban); ha Bagos pápista hely volna vagy jus gladiival bírna! –" Kazinczy ezután idézi Herder vonatkozó sorait, majd Virág Benedek nagyon hasonló mondatai, hozzátéve: „Virág Benedek még kevésbé olvasta Herdert e helyen, mint Csokonai, de íme ő is ugyanezt mondja a *Magyar Századok*-ban". Majd így folytatja emlékezését: „Ezen sétálásunk alatt Csokonai kifakada valamely lutheránus magyar ellen, aki kritikázgatni szeretett anélkül, hogy a nyelvet úgy, amint azt e célra illik, ismerné. – Nem szenvedhetem, úgymond, az amphibiumokat, s ilyen a *német–magyar* s a *lutheránus,* aki sem nem pápista, sem nem kálvinista. – A később időknek azt jegyzem fel, hogy Csokonai szabad volt a vallásbéli gyűlölségtől és ami azt szülni szokta. A mostani szuperintendens, Benedek Mihály úr, egy teologikus munkát írt az iskoláknak, mely a szokásban volt katekizmusokat eltolta. – Mely balgatagság, úgymond Csokonai, positiva religiót az ész világa mellett akarni tanítani! Azt pápista módon kell."[1]

Kazinczynak ez a – szakirodalomban mostanra már egyébként eléggé ismert – emlékezése több szempontból is figyelemreméltó. Az első, amit most témánk szempontjából kiemelhetünk, a nyelv kapcsolatba hozása a felekezetiséggel. Kazinczy maga is megfogalmazta e gondolatot már 1789. július 10-i, Aranka Györgynek szóló levelében: „én éppen nem vagyok Vallásbeli fanatismussal profanálva; engem fiának nevez a' Böltsesség: de kéntelen vagyok még is megvallani, hogy magát tartom a' Kálvinistát a' Magyar Litteratura elővitelére választott Népnek. Igyekezik a' Pápista, de haszontalanúl; Faludi – az imádott Faludi hány helyett vét nyelvünk ellen. Nézzük el Szabót, Rajnist, Révait, Batsányit. – A' Lutheranus pedig arra van kárhoztatva hogy Magyarúl meg ne tanúlhasson. Én ennek forrását az Oskolákban ta-

[1] Kazinczy Ferenc: *Az én életem.* Kiad. Szilágyi Ferenc, Bp., 1987. 345–346.

lálom. A' Kálvinista Universalis Nyelve a' Magyar; a' pápistáé a' Culináris Deákság; a' Lutheránusé a' Tóth és Német."[2] E sarkított fogalmazás lényegét Kazinczy aztán tovább őrizte magában. Az idézett emlékezésben felfigyelhetünk továbbá a közismert tény megerősítésére is, miszerint „Csokonai szabad volt a vallásbéli gyűlölségtől". Számtalan példát lehetne erre idézni a költő műveiből, az egyik legegyértelműbb s talán kevésbé ismert megfogalmazása a tolerancia-gondolatnak a *Cultura* című csurgói játékban található, ahol Firkász a következőket is felhozza Ábrahám, a zsidó védelmében: „a' zsidót 's mást akárkit is nemzetéért gyűlölni Grob magyarság; ugyanezt pedig a' vallásért tselekedni, intoleráns bigottság és az edgyik sem cultura".[3] A más vallás elfogadása, s így a saját felekezetiség viszonylagosságának a belátása egy újtípusú vallásosság kiformálódásához vezet,[4] ami azonban, tegyük hozzá gyorsan, nem gyengíti a saját felekezethez való tartozás tudatát, az ahhoz való kötődést, sőt. Kazinczy emlékezésében többször is felfigyelhetünk olyan mozzanatokra, amelyek erős felekezeti öntudat Csokonainál való megnyilvánulásaiként értékelhetők, gondolunk itt a lutheránusokat és a pápistákat illető azon csípős megjegyzésekre, amelyek oly rokonnak tűnnek a Kazinczy korábbi leveléből idézettekkel. De ha nem akarunk pusztán Kazinczy emlékezetére hagyatkozni, eredeti Csokonai-szövegeket is szemügyre vehetünk: 1793-as levelében azt írja Szilágyi Mihálynak egy Szilágyi Sámuel *Henriás*át támadó könyvről, hogy az „Vallásunkra Ördögi gyűlölséggel berzenkedő Papisticus Fanatismussal, 's vak-buzgósággal van irva", vagy a *Halotti versek* II. részében azt olvashatjuk mintegy odavetett érvként egy felsorolásban: „Mikor vallásunkra készül új fergeteg".[5] A példák száma szaporítható lenne, de talán ennyiből is kiderül, hogy a saját vallással szembeni intolerancia nemcsak a tolerancia iránti igényt erősíti, de a felekezethez való tartozás tudatát is. 1795-ben pedig, a kollégiumból való kicsapatásakor első reakcióként még a vallárscserélés gondolata is felmerül benne megcsalatottság-érzete folytán: „az a' Vallás, mellyet örömömnek, diszemnek, 's vígasztalásomnak reménylettem, maga előtt únalmassá, sáfárjai előtt meggyűlöltté, fiai előtt semmit nem reménylővé tett: megirtózván magamba, hogy ezek a' Kedves Nevekis víselhetnek olly borzasztó és szívetvérző képzeleteket, meghatároztam magamba, hogy idegen földön, idegen társaságba, idegen Szívek előtt, idegen Vallás kebelébe állítsam fel magamat".[6]

---

[2] *Kazinczy Ferenc levelezése* I., Kiad. Váczy János, Bp., 1980. 395–396.

[3] *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Színművek 2.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Pukánszkyné Kádár Jolán, Bp., 1978. 150.

[4] Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp., 1994. 146.

[5] Ld. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* Kiad. Vargha Balázs. Bp., 1981. II. 356. és I. 662. (A levelet a készülő kritikai kiadás szövege alapján idéztük.)

[6] *[Emlékezetnek okáért],* ld. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Szépprózai művek.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Debreczeni Attila. Bp., 1990. 149.

A személyes sors és a XVIII. század végének igen éles felekezeti harcai[7] természetesen befolyásolták a kor literátorait, annál is inkább, mert igen nagy hányaduk egyházi értelmiségi volt. E mozzanat tehát komolyan figyelembe veendő, mikor a felvilágosultság s a felekezetiség egymáshoz való viszonyáról beszélünk. Látnunk kell ugyanakkor, hogy a felekezethez való tartozás tudata, a kor egyházi-vallási harcaiban való részvétel, vagy a rá vonatkozó véleménynyilvánítás csak egy részét jelenti e viszonynak, semmiképpen nem azonosítható annak teljességével. Közvetlen felekezeti álláspontja önmagában nem minősíti valaki felvilágosultságát vagy felvilágosulatlanságát, netán felvilágosodás-ellenességét A felekezetiséggel kapcsolatos közvetlen, esetleg napi politikai érdekű állásfoglalásokon túlmenően a felvilágosult szemlélet és felekezetiség összefüggése nem direkt, nem primér jellegű, tetten leginkább bizonyos fogékonyságokban és gondolkodási, irodalmi hagyományokhoz való kötődésben érhető. Nem nehéz például a nyelvújítási harcok szembenálló felei esetében a vallási különbségekre rámutatni (noha a kivételek első pillantásra is fontosak, figyelmeztetőek). Mégis, ebben az esetben már sokkal inkább kulturális, ízlésbeli az ellentét, semmint vallási, eltérő hagyományok feszülnek egymásnak,[8] amelyek természetesen felekezeti jellegűek *is.* A felekezetiség háttérben maradó, egyre inkább elhalványuló motívumai így nagy mértékben az indító szellemi közeghez köthetők.

Az indíttatás valamilyen mértékben meghatározó szerepe persze minden korban felvethető összefüggés. A nyelvújítást megelőzően, a XVIII. század utolsó harmadában azonban egy speciális vonatkozása is van ennek. A megújuló, felvilágosult szellemiségűvé váló irodalom első mozdulásai egymástól jobbára még elszigetelt írócsoportokhoz, szellemi közösségekhez kötődnek, a nagy eredmény éppen az lesz a század végére, hogy e szűkös keretek oldódásával, illetve köreik összekapcsolásával létrejön egy újabb típusú nyilvánosság, amely már minőségileg más szintet képvisel. A nyelvújítási harcok már eme minőségileg más típusú nyilvánosságban zajlanak, noha jól tudjuk, mennyire szűkös, s nem kis mértékben felemás volt ez. A kezdeti szakasz írócsoportjainak nyilvánossága ehhez képest belterjes, belső kohéziójuk így természetszerűleg igen erős, problémaviláguk s az általuk művelt irodalom karaktere jórészt közösnek mondható. E csoportok többnyire valamilyen egyházi intézményhez is kötődtek, ez, illetve az itt kibontakozó, erre épülő szellemi közeg jelentette azt az elsődleges nyilvánosságot, amelyben az új irodalom először megfogant, s amelyből egy tágasabb közeg nyilvánossága felé tartott.

A felvilágosodás irodalma első nemzedékének tagjai között szép számmal találunk olyan egyházi értelmiségit, aki valamely rend tagja. Feltűnő,

---

[7] Vö. Balázs László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya, 1791–1830.* Bp., 1935. Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1983. 367–450.

[8] Vö. Balázs L.: *i. m.* 40. és újabban: Csetri Lajos: *Nem sokaság hanem lélek.* Bp., 1986. 314–331. Uő. *Egység vagy különbözőség?* Bp., 1990.

hogy a versújítás egyik fontos területe, a klasszikus formák meghonosítása terén milyen nagy szerepet játszottak a jezsuiták. Csoportot nem alkottak, mert személyeskedéssé fajuló ellentétek feszültek néhányuk között, de irodalmi tevékenységük köre és jellege alapján mégis összetartoznak. Az 1770-es, 1780-as évek fordulóján Pesten, a pálosoknál alakult ki egy kör, amelyben Bessenyei György szellemi társakra lelt. A Kreskay Imre nevével is fémjelezhető csoportnak olyan tagjai voltak, mint Ányos Pál, Virág Benedek és Verseghy Ferenc. Bessenyei és a Pesten házat vivő Orczy Lőrinc írói köre tehát egy egyházi értelmiségi csoporttal fonódott össze, közöttük bontakozott ki az a gazdag episztolairodalom, amely – mint irodalmiságuk egyik lehetséges létmódja és műfaja – fontos jellemzőjük lett. Az Orczy-házhoz kapcsolódott a pesti piaristáknál tanuló Batsányi János is, szellemi közege jórészt azonosnak mondható az előbbiekével. Az 1780-as évek végére az egyházi oktatási intézményekben kialakuló szellemi körök váltak jelentősekké. Elsőként emelendő itt ki a debreceni református kollégium s benne a Csokonai idejében működött diákközösség, ezek meghatározóan formálták a költő szellemi arculatát. Fontos szerepet játszott továbbá a pesti és pozsonyi papi szeminárium, összekapcsolódva az egyetemmel illetve az akadémiával, valamint a soproni evangélikus líceum diáktársasága is, ezekben tűntek fel olyan írók, mint Dayka Gábor, Kisfaludy Sándor, Kis János, Berzsenyi Dániel, hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Ezek a jobbára egyházi szervezetekre épülő szellemi közösségek jelentették tehát a felvilágosodás kori irodalom egy sajátos nyilvánosságformáját, ezekből formálódott ki a személytelenebb közönség jelentette nyilvánosság. Ezzel párhuzamosan fokozatosan elhalványultak az indíttatásnál még elég erőteljesen érzékelhető kötődések egy-egy felekezet sajátos hagyományához, pontosabban: a vallási arculat inkább kulturális jellegűvé vált. Ha egy példán keresztül szeretnénk szemléltetni ezeket a jelenségeket, akkor kézenfekvőnek látszik a debreceni református kollégium közegét kiválasztanunk, ugyanis itt több olyan karakterisztikus jelenséggel is találkozunk, amelyek jellegzetesen Debrecenhez, illetve – némileg tágabban – a református kollégiumi iskolakultúrához kötődnek. Hármat emelnék ki ezek közül, amelyek első ránézésre meglehetősen eltérő területeket érintenek: a poézis-oktatást, a fiziko-teológiát és a filozófia terén a holbachi és a kantiánus tájékozódást.

Először vessünk egy pillantást a poézis-oktatásra. Bán Imre kutatásai óta közismert, hogy e tekintetben igen komoly eltérést mutat a két nagy felekezet oktatási gyakorlata. „Retorikáink között egyébként világosan két típust különböztetünk meg: a reneszánsz hagyományokat folytató, de szürke, iskolás klasszicizmusba hanyatló protestáns tankönyveket és a korszerűbb, tágabb látóhatárú, barokk ízlésű katolikus kompendiumokat."[9] E kettősség a XVIII.

[9] Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Bp. 1971. 97.; vö. Szabó Flóris: *A költészet tanításának elmélete és gyakorlása a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773).* ItK 1980. 469–485.

század közepe táján kezdődő ízlésváltás idején is megmarad, s e fordulat kezdő lépései közé oda kell számítanunk az iskolai irodalomoktatás lassú klasszicizálódását is, amelyben szerepet játszik a francia klasszicizmusnak a katolikus iskolákban folyó megismerése is. Meg kell jegyeznünk viszont azt, hogy a protestáns tankönyvek nem is mutatják a barokk ízlés erősebb érvényesülését."[10] A református kollégiumok poétai classisaiban folyó poézisoktatás, mint Szauder József tanulmányai is bizonyították,[11] a szentencia- és pictura-versgyakorlatokra épült, szemléletében meglehetősen mereven a latin antikvitás auktoraira koncentrálva. Ebben szembenállt az inkább imitációelvű, a hazai barokk költészeti hagyományait jobban tisztelő katolikus, elsősorban jezsuita poézisoktatással,[12] de ezáltal egyben nyitottabbá is vált a külhoni költészet olyan törekvései iránt, mint például a fiziko-teológiai leíró költemények divatja.

Az európai irodalomban a XVIII. században nagy népszerűségnek örvendett a fiziko-teologikus irodalom. „A leírás tárgyias, analitikus módszere, a képkivágat technikája, a közelről látás, illetve a törpítés és fölnagyítás tudós játéka, a pontos körvonalrajz, a fény és szín harmóniája közös tulajdonságai a természetleíró tudományos könyvek és a leíró költészet stílusának.[13] A század utolsó harmadára elérte hazánkat is e költészet divatja,[14] s már Szauder József felhívta arra a figyelmet, hogy ezt „mily nagy számban, szinte egymást figyelve művelik a debreceni kollégium neveltjei".[15] Ha a fiziko-teologikus leíró vers imént elősorolt sajátosságaira gondolunk, könnyen beláthatjuk: jól illeszkedett mindez a természettudományosságot és a leíró költészetet egyként preferáló református oktatási rendhez, amelynek egyik fő bástyája Debrecen volt. Egyúttal persze a fiziko-teológia mélyen vallásos indíttatású, de elvilágiasodó szemléletét is adaptálták. E szemlélet egyben nagyon alkalmas volt további transzformációkra is, változásával könnyen felnövekedhetett az öntörvényei szerint mozgó természet képe, vagy kiválhatott belőle a középpontját jelentő ember mint önálló létező. E jellegzetességei tették nyitottá Holbach és Kant – egyébként merőben eltérő – nézetei iránt.

Szauder József és Horkay László[16] kutatásai nyomán viszonylag pontos képünk van e két jelentős gondolkodó hazai fogadtatásáról. Rögtön szembe-

---

[10] Bán I.: *i. m.* 99.

[11] Szauder József: *Az iskolás klasszicizmus. Sententia és pictura.* In: uő. *Az éj és a csillagok.* Bp., 1980. 36–56., 73–108.

[12] Vö. Nyáry Krisztián: *Hagyományozhatatlan hagyományok.* Literatura 1995. 148–150.

[13] Szauder József: *„Az Estve" és „Az Álom" keletkezése.* In: *i. m.* 258.

[14] Vö. Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban.* Bp., 1991. 54–77.

[15] Szauder J.: *i. m.* 259.

[16] Ld. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai.* Kiad. és bev. Szauder József. Bp., 1968.; Horkay László: *Kant első magyar követői.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp., 1974. 201–228.

ötlik, milyen kitüntetett szerep jut ebben református kollégiumainknak, különösen – s ismét – Debrecennek. Az 1790-es években, a debreceni kollégiumban egyszerre ismerkednek meg e két, egymástól oly igen eltérő filozófiával. Azt is mondhatnánk, hogy a holbachi természetfilozófia befogadása már a kanti kriticizmus talaján történik, ez azonban csak részben igaz, mivel túlzottan erősnek tűnik Holbach természetelvének a vonzása is. Csokonai maga Holbach művét fordítja, egyik legbensőbb barátja, Nagy Sámuel pedig a kanti filozófiát tanítja a kollégiumi dákságnak 1793-ban (átmenetileg, a majd ugyancsak kantiánus szellemben előadó Sárváry Pál hazaérkeztéig).[17]

Három, lényegében csak a református kollégiumokra, s elsőrendűen Debrecenre jellemző mozzanatot emeltünk ki, amelyeknek jól látszanak az összefüggései is. Mindazonáltal ezek mindegyike külön-külön is őrzi felekezeti eredetét, hiszen például a kanti eszmék recepciójánál nyilvánvaló annak a kapcsolatnak a kiemelt szerepe, amelyet a német egyetemeken, különösen a Göttingában tanuló diákok jelentenek. Nem kis mértékben ők közvetítik a kanti filozófiát az anyaintézményhez. Hasonló kulturális kapcsolatok fedezhetők fel a fizikoteológia rohamos elterjedésének hátterében is, a poézis-oktatás felekezeti kötöttsége pedig egészen nyilvánvaló. Mindez persze csak annyit jelent, hogy az e közösségekben tanulók *indíttatása* bizonyos mértékben meghatározott a felekezet eme kulturális adottságai által. Egy bizonyos szint meg is marad az ezen adottságok által szabott mederben, mások viszont kiteljesítik s egyben meghaladják eredendő indíttatásaikat. A felekezetiség mozzanata így válik egy tágabb értelemben vett kulturális hagyomány részévé.

Felvilágosult szemlélet és felekezetiség? – ismételhetjük meg a címben feltett kérdést. Indokolt-e vajon a kérdőjel? A szükségképpen röviden és vázlatosan kifejtett gondolatmenet főbb megállapításainak kiemelése adhat erre valamennyire is differenciált választ. 1. A felekezethez való tartozás tudata alapvető élménye a kor literátorainak, a vallási tolerancia elfogadása nem csökkenti ennek jelentőségét. 2. A felekezetiség közvetlenül csak a kor aktuális vallási kérdéseit érintő fogékonyságban és elkötelezettségekben figyelhető meg, a szemléletmód egésze és az irodalmiság tekintetében csak erős áttételeken keresztül érvényesül. 3. Ez az áttételesség leginkább a kulturális hagyományba való beépülésben érhető tetten, ami az indíttatásra, az útrabocsátó közegre tereli a figyelmet. 4. E szempontból látszik különösen fontosnak a XVIII. század utolsó harmadában az egyházi (oktatási) szervezetekre épült – egymástól jórészt még elszigetelt vagy ezt az elszigeteltséget éppen meghaladó – szellemi közösségek primér nyilvánossága.

[17] Horkay L.: *i. m.* 213–214.

Mózes Huba *(Miskolc)*

A lírai költészet műfajai korai magyar bibliafordításokban

Az irodalomról való gondolkodás kezdeteit vizsgáló Tarnai Andor monográfiájában megállapította, hogy a magyarországi literátus rétegnek a középkor végén kevés és a gyakorlatot nem mindenben segítő tankönyve lehetett, „a literátusi tevékenység dokumentumait is figyelembe kell tehát venni, ha a tényleges irodalmi jártasságot s a magyar nyelvű írásbeliségben az idők folyamán közszokásként kialakult szabályokat ismerni akarjuk". A kutatónak – fűzte hozzá Tarnai Andor – adott esetben „az az egyik feladata, hogy rekonstruálja, amit az írástudók kitűnően tudtak, csak éppen megírni nem tartottak még érdemesnek; ha meg összefoglalták is, elveszett, s talán – a legjobb esetben – lappang még valahol".[1]

A rekonstruálandó szabályok körét a (csak később kialakuló) műfajelmélet előzményeire, a literátusi tevékenység figyelembe veendő dokumentumainak a körét pedig a magyar nyelvű költői megnyilatkozásokra szűkítve, a XVI. század végéig mintegy másfél ezer verses műben kereshetjük a líraiság jegyeit.[2] Közben nem feledhetjük, hogy a műfaji elkülönülés – legalábbis a XVI. század utolsó harmadáig – a költészetben sem érvényesült határozottan. Nem könnyű tehát elhatárolni egymástól a lírai és epikai alkotásokat, és még kevésbé könnyű az egyes alkotásokban meghatározott lírai műfajok jellegzetességeit kimutatni. Ilyen vállalkozásra példaképpen Tőzsér Árpádnak a Szenci Molnár Albert-féle zsoltárfordításokat új megvilágításba helyező tanulmányát említhetem. Tőzsér Árpád szerint Szenci Molnár Albert életművének jelentősége a Balassi Bálintéval mérhető, mert a reformáció énekköltészetének polgári kezdeteire Balassi Bálint énekeiből nem, csakis Szenci Molnár Albert zsoltáraiból következtethetünk vissza. A bizonyítás rendjén Tőzsér Árpád – a Marot és Béza közvetítette bibliai zsoltárokban rejlő műfaji sokféleségből kiindulva – Szenci Molnár Albert zsoltárai között olyanokra mutatott rá, amelyek négy csoportba sorolhatók: 1. leíró jellegűek, 2. érzelmileg, indulatilag túlfűtöttek, 3. epikus és 4. idilli jellegűek. A lírához legtöbb köze a második csoportba sorolt, „hozzávetőleges" névvel „rapszódiáknak" nevezett, pusztulást festő, átkozódó, panaszkodó és/vagy fogadkozó zsoltároknak van.[3]

---

[1] Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 250–251.

[2] *Répertoire de la poésie hongroise ancienne.* I–II. Direction: Iván Horváth. Éditions du Nouvel Objet, Paris 1992.

[3] Tőzsér Árpád: *Szenci Molnár Albert, a reneszánsz költő.* In: T. Á.: *Régi költők – mai tanulságok.* Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1984. 23, 36–41, 46.

Tőzsér Árpád eljárása, nevezetesen az, hogy egy bibliai, közelebbről egy ótestamentumi könyv fordításában, parafrázisaiban kereste és találta meg a líraiság műfaji jegyeit, nagyon is indokolt. Indokolt egyrészt, mert a régebbi és újabb korok, korszakok magyar szerzői, és kiváltképpen a reformáció énekköltői gyakran fordultak ihletért és témáért a Bibliához, és indokolt azért, mert a személyes vonatkozások, érzelmek, indulatok kifejezésének keretéül, mintájául a Bibliából leginkább a zsoltárok szolgálhattak.

Úgy gondolom, hogy Tőzsér Árpád kezdeményezése mindenképpen folytatásra érdemes, és a folytatás egyik lehetőségét éppen a Biblia, illetve a magyar bibliafordítások szövegének a vizsgálata kínálja. Az irodalmi szempontú tájékozódás rendjén, természetesen, más szakterületek bibliavizsgálati eredményeit is szükséges figyelembe venni.

Jómagam ez alkalommal nem a téma kimerítő vizsgálatára, inkább csak a feladat jelzésére vállalkozom a XVI. századból reánk maradt magyar nyelvű ótestamentumi könyvekből szemelgetve. A szemelgetést, a válogatást tekintve további megszorítással is élek: az ótestamentumi könyvek közül eleve figyelmen kívül hagyom a Zsoltárok könyvét, az Énekek énekét és Jeremiás siralmait (a Siralmak könyvét), mert ezekben egyrészt túlságosan könnyű bizonyos műfaji jegyekre rámutatni, másrészt viszont ezeket a műfaji jegyeket talán sokkal nehezebb célszerűen csoportosítani.

Elöljáróban – Herbert Haag nyomán – emlékeztetni kívánok arra, hogy az Ótestamentum költészete számottevő részében közösségi jellegű, ugyanakkor az egyéni érzelmeket, élményeket kifejező műfajok sem hiányoznak belőle. Herbert Haag az Ótestamentum költészeti műfajait öt csoportba sorolja: 1. az epikus költészethez tartozik szerinte – a többi közt – az allegória és a parabola, 2. az orákulum-költészethez tartoznak a kinyilatkoztatások, az átkok és áldások, 3. a lírai költészethez a vallásos és világi tárgyú énekek sokasága, 4. a tanító költészethez – például – a ritmizált mondások, végül pedig 5. a drámai költészethez vonhatók egyes bibliai részletek, amelyeknek a műfaji hovatartozása tulajdonképpen vitatott. A lírai költészet csoportján belül a világi tárgyú énekekhez sorolja Herbert Haag a következőket: a munkadalt, a bordalt, a szerelmi dalokat, az utcai énekeket, a győzelmi és ünnepi énekeket, a gúnydalokat, a siratóénekeket, s megemlíti még a kardalt meg a harci dal műfaját. A vallásos énekeket a Zsoltárok könyvének ismertetése kapcsán rendszerezi. Ide tartoznak Herbert Haag szerint – a többi közt –: 1. a himnuszok vagy dicsőítő énekek, 2. az ünnepi énekek, 3. a siratóénekek és 4. a bölcsességre tanító énekek.[4]

Nem nehéz belátni, hogy a műfajcsoportok között az átfedések száma nem kevés. Ugyanakkor eleve feltételezhetjük, hogy különösen a korai korszakok fordítói az egyes lefordítandó bibliai részletekre – mint befogadók –

[4] Herbert Haag: *Bibliai lexikon.* Fordította Ruzsiczky Éva. Szent István Társulat, Bp, 1989. 589–596, 1965–1968.

eltérően, sajátosan rezonáltak, és ez a sajátosság fordításaikban is kifejezésre jutott.

A bibliai szemelvények kiválasztását, illetve a műfaji szempontú csoportosításukra tett kísérletet nem kevésbé befolyásolja a befogadói rezonancia, ezúttal – természetesen – a mai befogadó egyéni érzékenység és hagyományok meghatározta rezonanciája.

Elsőként olyan fordításrészleteket próbálok felsorakoztatni, amelyek műfaji szempontból a lírának a magyar ősköltészet leírásaiból is ismert ősi típusaival, a munkadalokkal és a rituális énekek különböző fajaival hozhatók összefüggésbe.

A munkadalok közül a kúténeknek a Vizsolyi Bibliában olvasható változatát idézem Mózes negyedik (azaz a Számok) könyvéből:

> *Jöjj fel, jöjj fel, Beer, énekeljetek őnéki. Mely kutat ástak az fejedelmek, az népnek fejedelmi az törvénykiadóval egybe az ő pálcájokkal. És az pusztából Mathanába (ménének). (4Móz 21,17–18)*[5]

Ugyancsak a munkadalok közé vonom – a besorolás vitathatóságát vállalva – az őrálló dalát Ézsaiás (Izajás) könyvéből úgy, ahogyan a Heltai-féle Biblia 1552-ben kiadott negyedik kötetében szerepel:

> *Hozzám kiáltnak Seirből: Őrálló, elmúlik-e hamar az éj? Elmúlik-e hamar az éj? Monda az Őrálló. Ha szinte megvirrad is, azért ugyan éj leszen, ha szinte kérditek is: azért ugyan eljőtek, és ismét megkérditek. (Ézs 21,11–12)*

A rituális szövegek egyik típusát, avagy műfaját Józsué könyvének ráolvasásszerű részlete képviselheti, mégpedig három fordításváltozatban is.

A Jordánszky-kódexből idézek:

> *Nap, Gabaon ellen meg ne indulj, és Hold, Halion völgye ellen! Megállának azért mind az Nap, mind az Hold, míglen az nép bosszút nem venne az ő ellenségiről.*

---

[5] A bibliai szemelvények forrásai: Döbrentei-kódex (1508), Jordánszky-kódex (1516–1519), Heltai-féle Biblia, első kötet, Kolozsvár 1551 (RMNy 90. sz.), Heltai-féle Biblia, negyedik kötet, Kolozsvár 1552 (RMNy 95. sz.), A bölts Salamon kiralnac könyuei... Kolozsvvár 1552 (RMNy 96. sz.), Az ket Samvel könyueinek es az ket Kirali Könyveknek... forditasa... Debrecen 1565 (RMNy 205. sz.), Heltai-féle Biblia, második kötet, Kolozsvár 1565 (RMNy 208. sz.), A Szent Iob könyvenek... forditasa... Várad 1565 (RMNy 213. sz.), Vizsolyi Biblia, 1590 (RMNy 652. sz.). A szemelvényeket nem betűhíven, hanem a befogadást (legalábbis reményem szerint) megkönnyítő olvasatban közlöm.

A Heltai-féle Biblia 1565-ben kiadott második kötetéből:

> *Te nap, veszteg állj Gabaonba, és te hold, az Aialonnak völgyében. És megálla a nap és a hold, méglen a nép boszszút álla az ő ellenségin.*

A Vizsolyi Bibliából:

> *Nap, Gibonban állj meg, és hold, az Aialon völgyébe. És megvárá az nap, és az hold megálla, míg bosszúját állá az Izrael nemzetsége az ő ellenségin... (Józs 10,12–13)*

A rituális szövegek másik műfajaként említhető a siratóének, amelynek alfajai közül Sámuel második könyvéből egy gyászdalt, Jób könyvéből pedig egy önátkozó panaszdalt idézek – két, illetve három fordításváltozatban.

Íme, a halál megtapasztalásáról szóló közismert szöveg – a Heltai-féle Biblia második kötetéből:

> *Mert környülvöttenek vala engemet a halálnak fájdalmi, az istentelenségnek pataki megrettentének vala engemet. A koporsónak iszonyú gyötrelmi környülfogtanak vala engemet, elölvöttenek vala a halálnak tőrei.*

A következő változat *Az ket Samvel könyueinek...* Melius Juhász Péter fordította, ugyancsak 1565-ben megjelent kötetéből való:

> *Mert környülvöttenek engemet a halálnak megrontó, keserű bánati, a Beliálnak ű sebes vizei megrettentének engemet (és az istentelen gonosz, versönyös ellenségnek az ű kegyetlen háborgatási megháborítának). A pokolnak kötelei és fájdalmi megkörnyékeztek engemet, megelőztek és elölvöttek engemet halálnak megfogó tőrei és akadási... (2Sám 22,5–6)*[6]

Az önátkozó panaszdalnak egy rövidebb részletét a Döbrentei-kódexből idézem:

> *Elveszjen az nap, kiben szilettem, és az éé, kiben mondották: ember fogant. Az nap setétségre dordoljon, felöl űtet Isten meg ne keresse, és ne légyen emléjtetben, és ne fényljék világot mia.*

---

[6] Vö. Zsolt 18,5–6; 116,3.

A részlet következő változatát a *Szent Iob könyvenek...* ugyancsak Melius Juhász Péter fordította, úgyszintén 1565-ben kiadott kötetéből merítem:

> *Az a nap, kibe születtettem, sötétséggé változzék, az Isten azt a napot meg ne keresse (és vissza többé ne hozza) onnat felül, se világos fényességet arra ne támasszon.*

És íme, a panaszdal megfelelő részlete a Vizsolyi Bibliából:

> *Elvesszen az nap, az kin én születtem, az éjszaka is, az melyen azt mondották, férfiúgyermek fogontattatott. Az a nap légyen setétség, az Isten onnét felöl azt meg ne látogassa, és az világosság is azon a napon ne fényljék. (Jób 3,3–4)*[7]

A rituális szövegek harmadik műfaját a kinyilatkoztatásokban, átkokban és áldásokban jelölném meg. A legismertebbek fordításváltozataiból sorakoztatok fel néhányat. Mózes első (azaz a Teremtés) könyvének ősevangéliumként is ismert részletében a kinyilatkoztatás az átok szavaival fonódik összze.

A Jordánszky-kódexben:

> *Mert te ezt tetted, átkozott légy minden lelkes állatoknak és feldi bestyéknek közötte, te mellyeden járj, és feldet egyél mind te teljes életedben. Ellenzést vetök teneked és az asszonyállatnak köziben, te magodnak és ű magjának köziben, ű töri meg teneked fejedet, és te ellenkedöl ű sorkalásának.*

A Heltai-féle Biblia 1551-en megjelent első kötetében:

> *Miérthogy ezt tötted, átkozott légy minden barmok és mezei vadak fölett, a te hasadon járj, és földet egyél egész életedbe. És ellenködéseket szerzek teközetted és az asszonyállat között, a te magod között és annak magva között, és a töri meg a te fejedet, és te harapdálod annak sarkát.*

[7] Vö. Jer 20,14–15.

A Vizsolyi Bibliában:

> *Mivelhogy ezt mívelted, átkozott légy minden barmoknak és mezei vadaknak felötte, az te hasadon járj, és minden életednek rendében az port egyed. Annak felötte ellenkezést szerzek teközötted és ez asszonyi állt között, az te magod között, és az ő magva között. És az megrontja teneked fejedet. És te is mardosod annak az ő sarkát. (1Móz 3,14–15)*

Az átokkal az áldás is összefonódhat, illetve a két megnyilatkozás esetenként ellenpontozza egymást. A Mózes negyedik könyvéből ismert ároni áldás minden ellenpontozás nélkül ígér kegyelmet.

A Heltai-féle Biblia első kötetében így:

> *Megáldjon tüteket az Úr, és megőrizzen. Világosítson az Úr az ő orcájával tégedet, és legyen kegyelmes tehozzád. Fordítsa az Úr az ő orcáját tehozzád, és adjon békességet tenéked.*

A Vizsolyi Bibliában pedig a következőképpen:

> *Áldjon meg tégedet az Úr, és őrizzen meg tégedet. Világosítsa meg az Úr az ő orcáját terajtad, és könyörüljen terajtad. Fordítsa az Úr az ő orcájt tereád, és adjon békességet tenéked. (4Móz 6,24–26)*

A panaszt, átkot és áldást megfogalmazó műfaji megnyilatkozásoknak nyilvánvaló a befolyása a XVI. század protestáns énekköltészetére. Ugyanilyen a kapcsolat az említett énekköltészet, valamint a himnikus és a bölcselő-tanító jellegű bibliai részletek között is.

A himnikus jellegű részletek közül Hannának a Sámuel első könyvéből ismert hálaénekét három változatban idézem.

Előbb a Döbrentei-kódexből:

> *Úr szegényt teszen és kazdagejt, alázasejt és felmagasztat, vagytalant porból feltámasztván, és szegényt ganejból felemel, hogy fejedelmekkel üljön, és dicsőségnek székit tartsa.*

Majd a Heltai-féle Biblia második kötetéből:

> *Az Úr az, ki szegénnyé tészen, és meggazdagít, ki megaláz, és felmagasztal. Ő felemeli a szegényt a porból, és a szükölködét felmagasztalja a sárból, és együtt ülteti a fejedelmekkel, hogy a dücsőségnek székit elfoglalhassák.*

Végül *Az ket Samvel könyueinek...* Melius Juhász Péter-féle fordításából:

> *Az Úr az, aki megszegénijt, és ismég gazdagejt, az Úr megaláz, meg viszont felmagasztal. A porból felemeli a szegény szűkölködőt, és a ganéjból felemeli az elvetett, nyomorék kuldust, hogy őtet az nagy fejedelmek közé helyheztesse, és örökségül birattja vélek a dicsőséges Királ székit. (1Sám 2,7–8)*

Két változatban mutatom be a magasztaló éneknek (azaz a dicséretnek) a Dániel könyvéből ismert egyik prototípusát.

A Heltai-féle Biblia negyedik kötetéből:

> *Áldott legyen az Úrnak neve mindörekken örekké, mert övé mind a bölcsesség s mind az hatalmasság, ő változtatja az időket és időbeli dolgokat, ő veti meg a királyokat, és ő szerez királyokat, ő ád bölcsességet a bölcseknek és az értelmesöknek értelmet, ő nyilatkoztatja meg a mélyeket és elrejtötteket, ő tudja, mi vagyon a setétségbe, mert övele csak szinte világosság vagyon. Hálát adok teneköd, és dicsírlek tégödet, én atyáimnak Istene, ki énnekem bölcsességet és erőt adtál...*

A Vizsolyi Bibliából:

> *Áldott légyen az Úrnak neve örökkön és örökké, övé az bölcsesség és az erő. És ő az, ki megváltoztatja az időket és az időknek részeit, leveti az királyokat, és szerez királyokat, ád bölcsességet az bölcseknek és értelmet az tudósoknak. Ő jelenti meg az mély és elröjtett dolgokat, érti, az mi az setétségben vagyon, és világosság lakozik övele. Tégedet vallak, én atyáimnak istene, és dicsérlek tégedet, hogy bölcsességet és erőt adtál énnékem... (Dán 2,20–23)*

A bölcselő-tanító jellegű megfogalmazások között teljes életfilozófiát kifejtő költeményként olvasható a Prédikátor könyvének egyik jól ismert részlete. Korábbi fordításváltozatát *A bölts Salamon kiralnac könyuei...* 1552-es kötetéből választottam:

Mindennek megvagyon az ideje, s minden dolognak órája vagyon. A születésnek ideje vagyon, a halásnak is ideje vagyon, a plántálásnak ideje vagyon, ideje vagyon a plántáltattaknak is kiszaggatásának, a megölésnek ideje vagyon, a megjógyításnak is ideje vagyon, a lerontásnak ideje vagyon, az építésnek is ideje vagyon...

A párhuzamos fordításváltozatot a Vizsolyi Bibliából idézem:

Ideje vagyon az születésnek, és ideje a meghalásnak, ideje vagyon az ültetésnek, ideje annak kiszaggatásának, az mi ültettetett. Ideje vagyon az megölésnek és az meggyógyításnak, ideje vagyon az rontásnak és az építésnek. (Préd 3,2–3)

A bölcselő jelleggel szemben a tanító, a tanácsoló jelleg válik uralkodóvá Jeremiás könyvének a Heltai-féle Biblia negyedik kötetéből választott gnomikus részletében:

A bölcs ne dicseködjék az ő bölcsességével, az erős se dicsökedjék az ő ereivel, se a gazdag az ő gazdagságával. Hanem aki dicsökedni akar, evvel dicsökedjék: hogy engemet ért és ismer, hogy én vagyok az Úr, ki irgalmasságot, ítíletet és igazságot cselekedem e földen... (Jer 9,22–23)[8]

A szemle vége felé közeledve olyan szentenciózus megállapításokkal teljes, elégikus hangú bibliai részleteket idézek a Bölcsesség könyvéből, amelyek az antik irodalommal,[9] az *Eheu fugaces...*-t parafrazáló Szikszai Tasnádi Péter XVI. századi énekével,[10] valamint jóval későbbi korok magyar költőinek elégiáival[11] egyszerre hozhatók összefüggésbe.

---

[8] Vö. 1Kor 1,31; 2Kor 10,17.

[9] Vö. pl. Horatius, *Ódák.* I/7: „Óh, ti, nagyobb s keserűbb bajokat tűrt / férfi-barátaim, ím hát űzzük borral a gondot!"; I/11: „lám az irígy idő / elszáll. Éld e napot, és a ködös holnapiban ne bízz"; II/3: „életed úgyis az elmúlásé [...] // Hozd hát a bort, hozz balzsamot, és szelíd / rózsák maholnap hervadozó diszét". (Horatius: *Összes művei.* Bede Anna fordításában. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 17, 22, 57.

[10] (Szikszai) Tasnádi Péter, *Az Horatius második verses könyvének tizennegyedik éneke.* „Látod, mely rövid mulandó ez világ, / Elmúlik, higgyed, mint szinte az virág [...] // Járása üdőnek soha meg nem áll [...] / Nem kémél senkit meg az halál..." (*XVI. századi költőkből.* Szerk. Stoll Béla. Unikornis Kiadó, Bp., 1994. 154.)

[11] Vö. pl. Berzsenyi Dániel: *A közelítő tél.* „Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül, / S minden míve tünő szárnya körül lebeg! [...] // Lassanként koszorúm bimbaja elvirít [...] // Itt hágy, s vissza se tér majd gyönyörű korom..." *(Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései.* Szerk. Orosz László. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985. 76–77.)

A részletek *A bölts Salamon kiralnac könyuei...* fentebb már említett kötetéből valók:

> *Rövid és nyavalyával teljes a mi életünk, orvosság sincsen az ember halála ellen, senkit sem tudnak, ki pokolból visszajött volna [...] A mi életünk elmúlik, mint a felhő, és elvész, mint a köd, mely a napnak fényétől eloszlattatik, és annak melegségétől megemésztetik. A mi időnk olyan, mint az elmúlandó árnyék [...] Jertek ezokáért, és lakjunk jól, míg marhánk vagyon, és vegyük hasznát a mi testünknek, míg ifjú: töltsük meg magunkat jó borral és drága kenettel, ne múljon el münket az időnek virága [...] Viseljünk új rózsából kötett koszorókat ... (Bölcs 2,1.4–8)*

A bordalba átcsapó, *Carpe diem...* hangulatú utolsó sorok megfelelőjét a Vizsolyi bibliából is idézem:

> *No azért lakjunk ez jelenvaló jókkal, és ez örökséggel, mint az ifjúsággal, úgy éljünk. Jó borral és drága kenettel teljünk meg, és az mi életünknek virágát ne múlassuk el. Ékesíttessünk meg rózsakoszorókkal, minekelőtte megszáradna. (Bölcs 2,6–8)*

A XVI. századi magyar bibliafordítások irodalmi szempontú vizsgálatából messzemenő következtetéseket levonni korai volna. Két tanulság mégis jelezhető. Az egyik a kor literátusainak az ősköltészet többé-kevésbé rejtetten továbbélő megnyilatkozásai iránti fogékonyságát, a másik pedig a később kikristályosodó lírai műfajok történeti előzményeinek az eddig feltételezettnél nagyobb gazdagságát valószínűsíti.

A felsorakoztatott szemelvények mindenesetre meggyőzően bizonyítják, hogy a Biblia, s jelesül a korai magyar bibliafordítások több más tudományág mellett a poétika történetének is még kellőképpen ki nem aknázott, felbecsülhetetlen értékű forrásai.

Hölvényi György *(Budapest)*

Antonio Ludovico Muratori hatása Magyarországon

A *Világirodalmi Lexikon* 8. kötetében (Bp. 1982) a következőket olvashatjuk Antonio Ludovico Muratoriról (1672–1750): „olasz történetíró, irodalomtörténész, esztéta és teológus, az olasz felvilágosodás legsokoldalúbb alakja". Az első pillanatban a lexikális tömörségben ellentmondás tűnik: „teológus, az olasz felvilágosodás legsokoldalúbb alakja".[1]

A. L. Muratori azok közé az egyházi személyiségek közé tartozott – névtelen papoktól tudós teológusokon, püspökökön át XIV. Benedek pápáig –, akik a felvilágosodás eszméjéből eredő egyházellenes törekvéseket eleve nem utasították el, hanem kihívásnak tekintették. A hittételek sértetlenségét mindenkor és mindenben megőrizve mérlegelték a „támadásokat" és korszerű feleletet adtak. Ezt a mozgalmat nevezik ma katolikus felvilágosodásnak.

Muratorit kora ifjúságától a nyitottság és a széleskörű tudományos érdeklődés jellemezte. Modenában életvitele, foglalkozása szimbolizálta az egész életén átívelő vállalkozását: a hit és tudomány egyeztetését. Párhuzamosan volt lelkipásztor és a tudományt, elsősorban történettudományt művelő könyvtáros.

A történeti források máig idézett publikálója messze túllépett a tradíció általánosan használt időszakaszán, a Szentírásig, az egyházatyákig. Egyedülálló egyháztörténeti ismeretei tükrében szemlélte a barokk kor egyházi életét, vallásgyakorlatát. Történeti tények, források sokaságán át teológusként meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelentől. Ilyen „módszerrel" írásaiban meg merte fogalmazni az „önkritikát", a tekintély tisztelete helyett az igazság feltétlen tiszteletét vállalva.

Muratorinak nem csupán a hit ellen támadók sokirányú éles kritikájával kellett szembenéznie, de az egyháziak sorában megfogalmazott elutasítással, gyanakvással, sőt még rágalmazással is. Bátorságához erőt sziklaszilárd hitéből merített.

Muratori magyarországi hatását vizsgálva hatalmas életművéből csupán azokkal foglalkozunk, melyeknek „üzenete" a hazai katolikusok – egyháziak és világiak – számára döntő jelentőségűek voltak.

Az olasz–magyar kulturális kapcsolatok kiváló kutatója, az irodalomtudós Szauder József „a modern katolikus internacionálé nagy alakját" látja Muratoriban, *A' nagy parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja* szerzőjében. Szauder professzor megállapítja: „S a természet törvényének és a kétféle tevékeny szeretetnek, az egyenlőtlenségnek, a sze-

[1] *Világirodalmi Lexikon.* Bp., 1982. 8. k. 730.

génységnek s a társadalmi szerződésnek felvázolt és összekapcsolt elvei köré további modern csengésű fogalmak és terminusok hálózata kerül. Ilyen a józan okosság, mellyel a természet törvényét felfedezzük, ilyen a boldogság, melyhez kinek, kinek joga van, de leginkább a közboldogság, melyet szintén emleget Muratori, külön remeket írván róla: *Della pubblica felicita.*[2]

A kiváló hittudós és a nép között élő lelkipásztor egyértelműen elítélte a barokk vallásgyakorlatok túlburjánzásait, elsősorban „Isten népének", az egyház tagjainak Istenhez vezető útját akarta egyszerűbbé és egyenesebbé tenni. Ezért a helyes devócióra, ájtatosságra igyekezett megtanítani a híveket. Világosan nyomon követhető, hogy kriszto-centrikus lelkisége a szentmiseáldozat köré épülő liturgiának ad meghatározó, irányt mutató szerepet.

Így félreérthetetlenek akárcsak kiragadott megállapításai is, melyeket a 18. századi fordításban idézünk: „midőn a Boldogságos Szűznek Létániájában mondatik: Szűz Mária, könyörögj értünk, a nép nagy tisztelettel meghajtja a fejét ezen szókra, az előtte való szókra pedig: Szent Háromság egy Isten irgalmazz nekünk, semmi tiszteletnek jelét nem adja".[3] Továbbá: „Látjuk némelykor, hogy a közönséges imádásra kitétetik az oltárra ez a nagy Isten, csak néhány gyertyák közé, a Szentek képe pedig, vagy valamilyen erekléje, ugyanazon oltáron számtalan égő lámpások és gyertyák fényességével ékesítik".[4]

Rendkívül figyelemre méltó, miként argumentál Muratori, a moralista a 18. század közepe táján a szentek ünnepeinek elszaporodása ellen: „Aki tehát az ünnepeket akarja szaporítani, a népnek nagy részét fosztja meg attól, ami házanépének táplálására szolgál".[5] A nincsteleneknek ugyanis az ünnepeken nincs lehetőségük a pénzkeresésre. Felhívja továbbá a figyelmet a koldulással együttjáró erkölcsi veszélyekre, különösen a leányoknál. Mindennapi tapasztalatai alapján sorolja fel a munkaszüneti napok kínálta kísértéseket: „Valamely részét a napnak a Templomban töltik, azután nagyobb részét az időnek a csácsogásokban, hivalkodó beszédekben, játékban és más illetlen társalkodásban töltik: akkor van a legalkalmasabb idejük, hogy szeretőjüket és a korcsmákat látogassák".[6]

Muratori erkölcsi tanításának kései igazolása és méltatása Georg Schwaiger megállapítása: „A nagy katolikus barokk kultúra értékelésénél például nem szabad elfelejtenünk, hogy a hierarchia ebben az időben sokszor ügyet sem vetett az alsóbb néprétegek általános szociális nyomorára, különö-

---

[2] Szauder József: *A. Muratori két erkölcstani könyve a XVIII. századi magyar irodalomban.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1973. 173.

[3] Muratori, Antonio Lodovico: *A' nagy parantsolatnak tudniillik A' Felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja.* Bécs. 1776. 279.

[4] Muratori: *i. m.* 290.

[5] Muratori: *i. m.* 246.

[6] Muratori: *i. m.* 251.

sen Dél-Európában és Latin-Amerikában. Bár nem hiányoztak olyanok sem, akik erre nyomatékosan figyelmeztettek. A katolikus felvilágosodás ezzel szemben kimondottan szociális, emberbaráti vonásokat mutatott".[7]

E mozgalomnak a felebaráti szeretettől motivált szociális érzék csupán egyik, meghatározó vonása volt. XIV. Benedek pápa szellemi nyitottsága, egyedülálló tudományos képzettsége bátorítást adott a tridenti zsinat utáni teológia továbbfejlesztésére és a hit és tudomány viszonyának fáradságos tisztázására. Ennek a széleskörű törekvésnek messzeható eredménye volt a kultúra rendkívüli tisztelete. A korszerű természettudomány művelése mellett a művészetek hagyományos pártolása is lendületet kapott. Az egyháziak kezdeményezésére tudományos társulatok alakultak. Az úgynevezett „profán irodalom" művelői közt számos papot találunk. Ezeknek a törekvéseknek, vállalkozásoknak jelentőségét növelte, hogy a világegyház központjából, Rómából sugároztak ki.

A XIV. Benedek pápa által „approbált" „római szellem", a katolikus felvilágosodás eszméi közvetlen úton jutottak el Magyarországra. A 18. században a magyar püspökök nagy többsége a római Collegio Germanico–Hungaricumban végezte tanulmányait. A hazai pálos és piarista szerzetesek is jelentős számban tanultak Rómában. A hazatért „rómaiak" nagy befolyású és irányító szerepet töltöttek be a katolikus egyház életében. A jelen keretek között néhány püspök tevékenységét megkísérlem vázlatosan bemutatni.

Barkóczy Ferenc (1710–1765), az arisztokrata származású papnövendék útja Nagyszombaton át vezetett Rómába. Mint a Germanico-Hungaricum növendékét egy életre szólóan megihlették az Örök Város történelmi emlékei és pezsgő szellemi élete. Alkalma nyílott a hazai egyházi és tudományos állapotokkal való összehasonlításra. Róma sokkal nagyobb szabadságot adott a hittudomány, a történettudomány, az archeológia, a természettudományok és nem utolsósorban az irodalom művelőinek, világiaknak és egyháziaknak egyaránt.

Mint Eger püspöke a rá jellemző igényesség jegyében első rendű kötelességének tekintette a papnevelés reformját. Fiatal papjaitól „kérlelhetetlenül megkövetelte az alapos jártasságot a hittudományokban, de a profán ismeretek terén is".[8] Vele azonos szellemű Gusztinyi János és Richvaldszky György kanonokok megfogalmazásában 1754-ben elkészült az egri papképzés oktatási rendje: a Reformatio Scholae Episcopalis. A négy tagú tanári kar a következő tárgyakat tanítja: scholastica theologia, szentírás, kánonjog, ékesszólástan, egyházi szertartások, gregorián ének és héber nyelv. Figyelemreméltó, hogy a theologia scholasticát a Sorbonne nagy nevű professzora, Honoré Tournely (1658–1729) munkája alapján tanítják.

---

[7] Schwaiger, Georg: *A felvilágosodás új szemlélete.* Mérleg, 1970. 2. sz. 160.

[8] Bozsik Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig.* Eger, 1910. 76–78.

Barkóczy püspök az egri teológiai oktatás megszervezése után 1760. március 28-án kispapjait a kassai, jezsuiták által vezetett szemináriumból hazarendelte Egerbe. Döntésének az volt az indoklása, hogy „a clericusok a szent tudományokban és a keresztény fegyelemben megerősödjenek és így neki is, utódainak a hívek lelki gondozásában segítségére legyenek és ne akadályára legyenek. E reményt a kassai szemináriumban napról napra csökkeni látja".[9]

Barkóczy számára a megyéspüspöki méltóság óriási anyagi lehetőséget jelentett. Koncepciózusan élt a lehetőséggel. Szellemi szuverenitása biztosítására nyomdát alapított. Így maga gondoskodhatott az általa nagyra értékelt művek hazai kiadásáról. Távlati tervei közt szerepelt az egyetemalapítás. Római példára vállalta a magyar irodalmi nyelv pártfogolását. Erről így emlékezett meg Kazinczy Ferenc: „Ő szerette a Nemzetet, s már akkor is szerette annak nyelvét, noha Pap volt, amikor mások aludták a veszedelmes álmot".[10] „A század 70-es és 80-as éveiben dolgozó Orczy és Révai tehát – többek közt – Barkóczyra hivatkozik – amikor magyarul ír s jelentet meg köteteket. Révai egyenesen anyanyelvi irodalmunk fejlődésének megtörését látja Barkóczy halálában – írja Bitskey István.[11]

Barkóczy Ferenc Mária Terézia bizalmából Magyarország prímása lett. A királynő és bécsi tanácsadói az egri püspöknek a teológia tanításában bevezetett reformjaiban a thereziánus reformok támogatóját látták. Nem okozott meglepetést, hogy mint prímás a bécsi Pázmáneumot, a budai Széchényiféle szemináriumot és a nagyszombati szemináriumokat kivette a jezsuiták kezéből.

Mária Terézia bizalmának megkoronázása volt, amikor Barkóczy hercegprímást nevezte ki a magyar tanügy legfőbb protektorának. Korai halála megakadályozta a késedelmes tanügyi reform megvalósításában. Sokatmondó, hogy a tervezésnél a piarista atyákat választotta munkatársul.

„Ha elfogadjuk azt, hogy a műveltség és kultúra terjesztése, színvonalemelése a felvilágosodás recepciójának egyik előfeltétele, akkor Barkóczyt a felvilágosodást közvetlenül megelőző kor magyar szellemi életének egyik vezéregyéniségeként kell értékelnünk" – állapítja meg Bitskey István.[12]

Eszterházy Károly (1725–1799) a váci püspökséget az egrire cserélve törésmentesen folytatta elődjének, Barkóczy Ferencnek elképzeléseit mind a lelkipásztori munka, mind a művelődéspolitika területén. Mindketten a XIV. Benedek és Muratori nevével fémjelzett irányzat képviselői voltak.

---

[9] Uo., 78.

[10] *Magyar Életrajzi Lexikon.* Bp., 1967. I. k. 119.

[11] Bitskey István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás.* In: Szauder József–Tarnai Andor: *Irodalom és felvilágosodás.* Bp., 1974. 359.

[12] Uo., 358.

Eszterházy mint alkotó és messze tekintő tervező azon fáradozott, hogy korszerű tudománnyal rendelkező katolikusokat neveljen. Az egyetemalapítási tervét megakadályozta a bécsi kultúrpolitika. Viszont megépült a híres Líceum. Ott kapott otthont a könyvtár. Majd a jól képzett tudósokkal működő csillagvizsgáló. A természettudományok iránti érdeklődésének, megbecsülésének bizonyítéka az általa felállított állattani, ásványtani és botanikai gyűjtemény. A könyvtár új beszerzései egyedül is tanúskodnak Eszterházy „modernségéről": „A könyvtár már Eszterházy korában rendelkezett a racionalizmus és a felvilágosodás minden jelentős szerzőjének munkájával" – állapítja meg kései utóda Kádár László Gábor. [13]

Eszterházy vitathatatlanul a Muratori szellemiségével meghatározható katolikus felvilágosodás legkiemelkedőbb képviselője volt. „Szigorúan dogmatikus alapon állva meg akarta tisztítani a vallásos életet minden olyan irracionalizmustól, amely támadási felületet adhatott a felvilágosult közszellemnek."[14] A „barokk főpap"-ként emlegetett püspök „egész sor búcsújárást, tipikusan barokk jelenséget szüntetett meg azzal az indoklással, hogy ezek a külsőségekben kimerülő tömegmegmozdulások inkább kárára vannak az észszerűen megalapozott, tiszta hitnek, minthogy az igaz vallásosságot szolgálnák".[15] Itt tesz egyértelmű tanúságot Muratori mellett. Figyelmezteti papjait, „hogy ésszerű világos érvekkel bizonyítsák a hit igazságait... a szónokok kerüljék a kitalált történeteket, mert azok az egyszerű emberek babonáinak jobban kedveznek, mint a tiszta hitnek".[16]

A Líceum könyvtártermének freskóit a püspök lelki-szellemi hitvallásának tekinthetjük. Az ábrázolt személyek sorában ott látjuk az egyházatyák mellett XIV. Benedeket, Mabillont és Galileo Galileit.[17]

Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök szintén a Muratori és XIV. Benedek szellemét sugárzó Rómában nevelkedett.[18] A magyar múlt iránti érdeklődése következtében teológiai tanulmányai mellett magyar vonatkozású történeti források felkutatásával foglalkozott. Rómában az Appolinare Collegium könyvtárosa volt és tagja az Academia Philaletorumnak.

Hazatérése után Egerben Eszterházy Károly mellett alkalma nyílott további kutatásokra és elméleti ismeretei gyarapítására. Az egyházi munkaköre és a rendelkezésére álló anyagiak lehetővé tették számára régi könyvek személyes felkutatását, megvásárlását. Valójában ekkor „alapította meg" az egyedülálló értékű gyulafehérvári Batthyaneumot.

1781-ben lett a gyulafehérvári egyházmegye püspöke. A történelmi körülmények következtében nehéz főpásztori feladatai voltak. A Rómában

---

[13] Kádár László Gábor: *Esterházy Károly racionalizmus.* Kézirat. Eger, 1971. 12.
[14] Uo., 9.
[15] Uo.
[16] Uo., 10.
[17] Antalóczi Lajos: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története.* Eger, 1986. 10.
[18] Biró Vencel: *Gr. Batthyány Ignác.* Erdélyi Múzeum, 1941. 1–2. sz. 7–19.

megismert katolikus felvilágosodás szellemében Barkóczy Ferenchez hasonlóan a papnevelés és a papság teológiai és tudományos képzését tekintette elsődleges feladatának. A Batthyaneum megalapításával nyilvános könyvtárat szánt Gyulafehérvárnak. Kortárs püspökök példájára nyomdát is alapított. Egyedülálló kezdeményezése volt a Szellemi Tehetősek Társaságának megalapítása.[19] A személyesen készített szabályzatot a szellemi tágasság jellemezte. Nemcsak a történettudomány, hanem a matematika, a fizika, sőt az orvostudomány művelőinek összefogására, támogatására készült. Egyaránt feladatának tekintette az egyházi jellegű építkezéseket és a szegénygondozást. Méltó tanítványa volt Batthyány Ignác Muratorinak.

A 18. századi főpapok közül az egri Líceumot építtető Eszterházy Károly és az első hazai nyilvános könyvtárat megalapító pécsi püspök, *Klimó György* (1710–1777) neve maradt meg leginkább a nemzet emlékezetében.

A szegénysorsú családból származó püspök sajátos, egyéni utat járt be. A rendkívül tehetséges és tudásszomjas fiatal pap Bécsben mint a magyar királyi kancellária referendáriusa tájékozódott a császárváros szellemi életében. Ismerős volt a sajátos szellemű Hofbibliothekban. Innen vitte magával Pécsre az itáliai tudósok műveinek ismeretét. Magáévá tette a XIV. Benedek pápa által támogatott szellemiséget. Az általa alapított mai pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó irányításával a legkorszerűbb könyvtár lett a 18. századi Magyarországon.

A Muratori által meghatározott szellemi törekvések elkötelezettje volt mint püspök és mint koncepciózus kultúrpolitikus. Mecénásként vállalta A. L. Muratori *Delle regolta devozione* című művének latinra fordíttatását, hittudományi és történelmi munkák kiadásának anyagi támogatását.

Egyedül az időkorlátok akadályozzák meg, hogy akárcsak vázlatosan is megemlékezzünk az ugyancsak a katolikus felvilágosodás szellemiségét képviselő főpapjainkról, mint például Batthyány József hercegprímásról, Patachich Ádám kalocsai érsekről vagy Koller Ignác veszprémi püspökről.

A hazai egyháztörténetírás „fogyatékosságára" jellemző, hogy a „barokk kor" fejezetcím alatt nem mutatnak rá arra: hány és hány kiemelkedő főpap mentalitása, tevékenysége mutat eltérést, esetenként kemény szembehelyezkedést a hagyományos barokk „katolikusnak" kikiáltott szellemiséggel.

A magyar püspökök tevékenysége csak akkor meglepő, ha egyháztörténetírásunk nem tekint túl a Habsburg Birodalom határain, és nem észleli azokat a folyamatokat, akár az egyházon belül, melyek a katolikus felvilágosodáshoz vezettek.

A teológiában észlelhető útkeresés képviselőinek örökölt és szentesített kategóriákba bele nem férő írásait különböző, hitelrontó jelzőkkel: „gallikanista", „febroniánus", „janzenista" – mérlegelés nélkül félretolták.

---

[19] Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezet.* Erdélyi Múzeum, 1934. 143–148.

A nyitottság volt a záloga annak, hogy kiemelkedő egyházi személyiségek felelősségük tudatában korszerű feleletet tudjanak adni nem csupán a vádakra és kritikákra, de a korszerű, jogosan megalapozott igényekre is. – Lelki és szellemi felkészültségük biztosította, hogy II. József uralkodása idején az abszolutista államhatalommal szemben példaadó módon mind az egyháznak, mind hazájuknak védelmet nyújtsanak.

Muratori munkáinak fordításai a magyarok számára

A. L. Muratori – különösen a vallásgyakorlatot érintő – művei elsősorban a német nyelvterületen terjedtek el. Csekély késéssel a hazai katolikus papság és a hívek is olvashatták latin, majd magyar nyelven.

1756-ban Budán jelent meg a *Della regolta divozione dei christiani – De recta hominis christiani devotione* címmel.[20] A névtelen fordító bizonyára pálos szerzetes volt. A kiadásról a pálos rend gondoskodott.[21]

Nemsokára Klimó György pécsi püspök megbízta ugyanennek a munkának latinra fordításával Bernardo Lama-t, a bécsi Hofbibliothek volt custosát.[22] Az 1759-ben elkészült fordítás egyszerre jelent meg Bécsben és Velencében.

Ez a lelkiélet megújítását szolgáló munka oly kedvező fogadtatásra talált, hogy Koller Ignác veszprémi püspök megbízta Rómában végzett kanonokját, a későbbi székesfehérvári püspököt, Sélyei Nagy Ignácot, fordítsa le magyar nyelvre a *Della regolta divozione dei christianit*.[23] Meg is jelent Egerben 1763-ban *A keresztény embernek valóságos áhitatossága* címmel, a fordító nevének feltüntetése nélkül.

Ugyanebben az évben, 1763-ban, Esztergomban látott napvilágot Muratori *Trattato della Carita Christiana* című munkája *De charitate christiana prout in proximum tractatus moralis* címmel Schuppanzigh András esztergomi kanonok fordításában Barkóczy Ferenc kezdeményezésére.

Ez a munka 1776-ban „Bétsben nyomtattatott Nemes Trattner Thamas Betűivel, MDCCLXXVI." *A Nagy Parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja.*[24] Fordította Gálfalvi Ózdi Ferenc, az Erdélyi Udvari Kancellária procollistája.

---

[20] Kosáry Domonkos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 54.

[21] Tarnai Andor: *Az udvari és nemesi rokokó kultúra.* In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1792-ig.* Bp., 1964. 508.

[22] Gams-Cornides, Elisabeth: *Zwischen Gianone, Muratori und Metastasio.* In: *Formen der europäischen Aufklärung.* Wien, 1976. 249.

[23] Kosáry: *i. m.* 54.

[24] Muratori, A. L.: *A Nagy Parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja.* Bécs, 1776. 7.

Az unitáriusnak keresztelt, konvertita fordító előszava nem csupán A. L. Muratori dicsőítésében gazdag, de kemény szavakkal védelmezője is a szerzőnek az egyházon belüli támadóival szemben.

Az „elöljáró beszédből" megtudjuk, hogy fordítói munkáját „Isten népének", nemcsak a papságnak, hanem az „együgyű népnek" szánta, „aki olvasni tud és olvasni akarja azokat".

Muratori és a magyar jezsuiták

Tekintettel a jezsuiták és a katolikus felvilágosodás képviselői, elsősorban Muratori közt fennálló, közismert ellentétekre, talán meglepő Muratori magyarországi hatásának vizsgálata során a XVIII. századi magyar jezsuiták tudományos és irodalmi tevékenységével foglalkozni.

Megfigyelhető, hogy a Jézus Társasága tagjai a filozófián és teológián kívül eső területeken, mint például a természettudományok és a történelemtudomány, nyitottak és alkalmazkodók voltak. Elegendő itt utalni a magyar jezsuita történetírói iskola három nemzedékének (Hevenesi Gábor, Timon Sámuel, Kaprinai István, Pray György, Katona István, Wagner Károly) rendkívül jelentős fejlődésére és eredményeire. Muratorinak a német nyelvterületen közismertté vált tudományos munkássága bátorítást adott a történetírás hazai művelőinek.

Az irodalom iránti érdeklődés hathatós térhódítását látjuk Kaprinai Istvánnál, Faludi Ferencnél és Szerdahelyi György Alajosnál.

Faludi Ferenc (1704–1779) életében és írói munkásságában – Szauder József szerint – döntő hatásúak voltak Rómában töltött évei. 1740–1745 között ismerte meg az olasz és a francia irodalmat. Olvashatta egyházi szerzők világi tárgyú igényes és sikeres műveit. Joggal feltételezhetjük, hogy az irodalmi érdeklődésű magyar jezsuita olvasta Muratori olyan jelentős művét, mint például a *Riflessioni sopra il buon gusto nelle arti* (1708).

Faludi közvetlenül tapasztalhatta meg az akkori Rómának XIV. Benedek pápa által képviselt szellemét és lelkiségét. Itt nem szorítkozunk csupán feltételezésekre. Beszédes bizonyítékokkal szolgált idehaza mind prózában, mind versekben.

Faludi Ferenc *Szent ember* című munkáját eredeti műnek véli az irodalmi közvélemény. Az előszó nem utal arra, hogy e munka fordítás volna.[25] Félreismerhetetlenül látszik, hogy a sajátosan individualista spiritualitás sodrában álló író áttükröztette azokat saját egyéniségén. Ezáltal vált hitelessé. A fent idézett Korzenszky Richárd irodalmi és teológiai felkészültséggel álla-

[25] Korzenszky Miklós Richárd: *A „Szent ember" és az aszketikus irodalmi hagyomány.* Vigilia, 1980. 5. sz. 312.

pítja meg: „Nem külsőségek, előírások, parancsok gyűjteménye a könyvecske... Hiányzik a szentek konkrét példaként való leírása és fölfedezése, az olvasó elé állítása." Majd: Szűz Máriáról egyáltalán nem tesz említést. „Nem szorgalmazza a Mária-ájtatosságokat, a rózsafűzért, a zarándoklatokat, a Jézus Szíve-kultuszt, hogy csak a legjellegzetesebb barokk gyakorlatokat említsük."[26] Talán a jezsuita lelkiségtől való eltérés a magyarázata annak, hogy e könyv nem a jezsuiták nagyszombati nyomdájában készült el, hanem egy pozsonyi világi kiadónál jelent meg.

Irodalomtörténészeink figyelmét általában elkerülte Faludi Ferenc latin nyelvű költészete.[27] Néhány vers egyértelműen tájékoztat a magyar jezsuita költő elkötelezettségéről a Rómában megismert „reformkatolicizmus", katolikus felvilágosodás iránt. E mozgalom olyan kiválóságaihoz fordult verseiben, mint Klimó György pécsi püspök és Barkóczy Ferenc hercegprímás.

A „Deák versek" című fejezet III., IV., V. és VII. verse Klimó Györggyel kapcsolatos: *In scutum Georgii Klimo episcopi Quinquecclesiensis, In eiusdem bibliothecam, In eiusdem effigiem, Eidem cum in villam Nádasiam animi caussa secederet.*[28] Ezek a költemények személyes kapcsolatról és nagyrabecsülésről tanúskodnak.

A VIII., IX. és X. „deák-vers" Barkóczy prímás személyéhez kapcsolódik. Ő mind egri püspökként, mind esztergomi érsekként számos, megalapozott, barátságtalan lépést tett a Jézus Társaság által vezetett intézmények ellen.[29]

Rendkívül figyelemreméltó, hogy Faludi akkor köszönti a prímást, amikor Mária Terézia kinevezte őt a magyar tanügy protektorává. Nem kétséges, hogy a tanügyi reform mind Ausztriában, mind Magyarországon a jezsuiták oktatási rendszere és évszázados monopolhelyzete ellen irányult.[30]

„Ad Celsissimum S. R. E. Principem Franciscum Barkóczi (!) archiepiscopum Strigoniensem cum summus studiorum protector renunciaretur"[31] című költeményében Faludi Ferenc egyetért a Mária Terézia bizalmát élvező Barkóczy Ferenc törekvéseivel:

„A zsenge ifjúságnak te adsz jó erkölcsöket, és óvod-véded, hogy az eredendő bűn mocsarába, csábos lidércek tőreibe ne fusson. – Gondolkodásoddal iskoláidban te adsz a Hazának szép művészetet és igaz tudományt, hogy mindazt, ami elavult, az Égiek kegyéből aranyra váltsák századaink."

---

[26] Korzenszky: *i. m.* 314.

[27] Faludi Ferenc: *Költeményes maradványi.* 1786–1787. 92–94.

[28] Uo., 95–98.

[29] Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 307.

[30] Uo., 368.

[31] Faludi: *i. m.* 95.

Zsenge ifjaknak te adsz jó erkölcsöt,
s őket, hogy bűnös élvezetek árja
és csábitások tőrei ne rontsák,
éberen óvod.

Iskoláidból tudomány-művészet
árad Honunkra, hogy ami elavult már,
Ég kegyelméből a mi nemzedékünk
váltsa arannyá![32]

(Kerekes Károly fordítása)

A jezsuita Faludi Ferenc és a jezsuitaellenes intézkedéseiről közismert Barkóczy Ferenc prímás azonos szemlélete magyarázatra szorul.

A hagyományos egyháztörténetírás a Barkóczy által támogatott oktatási reformokat a bécsi udvar egyház- és jezsuitaellenes szándékaiból eredezteti. A fent idézett szellemi azonosság mélyebb és nagyobb távlatú összefüggésekre utal.

Kétségtelen, hogy a „római szellem", a „reformkatolicizmus", a „Katholische Aufklärung" egyik útja Bécsen át vezetett hazánkba. De Róma és Magyarország 18. századi közvetlen kapcsolata volt döntő jelentőségű. XIV. Benedek pápa és Muratori Rómájában tanuló vagy ott hosszabb-rövidebb ideig ott élő magyar papság és szerzetesség révén. 1776-ban a tizenkilenc magyar püspökből tizenegy Rómában nevelkedett. „1800-ig a szemináriumokat építő püspökök kétharmada germanikus volt."[33]

Mind Barkóczy, mind Faludi Rómában, a világegyház lelki és szellemi központjában személyesen tapasztalták, hogy a felvilágosodás különböző eredetű és irányú törekvéseiben az „értelem pere" folyik Európa-szerte. Ugyanott XIV. Benedek és mások, de nem utolsósorban A. L. Muratori magatartásában példát láttak arra, hogy a veszélyt jelentő kihívásokra a hit szilárd talajáról feleletet lehet és kell adni. A hagyományt természetesen nem vetették el, de a hagyományban kiváló filozófiai és teológiai felkészültséggel meg tudták különböztetni a lényegest a lényegtelentől. Nyitottak voltak. A szellemi értékek iránti nagy fokú érzékenységükkel lelkiismeretesen mérlegeltek. A kor kihívásaira akár a teológia, akár a profán tudományok – különösen történelem, irodalom és természettudomány – területén választ tudtak adni.

Messze vezetne anna részletes bemutatása, hogy a Muratori személyétől és munkásságától elválaszthatatlan „Katholische Aufklärung" mily mértékben gazdagította a magyar kultúrát a tudósi műhelyektől az irodalom magas szintű művelésén át a népoktatásig.

---

[32] Uo., 97. „Tu probes mores tenerae..."; „Tu bonas artes..."

[33] Hermann: *i. m.* 306.

Oláh Anna–Zárug Péter Farkas *(Budapest–Miskolc)*

Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai-kéziratok kiadása érdekében

A Bolyai név világszerte a magyarral szinonim, akárcsak Bartóké. Ennek ellenére életük és munkásságuk részleteit a mai generációk alig ismerik, a Bolyaiak öröksége mindmáig feltáratlan, pedig a kézirathagyaték kiadása érdekében az első lépéseket már százharminc évvel ezelőtt francia és itáliai matematikusok megtették.

Előadásunkban a több mint tízezer oldalnyi terjedelmű Bolyai-hagyaték hányatott sorsának néhány ma is aktuális kérdésére szeretnénk rávilágítani. Előbb azonban néhány vázlatos mondat arról, hogy ki volt Bolyai János és milyen szerepet játszott ez a magyar géniusz az egyetemes tudományosság mérföldköveinek sokasításában?

A Marosvásárhelyi Református Kollégium híres matematikaprofesszorának, Bolyai Farkasnak fia – akárcsak apja – a maga korában csodagyereknek számított. Kilenc éves koráig nem járt iskolába, apjával és a marosvásárhelyi kollégium legjelesebb diákjaival otthon tanult. Tizenhárom éves korában differenciál-, integrálszámításokat végez, folyékonyan beszél latinul, németül és virtuózként hegedül. Apja helyett gyakran ő tartja az órákat a marosvásárhelyi kollégiumban. Továbbtanulásához sem Erdélyben, sem Pesten, sem Bécsben nem lehet tanárt találni. Egyetlen ember van, Göttingában Gauss, a matematika fejedelme, akitől a lángelme János tanulhatna, de ő válaszra sem méltatja az apa levelét, amiben pártfogását kéri. Két évi tengődés, pártfogókeresés után az erdélyi arisztokrácia összefogásának köszönhetően összegyűl a külföldi tanulás költsége – Bolyai Farkas mintegy húsz évi fizetése –, amivel beiratkozhat a bécsi katonai akadémiára.

„Könnyű a csecsemőnek messzire látni, ha óriások tartják magasba." (Newton) Bolyai Jánosnak sikerült messzire látni, kitekinteni abból a szűk térből, amiben az emberiség Eukleidész óta közel kétezer éven át szemlélte a körülötte lévő világot. Ez idő alatt matematikusok sokasága próbálkozott ezzel a kitekintéssel – sikertelenül. És ekkor a 20 éves Bolyai János felfedezi az abszolút tér titkát, forradalmasítja a térelméletet, amiről így vall apjához írott levelében: „semmiből egy új, más világot teremtettem."

(A mindössze húsz oldalnyi geometriai munkát Bolyai latin nyelven írta. Címe: *Scientia spatii, a veritate aut falsitate axiomatis XI-mi Euclidei. ...* A rövid terjedelmű munkát Bolyai Farkas az akkor megjelent *Tentamen* című matematikakönyvének függelékeként jelentette meg Marosvásárhelyen, ezért János munkája *Appendix* néven vált ismerté.)

De vajon jó-e a teória, igaz-e a párhuzamosokra vonatkozó elmélet? Ki lehet a döntőbíró? Az apa? Ő nem tud érdemben nyilatkozni, ő is megerősítést vár, és kitől ugyan, ha nem a legnagyobbtól – Gausstól. Tizenöt éves keserű hallgatás után újból levelet ír Gaussnak: „Fiam... szenvedélyes matematikus, párját ritkító értelmi képességekkel... Az ő kérésére küldöm ezt az ő kis munkáját Hozzád: légy szíves ítéld meg éles, átható szemeddel, s válaszodban, melyet epedve várok, írd meg kímélés nélkül magas ítéletedet... Fiam többre becsüli a te ítéletedet, mint egész Európáét."

Fél évig hiába várták a választ. Ekkor Bolyai Farkas újabb levelet írt, erre jön válasz, benne a várt értékelés. Íme: „Ha avval kezdem, hogy nem szabad megdicsérnem, bizonyára egy pillanatra meghökkensz; de ha megdicsérném, ez azt jelentené, hogy magamat dicsérném, mert a mű egész tartalma, az út amelyet a fiad követ, és az eredmények, amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30–35 év óta folytatott meditációmmal... Szándékom volt, hogy... saját munkámból... semmit se bocsássak nyilvánosságra... csak kevés olyan emberre akadtam, aki azt, amit vele közöltem, különös érdeklődéssel fogadta volna... Nagyon meglepett tehát, hogy e fáradtságtól már most megkímélhetem magam, és nagyon örvendek, hogy éppen régi jó barátom fia az, aki engem olyan csodálatos módon megelőzött."

Göttingenben, a tudományok fellegvárában minden lehetőség megvolt a felfedezések közzétételéhez. A kétezer éves euklideszi axiómákkal kapcsolatos kérdések megválaszolása joggal tarthatott igényt a jelentős felfedezések minősítésre. Ezek dacára – Gauss emberi gyengeségének, vagy talán szakmai féltékenységnek vélhetően – harmincöt évig a világ semmit sem hallott Bolyai munkájáról.

Az 1831-ben kinyomtatott latin nyelvű munka Gauss hagyatékából 1867-ben bukkant fel. J. Hoüel, a bordeaux-i egyetem professzora ebben az évben értesült Richard Baltzertől, korának ismert matematikusától, a Gausshoz küldött latin nyelvű Appendixről. Miután megismerte a munkát, felmérte annak hatalmas tudománytörténeti jelentőségét... Rögtön (1867) francia nyelvre fordította, kiadta, egyúttal tájékoztatta jó barátját is, az itáliai Baldassare Boncompagni herceget Bolyai térelméleti eredményeiről. Megkereste levélben Schmidt Ferenc temesvári építészt és felkérte egy Bolyai-monográfia összeállítására, ami meg is jelent még ez évben Lipcsében német nyelven.

Baldassare Boncompagni, aki később a római akadémia matematika osztályának elnöke lett, J. Hoüel bordeaux-i egyetemei professzor és nem utolsó sorban a magyar Schmidt Ferenc temesvári építész levélben éveken át közbenjárt a magyar közoktatási miniszteréknél – Eötvös Józsefnél, majd Pauler Tivadarnál azért, hogy betekinthessenek a Bolyaiak fennmaradt kéziratiba.

1868 tavaszán újabb francia *Appendix* kiadvány jelenik meg, ezúttal a Bolyaiak életrajzával kiegészítve.

1868 nyarán a magyar Akadémia elkéri a Marosvásárhelyi Kollégium Könyvtárában őrzött kéziratokat. Arany János, az Akadémia akkori főtitkára levelet írt a marosvásárhelyi kollégiumnak. Tájékoztatja az igazgatóságot, hogy „elhatározá maga részéről mindent elkövetni, hogy amaz iratok a feledségből kivonassanak... az Akadémia szíves bizalommal felszólítja és kéri az igen tisztelt főiskolai Igazgatóságot, hogy az összes iratokat átvizsgálásra kikölcsönözni, s biztos kéz által az Akadémia kézirattárába juttatni méltóztassék". A kollégium örömmel fogadja a felkérést, de válaszában utal arra, hogy „különösen a János hagyatékában számtalan mindenféle, főképp pedig világnyelvészeti iromány ok s jegyzetek találtatnak, (...) Elöljáróságunk ki fogja választatni" az arra érdemeseket.

Ugyanebben az évben, 1868-ban Rómában napvilágot lát két olasz nyelvű kiadvány. Guiseppe Bataglini lefordítja az *Appendix*et olasz nyelvre, majd Anelo Forti dr. Boncompagni lapjában megjelenteti a két Bolyairól – talán máig is – a legteljesebb monográfiát *Intorno alla vita ed scritti de Wolfgang e Giovanni Bolyai di Bolya Matematici Ungheresi* címmel. A tudományos világ egyre nagyobb érdeklődést mutat a Bolyaiak kézirathagyatéka iránt, további tudományos felfedezéseket remélve tőlük.

1869 nyarán Rómából Boncompagni megkeresi levélben a magyar kultuszminisztert és felhívja a figyelmét a hagyaték tudománytörténeti jelentőségére, szorgalmazva annak kiadását. Erről a levélről sajnos csak Eötvös József egyik fiához, Eötvös Lorándhoz írt leveléből tudunk:

„Bolyai Jánosnak a paralellák teóriájáról írt kisebb munkája (...) a római tudósnak nézete szerint a legnagyobb mi a matematika körében e század alatt történt (...) három év óta mind ő, mind a bordeauxi és párizsi akadémiák tízszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak (...) azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem, s érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett. És azon ember soha nem volt akadémikus. Erdélyben félbolondnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett. Ausztriában mint genie hadnagy penziáltatott: s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak, lehete nagyobb bizonysága barbarizmusunknak?"

Európa-szerte újabb és újabb tanulmányok látnak napvilágot a Bolyaiféle abszolút geometria felfedezéséről. A bécsi egyetem tananyagába bekerülnek Bolyai tételei. Magyarországon sehol sem esik szó a latin nyelvű kis kiadványról.

1869 végén megérkeznek a rég várt iratok Marosvásárhelyről, de nem az összes, ahogyan Arany János főtitkár kérte. A kollégium „Bolyai Farkas és Jánosnak hagyatékából a használhatókat kiválogatva" felküldött 19 iratcsomót, amelyből kilenc a Farkasé, kilenc a Jánosé és egy vegyes iratokat tartalmaz.

Arany János rögtön utasítja Hunfalvy Pál akadémiai tagot, hogy a kéziratokat „biztos helyen megőrizni és (...) számbavetetni méltóztassék." Ennek

ellenére két évig semmi intézkedés nem történik az iratok feldolgozása érdekében. Schmidt Ferenc erről kényszerül tájékoztatni a kéziratok felől érdeklődő francia és itáliai matematikusokat.

A magyar érdektelenséget látva 1871 júliusában a Római Akadémia matematikai osztályának elnöke. Baldassare Boncompagni újból Magyarország közoktatási miniszteréhez fordul levélben – ezúttal Pauler Tivadarhoz – és sürgeti a Bolyaiak kézirathagyatékának kiadását. Az udvarias szavak mögül súlyos kritika árad és az egész tudományos világ értetlensége fejeződik ki. A mai magyar kutató 125 évvel később is kénytelen időszerűnek tekintetni a levél üzenetét, amely most kerül első ízben teljes egészében nyilvánosságra:

„Miniszter Úr!"

Néhány év óta az egész Európa geométereinek figyelme a két magyar tudós Bolyai – apa és fiú – felfedezései felé fordul, amely beható vizsgálatokból éles fény derül a geometria alapvető és régóta ellentmondásos néhány kérdésére. Ennek a két eminens férfinak Marosvásárhelyen, az eldugott kisváros magányában életükben nem sikerült annak a hírnévnek örvendeni, ami tehetségüket megillette, s csak a hírneves Gauss, Bolyai Farkas bensőséges barátja tudta méltóképpen értékelni őket.

A fiú Bolyainak tudható az a jelentős tanulmány, amely a párhuzamosok valódi elméletét rögzítette, és ami csak egy töredékét tartalmazza azoknak a kutatásoknak, amiket ez a mély és eredeti elme végzett ebben az igen nagy terjedelmű és bonyolult kérdéskörben. Munkásságának többi része még nem látott napvilágot és a kéziratai, együtt az apjáéval, a Marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtárában lettek elhelyezve.

Immáron két éve annak, hogy szerencsém volt az Ön elődjének, báró Eötvös úrnak felhívni a figyelmét ezekre az elhagyatott értékekre, aki szíves volt csatlakozni kérésemhez és elrendelni az értékes iratok Pestre történő szállítását és a M. T. Akadémia általi átvizsgálását.

A Pesten élő építész, Schmidt Ferenc úrtól kapott értesüléseim szerint, aki matematika iránti szeretetétől buzdítva, valamint hazája tudományos hírneve érdekében mindenkinél többet tett azért, hogy a két nagy matematikust a világgal megismertesse, nos, azt kell hinnem, hogy az Eötvös báró úr rendeletei nem lettek végrehajtva, és a pesti Akadémiának nem lettek a rendelkezésére bocsátva azok a dokumentumok, amiket vizsgálat alá kellene vetni.

Ilyen körülmények között, Miniszter úr, bátorságot veszek Excellenciás uramhoz fordulni és támogatását kérni az elődje által elhanyagolt művek érdekében, amik valódi felfedezésekkel gazdagíthatnák a tudományokat egy olyan területen, amelyre senkinek nem sikerült még eddig olyan mélyre behatolni, mint az Ön két honfitársának. Schmidt úr hazafiasságtól buzdítva közzétett a Bolyaiakról egy írást amelyben minden honfitársának felhívja a

figyelmét azokra a tennivalókra, amik még hátra vannak a két erdélyi geométer hagyatékának megőrzésére. Magam az európai tudomány nevében – amely várja Magyarországtól ezt a halaszthatatlan szolgálatot – teljességgel csatlakozom az ő felszólításához. Jelen pillanatban Oroszország Bolyai vetélytársaként emeli magasba Nicola Lobatchevskyt, egy hozzá méltó nagyságot, akinek csodálatos kiadványban közzétette munkáit. Magyarország nem hagyhatja a leghíresebbek közül való két gyermekét a feledés homályába merülni.

Excellenciás uram! Szeretném, ha biztosítana afelől, hogy valami módon adminisztrációs intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy előmozdítsa azokat a kiadványokat, amelyek dicsőséget hozhatnak az Ön hazájának.

Az iratoknak az Akadémiához történt megérkezésétől számítva élénk érdeklődéssel fogom követni az elvégzett vizsgálatok eredményeit. Amennyiben Schmidt úr lesz olyan szíves, és elküldi számomra az iratok listáját, úgy közzé fogom tenni abban a gyűjteményben, amit immáron három éve nyomtatok: „Matematika és fizika bibliográfiájának és történetének hírei". E gyűjtemény 1868-as évfolyamának egyik füzetében található egy írás, amelyet Forti úr jelentetett meg a két Bolyai életéről és munkáiról. A mai napon postára teszek André Tessier úr címére egy Excellenciás uramnak címzett borítékot és egy Tessier úrnak szóló levelet, amelyben megkérem, hogy küldjön Önnek postán egy példányt ebből a füzetből. Kívánom, hogy teljen öröme e tiszteletnyilvánító írásban.

Miniszter Úr, kérem fogadja megkülönböztetett elismerésemet, Róma, 1871. július 7.

Az Ön elkötelezett híve

Baldassare Boncompagni

(Francia nyelvről magyarra fordította Oláh Anna.)

Két nappal későbbi keltezéssel (1871. júl. 9.) az Akadémia elnöke is levelet kap a Bordeaux-i Természettudományos Társaságtól, akik, azt vélvén, hogy két év alatt sikerült az Akadémiának megjelentetni egy Bolyai-kiadványt, tisztelettel kérnek belőle egy példányt, amelynek vállalnák a szélesebb körű terjesztését is. A Bolyai-iratok azonban még mindig a kézirattárban hevernek.

A kultuszminiszter levélben fordul az Akadémiához, amelyben tájékoztatást kér az eddig végzett munkáról. Az Akadémia ezek után intézkedni kényszerül.

1871. júl. 11-én dr. Pauler Tivadar Boncompagni levelének kézhezvétele után MTA-hoz fordul levélben, arra kérve az elnökséget, hogy „méltóztassék az ügy előbbeni netalán ott fellelhető tárgyalásáról, s általában e kérés iránti becses nézeteiről (...) értesíteni"

1871. okt. „A főtitkár átteszi a Bolyai hátrahagyott irataira vonatkozó összesülési határozatot, s annak csatolmányait (...) az osztálynak meghagyatik: az irományokat megvizsgáltatni, s azokról jelentést tenni, hogy az Akadémiához beérkezett két külföldi megkeresésnek miként lehessen eleget tenni. Az értekezlet egy bizottságot nevezett ki, melynek elnöke Vész János Ármin úr, s tagjai Hunyadi Jenő, Dr. König Gyula és Schmidt Ferenc építész."

1872 márciusában a kéziratok átvizsgálására és javaslattevésre felkért bizottság jelentést tesz a végzettekről:

„Bizottsági jelentés a Bolyai Jánostól hagyományozott kéziratokról (...)"

1. pontban az iratok újrarendezéséről számol be a jelentés, hat csoportba sorolva az iratokat.

2. Nyelv és írási nehézségek miatt a bizottság eddig még nem volt képes az összes kéziratokat áttanulmányozni, de a már mostanig áttekinthetőből azon véleményt szerezte magának, hogy a kéziratok csak akkor lesznek kiadhatók, ha azok mind nyelvileg, mint pedig az azokban használt jelölésekre nézve tökéletesen átdolgoztatnak.

3. Az összes kiadás az *Appendix* új kiadásával lenne megkezdendő, ami annyival inkább is célszerűnek mutatkozik, miután az *Appendix* eddig még úgy sincs magyar nyelven kiadva (...)

A tett lépésnek eddig ugyan még nem volt eredménye, de annak dacára reményli a bizottság, hogy azok nem fognak siker nélkül maradni.

König Gyula Vész J. Ármin Hunyadi Jenő"

1872. jún. „a M. T. Akadémia III. osztályának (...) jegyzőkönyvéből:

(...) az *Appendix*szel, (...) a nyelvre nézve azt határozza, hogy az latin nyelven, mint a szerző nyelvén adassék ki újból. A többi kiadásra való munkák sorozatának megállapítását az Értekezlet csakis a Bizottságtól várhatja el (...) a jelentést visszaküldi azon kéréssel, hogy az egész tervet a Bolyai-kéziratok kiadását illetőleg annak idején az Osztály elé terjeszteni szíveskedjék"

Majd az 1872-es végszó a bizottság elnöke, Vész Ármin akadémiai rendes tag tollából:

„A bizottság nem véli célszerűnek az alig 20 lapra terjedő *Appendix*nek külön kiadását, sőt azt hiszi, hogy az elég nagy halmazú, de szerfelett rendetlen kéziratokból egy mintegy 15–20 ívre terjedő kötet lenne kiadható egyszersmind (...) kívánta a az *Appendix*nek is magyarra való áttételét, miután az ezen a nyelven úgyse jelent meg".

A bizottsági jelentéstől számított huszonöt év múlva – az első latin nyelvű kiadásától számított 66 év után – világviszonylatban hatodik nyelvként és tizenegyedik kiadásként, 1897-ben került magyar nyelven az olvasók kezében „a tér abszolút igaz tudománya".

Az itáliai matematikusok kitartása, szakcikkei és kiadványai jóvoltából a múlt század derekán elindulhatott a Bolyai név s a forradalmat jelentő térelmélet világkörüli diadalútjára. Kivéve Magyarországot. Ebben oroszlánrésze Baldassare Boncompagni hercegnek volt, akinek kultúrtörténeti jelentőségű két levele ma is megfontolandó kritikát tartalmaz, ugyanis a kéziratthagyaték ma is kiadatlan.

A Bolyaiak – apa és fiú – munkásságát magába foglaló teljes kézirat-anyag ma már bárki számára hozzáférhető. Az eredeti iratoknak a Maros Megyei Dokumentációs Könyvtár Teleki Könyvtára a tulajdonosa. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és dr. Nagy Ferenc kultúrdiplomáciai erőfeszítésének köszönhetően fénymásolatban és mikrofilmen is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi a két Bolyai összes szellemi termékét.

A két Bolyai matematikai és műszaki kérdéseken kívül a tudományok majd minden területét mélyrehatóan vizsgálta: nyelvészet, történelem, filozófia, világnézeti kérdések, erkölcstan, politika, pedagógia, orvoslás, irodalom, zene művészetek. Sok újat alkottak, sok olyan felfedezést tettek, ami talán az abszolút tér leírásához hasonlóan első felfedezésnek számít. A nagy enciklopédikusokhoz hasonlóan Bolyai János éveken keresztül próbálkozott összefoglalni az emberi tudásanyag minden területét. Gondolatait az általa életműnek szánt „Tan" című munkában kívánta rendszerezni, de egy-egy nagyobb nekirugaszkodása után szembesülnie kellett a kitűzött feladat megoldhatatlanságával. Közel tízezer oldal őrzi fejtegetéseit a tudományok legkülönbözőbb területeiről. Erdély jeles történésze, Benkő Samu elkészítette a Bolyai János-kéziratok katalógusát és adott is ki ezekből apró töredékeket. Bolyai János életét és matematikai munkásságát a legmélyrehatóbban Weszely Tibor marosvásárhelyi matematikaprofesszor értékelte, zenei munkáját pedig Benkő András kolozsvári kutató a Farkaséval együtt adta ki.

Oláh Anna elvégezte ugyanezt a munkát, az arányaiban egyharmadnyi Bolyai Farkas kézirathagyatékkal. A kéziratokat rendezte, katalogizálta. A kemence-tanulmányából tudományos disszertáció született. Egyéb műszaki, közhasznú vonatkozású munkáit egy tanulmánykötetben dolgozta fel. A közel 300 oldalas kötet tartalmazza azokat a dokumentumokat, amelyek alátámasztják Jánosnak apjáról tett kijelentéseit, miszerint Bolyai Farkas híres volt mint pomológus, kertész, borgazda, bororvos, „doctor", kemencemester, „erőmíves" stb. Külön kötetben tárgyalja az orvoslás területéről összegyűjtött feljegyzéseit, elektroterápiáról, csecsemő-gondozásról, koleragyógyításról, szemészetről. Úgy tűnik, hogy már Daguerre képrögzítési leírása előtt fél évvel Bolyai Farkas képet rögzített. Szemüvegválasztási számításait, amelyek közismerten Gauss nevéhez fűződnek, jó harminc évvel közzétételük előtt már tanította a Marosvásárhelyi Kollégiumban.

Oláh Anna állította össze azt a Bolyai-bibliográfiát, amely a Romániában 1945–1985 között megjelent kiadványok, cikkek, tanulmányok, konferenciákon elhangzott előadások tematikáját tartalmazza.

Irodalomtörténeti ritkaság Bolyai Farkas peregrinációs útikönyve, melyet Oláh Anna dolgozott fel. A 85 darab emléklapot lefordította és kiegészítette az aláírók részletes adataival. A Bolyai-iratok tetemes része azonban, az itáliai matematikusok szorgalmazása ellenére, sajnos mindmáig kiadatlan.

A Bolyai-hagyaték sorsa iránt érdeklődő és felelősséget érző magyar tudományos intézményekre, tudósokra, kutatókra vár a feladat, létrehozni azt a bizottságot, amely az egyetemes tudomány számára elvégzi Vész Árminék elmaradt munkálatait.

Beke Margit *(Esztergom)*

Az esztergomi érsekek temetései Pozsonyban a XVIII. században

Bevezetés

A XVIII. századi barokk és az azt megelőző évszázad temetéseire vonatkozóan egyre több adat válik nyilvánossá, amelynek segítségével képet alkothatunk a főpapok és főurak végső tiszteletadásáról.[1] Az újabban előkerült levéltári források pedig árnyaltabbá tehetik eddigi ismereteinket.[2]

A látványos temetés költséges volta indokolta, hogy csupán a társadalom felső rétege engedhette meg magának a múlékony *theatrum sacrum* komoly szépségét. Bél Mátyás a XVIII. század elején ismerte a Nógrád megyei gazdagabb nemesek temetési szokását, a hosszas előkészületeket. Tudomása volt arról, hogy a koporsót fekete anyaggal vonták be, amelyre helyenként a meghalt címerét tették, míg a holt lábánál gyászba öltözött zászlótartó aranynyal, ezüsttel áttört, lándzsára tűzött fekete lobogót tartott.[3] Ezek a motívumok megtalálhatók a főpapok temetésénél is. Jelen vizsgálódásunk tárgyát az esztergomi érsekek mint Magyarország hercegprímásai és így legfőbb egyházi méltóságai képezik.

A törökök Esztergom elfoglalása után (1543) hatalmukba kerítették a várost, így mind az esztergomi érsekségnek, mind a káptalannak menekülnie kellett. A székhely ezután Nagyszombat illetve Pozsony, az akkori főváros, ahonnan az érsekség csak 1819-ben költözött vissza ősi székébe. A XVIII. században az érsekek temetkezési helye többnyire Pozsony.

Keresztély Ágost esztergomi érsek e században megnyerte a hercegprímási címet (1714) saját maga és utódai számára az érseki székben, és az ezzel járó rang megkívánta a barokk kortól és lélektől egyébként sem idegen pompás temetéseket. Megállapíthatjuk, hogy a halálozás és temetés között sok idő telt el. A két dátum összevetéséből kitűnik a hosszas előkészület, hiszen az érsekek rangjának megfelelően kellő időre volt szükség a balzsamozás, a gyászkellékek előkészítése, a vendégek meghívása, az utolsó három nap vendéglátása, a gyászbeszédek felkérése és kinyomtatása munkálataihoz.

---

[1] Szabó Péter: *A végtisztesség.* Bp., 1989.

[2] Primási Levéltár (PL). Archivum juridico-oeconomico et directorale. Tit. 1. Protocollum Francisci Barkóczy. Ennek alapján jelent meg Beke Margit: *Főpapi temetési szertartások és halotti címerek a XVIII–XIX. században.* In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* Bp., 1992. 4. 65–69. Uő.: *A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei.* Esztergom, 1995.

[3] Bél Mátyás: *Hungariából Magyarország felé.* Bp., 1984. 287–290.

Előkészület

A pozsonyi temetkezések sorát a XVIII. században Esterházy Imre gróf, esztergomi érsek (1725–1745) nyitotta meg, aki 1745. december 6-án hunyt el Pozsonyban és temetése 1746. január 19-én történt.[4] A hercegprímás a Szent Márton székesegyházban Alamizsnás Szent János tetemeinek vörösmárvány kápolnát építtetett és közepében elhelyeztette márványkő sírját. Az eredetileg pálos szerzetes prímás a koporsóját fából készíttette, amely idővel annyira tönkrement, hogy 1856-ban rézkoporsóval kellett felcserélni.

Utóda, Csáky Miklós gróf (1751–1757) temetéséről levéltári forrás is fennmaradt.[5] Ugyancsak Pozsonyban halt meg 1757. május 31-én, temetésére aránylag hamar, június 7-én került sor. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek (1761–1765) haláláról, temetéséről és halotti pompájáról a leggazdagabb levéltári forrás tanúskodik, amelynek alapján több publikáció készült.[6] A gróf 1765. június 18-án, délután 12.45 órakor hunyt el pozsonyi külső rezidenciájában, a temetést augusztus 14-én ejtették meg, majdnem kéthónapos előkészület után. A század nagyformátumú érseke, gróf Batthyány József (1776–1799) 1799. október 23-án tért meg az örök hazába, november 7-én hantolták el.[7]

A halálozás után általában az udvari kamara, az esztergomi és pozsonyi kanonokok, továbbá a rokonság képviselőiből alakult vegyes bizottság összeült és meghatározta a teendőket, amely kiterjedt a végrendelet megvizsgálására, a temetésre, a szertartásra és a leltárkészítésére. Legsürgetőbb a balzsamozás volt. Mindegyik érseket balzsamozták. Csáky Miklósnál feljegyezték, hogy még aznap az érseki rezidencia nyári lakának kertjében az orvosi szakmát elsajátító irgalmasrendi atyák jelenlétében este hét órakor elvégezték.[8] Közben a belső érseki palotában a szükséges állványokat elkészítették, és az érsek emberei még azon éjjel, tizenegy óra körül csendben, négylovas hintón elvitték a tetemet a Szent Lőrinc kapun át minden fény nélkül, majd főpapi öltözéket adtak rá és elhelyezték a kápolnában. Három oltárt állítottak fel, s a plébános gondjaira bízták, hogy megszervezze a világi és szerzetes papság közötti zsolozsmázás rendjét. Közben a Szent Márton székesegyház kanonoki stallumait fekete posztóval vonták be és ezeket nyolc címerrel díszítették. A templom főoltárát és a négy kisebbet szintén oly mó-

[4] Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata* (1707–1945). Bp., 1970. 75.; Padányi Bíró Márton: *Esther id est: Occulta abscondita azaz a mennyei Sugarlásoknak, isteni titkos munkálkodásoknak... tárháza... esthergomi érsek... Esterhazi Imre... kincse, kit... eltemetének a sirba sirva.* Pozsony, 1746.

[5] Bibliothéca. Esztergom. Batthyány-gyűjtemény. Cat. III. Episcopi, capitula, abbates. Tit. I. g. / 2–5. 357. doboz.

[6] cf. Beke 1992., Uő. 1995.

[7] Meszlényi 146., Pressburger Zeitung 1799. okt. 25., okt. 29., nov. 8., dec. 4.

[8] cf. 5. jegyzet.

don takarták le, hogy címerekkel ékesíthessék. A szentélyben külön katedrát állítottak fel fekete posztóval és címerrel ellátva, ahonnan a szentbeszédek hangzanak el.

Barkóczy Ferenc tetemét szintén az irgalmasrendi atyák jelenlétében szentelték meg, forró borral mosták le, majd gyolcsba göngyölték és ideiglenes katafalkra helyezték feszület és két égő gyertya közé.[9] Odarendeltek tizenkét szegényt, akiknek jelenléte az apostolokra utalt, hogy imádkozzanak az elhunyt lelkiüdvéért. A balzsamozást másnap este hét órakor végezték. A lovászmester gondoskodott arról, hogy éjjel fél tizenegykor zárt hatlovas hintó álljon készen fáklya és pompa nélkül, hogy a tetemet a belső érseki kúriába vigyék. Feltűnő, hogy a balzsamozást este kezdték, és az átszállítás – a források egybehangzó tanúsága szerint – csendben, minden fáklya és pompa nélkül, szinte lopva történik, mintegy jelezve, hogy a lélek még nem kész az ünnepi fogadásra, hiszen csak az exequia elmúltával válik méltóvá a temetésre, amikor felöltözve, imádság, fény, zene kíséretében, az elhangzott ünnepi szónoklatok után készen áll a mennyei ünnepélyes bevonulásra.

Az előkészületekhez tartozott a több száz gyertya és fáklya elkészítése, a címerek megfestése és a művészi kivitelezésű építménynek, a castrum doloris-nak a munkálatai. Az élelmiszerek, a húsok, fűszerek beszerzése nagyobb mennyiségben történt a temetést megelőző háromnapos szertartásokra, hiszen az érkező vendégekről illően gondoskodtak. Az utolsó napokon hangzottak el az elhunyt érdemeit dicsőítő szónoklatok, amelyeket előzőleg kinyomtattak és bekötöttek. A látvány esztétikáján túl gondoskodtak a fizikum és a szellem táplálékáról is.

Kellékek

Látvány tekintetében előkelő helyet foglal el az utolsó három napon használatos castrum doloris/gyászravatal. A nálunk eddig ismeretes castrum doloris gyászos fenségétől teljesen eltérő formát mutat puritánságával a konstanzi zsinat (1414–1418) alkalmával elhunyt bari bíboros temetéséről fennmaradt ábrázolás.[10] A gyászravatal a koporsó fölé magasodó szellős falécek rácsozata, amelyre gyertyákat helyeztek és a koporsó mellé az imádkozó, ülő szerzetes is belefért. A temetési körmenetben a koporsót mintás anyaggal fedték be, amelynek szegélyén Mária neve olvasható és a koporsón a főpapi jelvények, a pásztorbot és bíborosi kalap látható.

Nálunk, a XVIII. században ismeretes, hogy Esterházy Imre gróf hercegprímás III. Károly király halála alkalmával 1740-ben Antonio Galli-

[9] Beke 1992. 66.

[10] Concilium Constantinense. Konsztancszkij szobor 1414–1418. C. Peterburg, 1875.

Bibienával készíttetett gyászravatalt,[11] azonban a prímáséról eddig nem kerültek elő adatok – elképzelhető, hogy nem volt. Csáky Miklós esetében a forrás négylépcsős állványról (tegma) szól, amelyet olyan magasságban és nagyságban kellett készíteni, hogy a címereknek kellő helyet biztosítsanak és erre helyezték az intarziás koporsót.[12] Barkóczy Ferencnél találkozunk a castrum doloris elnevezéssel, amely Sebastian Zeller metszetében maradt az utókor számára.[13] Ez baldachinra emlékeztető, négy oldalról kapuszerű kiképzésű művészi alkotás, amelyet Johann Georg Leithner bécsi szobrász alkotott. A barokk építmény óriási nagyságú a múló idő számára 6 öl magas, 4,5 öl hosszú, 3,5 öl széles méreteivel. Az oszlopok tövénél négy allegorikus nőalak – Religio, Fidelitas, Patria, Pallas – látható, valószínű, hogy tudatosan kötődnek az érsek eszmevilágához. Az oszlopfőkön és az oromzaton a puttók mellett denevérszárnyas halálfejek az esemény félelmetességét sugallják és a sötétséget szimbolizálják. Az építményt az oromzat díszéül szolgáló címer teszi sajátossá. A szónokok kiemelik, hogy Barkóczy Ferenc néhány évvel azelőtt egri püspökként az egri remete hegyekben elkészíttette koporsóját e felirattal: Franciscus Barkoczi indignus episcopus Agriensis, esca vermium.[14] Erre a tényre visszhangként szólt Hermann József megállapítása a gyászbeszédben: Akit nagynak tartott Isten, Király, s Ország, Férgek eledele lett e nagy Méltóság.[15] A szarkofág feliratai külön nyomtatásban is megjelentek a címerpajzs-feliratokkal együtt.[16]

Batthyány József érsek castrum dolorisának szintén fennmaradt a képe, amelyet 1799-ben Pozsonyban Pietro Travaglia olasz művész készített.[17] A ravatal ugyancsak baldachin-szerű, piramisokra emlékeztető négy korinthoszi oszlop fölött a timpanon közepén bíborosi címer látható, körötte koponyák és a mulandóság szobra.

A díszravatalt általában a diadalkapuból vezetik le mint ősmintából. Kétségtelen a közöttük fennálló párhuzam. Amint a csatából győztesen megtért hadvezérnek joga volt a diadalkapun átmenni, úgy a gyászravatalon is

---

[11] Galavics Géza: *Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez.* (Batthyány József castrum dolorisa). In: Építés, építészettudomány, 1973. 497–508.

[12] cf. 5. jegyzet.

[13] *Elogia funebria castro doloris Francisci Barkóczy principis et primatis Hungariae inscripta.* Posonii 1765., Kapossy János: *Johann Georg Leitner.* Archeológiai Értesitő LI. (1938) 105–107.

[14] Hermán József: *Az esztergomi kedves és nagy fő-papnak hármas ditsérete, mellyet méltóságos szalai, pálóczi és tavarnai groff Barkóczi Ferenc... Halottas Pompájának alkalmatosságával a Posonyi Szent Márton Templomában 1765-dik esztendőben Kis-Asszony havának 12-dik napján elő nyelvel hirdetett.* Győr, 1765.

[15] Hermán 1765.

[16] cf. 13. jegyzet.

[17] Galavics 1973. 499.

azokat vihették át, akikre – szent Pál szavaival élve,[18] az élet pályáját megfutván és a díjat megnyerve – hervadhatatlan koszorú vár. Az értelmezésnél szintén a Szentírás motívuma siet segítségünkre, ugyanis a kapu az, amelyen át a lélek az örökkévalóságba költözik.

A mennyei bevonulást a szónok Barkóczy Ferenc esetében összehasonlítja az esztergomi várba vonulásával érseki kinevezésekor: „Az Ország szine és fénye előtt ágyú bömbölések, sip, dob és trombita harsogások között lobogó zászlóitokkal bekisértetek"[19] És lám, hasonló módon történik Pozsonyban az utolsó útja.

A temetéshez szorosan hozzátartoztak a halotti címerek, amelyek szinte személyes jellegűvé avatják a gyászpompát. Csáky Miklós temetésénél a templomi szertartáshoz használták a címert. Barkóczy Ferenc esetében teljesebb képet kaphatunk a halotti címerek készítéséről és használatáról. A vegyes bizottság döntött abban, hogy a festő 180 selyem, 150 nagyobb papír és 150 kisebb papírcímert készítsen, amelyeket a temetési körmeneten, illetve a templomi díszítésben használtak. Joggal szólhatott így a szónok: „Hol vagytok ti méltóságos Barkóczi Háznak czimeres Oroszlánjai?"[20] Batthyány Józsefnél nem találkozunk ennyi címerrel, de az egyik ünnepi szónok így fordul feléjük: „ezek a legfőbb Papi Méltóságoknak jeleivel fel-ékeséttetett szomorú Tzimerek... tehát Ti ditső Tzimerek, Ti Érseki, Ti Vitézi, Ti Hertzegi, Ti Kárdináli Méltóságokkal ragyogó Tzimerek... Ti vagytok azon szerentsétlen Tzimerek, kik most okozzátok Bánatunkat, nevelitek szomoruságunkat."[21] Az örök világosságot jelképező fény a gyertya és fáklya formájában jelenik meg. Barkóczy Ferenc temetésénél a selyemcímerekhez és papírcímerekhez különböző súlyú fáklyákat készítettek és azokat körmenet alkalmával társadalmi rang szerint osztották szét. A castrum doloris lépcsőire is meghatározott számú gyertyát helyeztek.

Szertartás

A temetési előkészületnek sajátos rítusa volt. Az elhunytat – mintegy jelképesen – éjjel, a sötétben vitték a nyári rezidenciából a belső, a városban lévő prímási palotába, ahol főpapi ornátusba öltöztették, körülötte elhelyezve pásztorbotját és keresztjét. Az érseknél kétszer három napot tettek ünnepé-

[18] 1Kor 9, 24.

[19] Hermán 1765.

[20] Hermán 1765.

[21] Vantsay János: *Halotti ditséret, mellyben a néhai nagyméltóságú németujvári gróf Batthyány Jósefnek... nagy érdemeit élő nyelvvel hirdette... midőn Pozsonyban 1799. karácsony hó 10–11–12. napján... az esztergomi érsekségnek árva rendei szomorú gyászos egyházi pompával tisztelték.* Posony, 1799.

lyesebbé, a halál utánit inkább *triduum*nak, a temetés előttit *exequiá*nak nevezték.[22] A triduumon át a plébános gondoskodott arról, hogy a szobában, amelyben a tetem (corpus!) fekszik, három oltárt állítsanak fel, ahol hét és tizenegy óra között reggel szentmisét mondhassanak és a szerzetes és világi papság zsolozsmázhasson.[23] Mindhárom napon Pozsony minden templomának harangja megszólalt, még a városi torony harangja is, amely egyébként örvendetes események alkalmával zendül meg, amint Barkóczy forrásai alapján ez ismeretes.[24] Ez annak a bizonyítéka, hogy a temetés nem csupán a gyász kifejezése, hanem az örök élet elővételezése, és mint ilyen, örvendetes esemény. Barkóczynál négy oltárt állítottak fel és délelőtt miséztek, délután különböző szerzetesrendiek és a pozsonyi káptalan halotti zsolozsmát énekeltek óránként felváltva. Amikor ők nem voltak jelen, akkor a már említett tizenkét szegény imádkozott az elhunytért. Batthyány József október 23-án hunyt el és a triduum három nap múlva kezdődött, s 26-ától 28-áig tartott.[25] A gyászravatalon nyitott koporsóban feküdt, jobb oldalán a kereszt, balján a kardinális kalap. A főpapi rendi jelvények és más jelvények a lába felőli asztalon helyezkedtek el. Mellette a helyőrségi testület hat tagja kivont fegyverrel díszőrséget állt. A három nap elteltével a tetemet a Szent László kápolnába vitték, ahol koporsóba helyezték, a koporsót lepecsételték és ott tartották az exequia napjáig.

A források szerint a fekete szín uralkodott: „ezek a sötét kárpitok, ezek a szomorúan pislogó világosságok: ezen nagyra Föl-emeltetett Halotti készület"[26] jellemezte a szertartások színhelyét, különösen az exequia idején. Fekete kelmével borították be az oltárokat, az oszlopokat, a szószékeket és kanonoki stallumokat a templomban, és a halál félelmetességét csak fokozta a castrum doloris és a koporsó. A sötét színek halott világában a reményt a gyertyák és a fáklyák jelentették, nem véletlen, hogy a gyászravatalnál több tucat gyertya égett. A sötétséget kissé a címerek színessége is oldotta. Az exequia, az elhunyt lelkiüdvéért végzett gyászmisék, halotti zsolozsmázások és ünnepi szónoklatok ideje három napig tartott. Barkóczy Ferenc esetében ez 1765. augusztus 12–13–14-én volt, és az utolsó napon történt a temetés. Batthyány József érseknél a temetést 1799. november 7-én végezték, míg az exequiát november 10–11–12-én tartották meg. A temetés kezdete az a pillanat, amikor a tetemet a rejtőzködés helyéről előhozzák főpapi ruházatban, rangjának és kitüntetéseinek jelvényeivel, mintegy készen állva a mennyei bevonulásra, miután a díszravatal kapuin átvitték. Óhatatlan, hogy eszünkbe ne jusson a zsoltáros éneke: „Emeljétek föl fejeteket, kapuk, / ősi kapuszár-

[22] Csáky Miklósnál találkozni a triduum kifejezéssel.
[23] cf. 5. jegyzet.
[24] Beke 1992. 66.
[25] Pressburger Zeitung 1799. nov. 8.
[26] Vantsay 1799.

nyak, táruljatok, / hadd vonuljon be a dicsőség királya!"[27] A dicsőséges bevonulás jelképe a látványos temetési körmenet. A koporsót Barkóczy Ferenc és Batthyány József esetében is tizennégy plébános vitte, a koporsó előtt kis párnákon a kitüntetéseket, főpapi jelvényeket is felvonultatták. A menetben a koporsó mellett az érseki udvar tisztjei és a pozsonyi magisztrátus mehettek. Ott találhatók a körmenetben a társadalom különböző rangú és rendű képviselői, a főpapság, az egyházmegyés papság és a tanuló ifjúság. Köztük igen fontos szerepet töltött be az énekkar és a zenekar. Mikor a címereket és gyertyákat kiosztották, harangzúgás és énekszó mellett elindult a körmenet az Alamizsnás Szent János kápolna kriptájához, hogy végső búcsút vegyenek a jelenlévők az elhunyttól. Barkóczynál ezután következett az örvendező szentmise – annak jeléül, hogy a kereszténynek a halál a mennyei születésnapot jelenti.

A XVIII. századi halotti pompa a barokk kori gondolatnak megfelelően szemlélteti a halál rettenetes voltát és a gyász fenségét, amelybe mégis belevilágít a túlvilági élet fénye, amely a reményt fejezi ki.

[27] Zsolt 24, 7.

Penka Peykovska *(Szófia)*

Fermendzsin Özséb és a magyar történetírás

A XIX. század utolsó harmadában a ferences rendi szerzetes Fermendzsin Özséb a bánáti katolikus bolgárok kulturális mozgalmának legkiemelkedőbb képviselője. Unyi Bernárdin magyar történész a magyarországi „délszláv tudósok egyik legnagyobb alakjának" tartja. „Fémjelzett neve van főleg a Bulgáriába és Magyarországba letelepedett katolikus bolgárokra-pavlikánokra vonatkozólag és a délszláv kérdések taglalásában" – így értékeli tudományos életművét Unyi a sokác, bunyevác és bosnyák ferencesek történetéről szóló könyvében.[1]

Fermendzsin Özséb, világi néven Lukov Martin Vingán letelepült bolgár paulichianok leszármazottja volt.[2] 1845-ben született Vingán, az ottani két osztályos latin iskolában tanult, ahol a vingai kolostor ferences rendi szerzetesei tanították. Tizenhét éves korában lépett a rendbe, összesen hét évig tanult, amíg letette a fogadalmat. Tanulmányait a radnai kolostorban, majd Baján folytatta. Mint ferences rendi szerzetes végezte el a bécsi egyetemet. 1868-tól 1878-ig szerzetes volt a vingai, radnai és vukovári kolostorokban, ezután pedig teológiatanár Baján. Ott műveltsége miatt társai a Ferenc-rend általános tanácsosává választották, ezért öt évet töltött Rómában. Fermendzsint, miután hazajött, újraválasztották és ezután véglegesen Rómában maradt. A rend generálisa kinevezte az egész rend évkönyvírójává és megbízta a híres „Waddingi Annales" 25. kötetének megírásával.[3] 1890-ben a zágrábi akadémia rendes tagja lett. Nasicban halt meg 1897-ben.

Röviden ennyit tudunk e kiváló történész életpályájáról.[4] Fermendzsin Özséb munkássága nem népszerű, bár egyes bolgár és magyar tudósok (Miletics Ljubomir[5] Thallóczy Lajos[6]) ismerik kiadott műveit. Dolgozatom bemutatja Fermendzsin munkásságát fennmaradt kiadatlan kéziratával együtt, ismeretlen személyes iratok alapján feltárja kapcsolatait korabeli magyar történészekkel, és kiemeli a magyar történetíráshoz való viszonyát.

---

[1] P. Unyi Bernárdin OFM: *Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története.* Bp., 1943. 193.

[2] Családja 1726 és 1731 között kitelepült Nikápolyból az akkoriban Ausztriához tartozó Oláhországba, innen 1783-ban átment a Bánságba és megtelepedett Ó-Besenyőn, majd véglegesen Vingán, 1741-ben.

[3] Megjelent *Annales minorum* címmel (XXV. Quaracchi, 1886).

[4] Милетич Л.: От. Еусебий Фермендджинъ. Български преглед, 1897, No. 4, с. 148–150; *Magyar életrajzi lexikon.* I. köt. Bp., 1981. 504.

[5] Милетич Л.: Из историята на българската католишка пропаганда през XVII в. Български преглед, 1894, No. 10–11.

[6] *Fermendzsin, Acta Bosnae... ecclesiastica,* Zagrabiae, 1892. (Ismertetés) Századok, 1893, 609–622.

Fermendzsin Özséb történeti munkái elválaszthatatlanok a XIX. századi magyar pozitivista történetírástól és a „pozitív" tények megállapítására törekvő speciális kutatástól. Életműve szorosan kapcsolódik a bécsi magyar történetírói csoporthoz, amelynek szervezője és összekötő ereje Thallóczy Lajos volt. Ausztria–Magyarország Balkán félsziget felé irányuló gazdasági és politikai törekvéseinek megfelelően Thallóczy Lajos életprogramjának tengelyévé tette Magyarországnak a Balkánnal, illetve a környező szláv népekkel való kapcsolatainak tanulmányozását, történeti forrásai feltárását. Az útnak induló részletkutatás jellemző termékei a speciális forráskiadványok.

Fermendzsint leginkább a magyar korona délszláv alattvalói és a köztük működő ferencesek története érdekelte, mivel a balkáni délszláv ferences barátok a nyugati politikának öntudatos, vagy Olaszországból vagy Bécsből igazgatott tényezői voltak. Így utazott Fermendzsin Özséb Európában, Egyiptomban, Palesztinában és Élő-Ázsiában. Tizenöt éven át kutatott Olaszország, Magyarország, Galícia, Bosznia, Albánia, Dalmácia és Palesztina könyvtáraiban és levéltáraiban, hogy összegyűjtse a történelmi adatokat, szerette a munkáját és keményen dolgozott. 1883 márciusában a következőt írta Rómából barátjának, Koszilkov Lipót vingai bolgártanárnak és irodalmárnak: „Mondja meg [anyámnak], hogy... ne aggódjon értem... Hadd tudja, hogy amikor nem írok, akkor jól vagyok, egészséges vagyok és sok munkám van. ...Bánkódom otthonomért és családomért".[7]

Fermendzsin Özséb fő művei – *Acta Bulgariae ecclesiastica* (Zágráb, 1887) és *Acta Bosnae... ecclesiastica* (Zágráb, 1892) – egyház-, népiség- és művelődéstörténeti szempontból különösen értékes forráskiadványok. Az *Acta Bulgariae ecclesiastica*[8] Bulgária 1565 és 1799 közötti egyháztörténetére vonatkozik, és a bolgár katolikus szerzetesek a római Congregatio de Propaganda Fide-hez írt leveleinek és jelentéseinek (összesen 265 irat) teljes gyűjteménye. „Számos darab valóságos gyöngy a katolicizmus és általában a Balkán félsziget XVI–XVIII. századi vallási történetéhez. Annál becsesebbek ezek az adatok, mert a török hódoltság balkáni és Duna vidéki társadalmi képét ezek nélkül meg nem érthetjük" – így értékelte Fermendzsin könyvét Thallóczy Lajos.[9]

Az *Acta Bosnae... ecclesiastica*[10] című forráskiadványa Bosznia 925 és 1752 közötti történetére vonatkozó iratokat tartalmaz. Annak ellenére, hogy a

---

[7] Български исторически архив (БИА). Ф. 579. а.е. 3. л. 36

[8] Teljes címe: *Acta Bulgariae ecclesiastica* ab a. 1565 usque ad 1799, collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendzin ordinis S. Francisci. – Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 18. Zagrabiae, 1887.

[9] Thallóczy: *i. m.* Századok, 1893. 610.

[10] Teljes címe: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. – Monumenta apectantia historiam Slavorum meridionalium, 23. Zagrabiae, 1892.

Századoknak 1893-ban írt könyvismertetésében[11] Thallóczy Lajos erősen kritizálta Fermendzsin forrásközlési módszerét (nevezetesen azt, hogy a regeszták nem teljesek, hogy a szerző előszavában nem mondta meg, mit és miért csinált, és összekevert egyházi és világi dolgokat), mégis, korának egyik legjobb magyar Balkán-szakértője felismerte az oklevéltár történeti értékét, azt, hogy a XVI–XVIII. századi adatok új anyagot tartalmaznak Bosznia és a szomszéd ferencesek történetéhez.

Fermendzsin Özséb 1894. május 20-án Thallóczynak írt levele[12] és Smičiklas T. horvát professzor szavai[13] tanúskodnak arról, hogy a zágrábi akadémia elfogadta kiadásra egy másik gyűjteményét is *Acta Croatae ecclesiastica* címmel, amely azonban nem látott napvilágot.

Fermendzsin több kisebb tanulmánya a zágrábi akadémia „Starine" című kiadványában jelent meg.[14]

Ezeken kívül a budapesti Ferences- és a gyöngyösi Bajza József könyvtárban található Fermendzsin Özséb kiadatlan kéziratok hat kötetre rúgnak.[15] Tulajdonképpen ezek a kéziratok a tudós kutatómunkájának különböző korszakaiból származó, nagy mennyiségű latin, olasz, bosnyák és bolgár levéltári anyag másolatát tartalmazzák. Fermendzsin budapesti archívumában a következő kéziratos művei vannak: a Monumenta Bulgariae potissimum Franciscana (XXII-3/16), amely bolgár anyagból áll, az Adversaria. Tom. I, amely Vukováron készült 1872-ben, az Adversaria... quod suum in privatum usum adnotabat és a Collectorea, amelyek az 1882. évre vonatkoznak (az utóbbi mű elkészítési helye Baja). A Gyöngyösön található két kötetből különösen érdekes az Index rerum que missiones franciscanes in partibus Balcanicis spectant..., amely a római könyvtárakban és levéltárakban 1883-ban összegyűjtött iratmásolatokat tartalmazza (MS. 40). A másik pedig „A bosnyák és a magyar ferences rendtartomány történetére vonatkozó anyaggyűjtés. 1884–1888" címet viseli. Ezek a kéziratos kötetek azért nagyon értékesek, mert bennük sokszor olyan okmányok másolatairól van szó, amelyek eredetijeit nem könnyű fellelni vagy már el is pusztultak.

Több éves levéltári búvárkodásának eredményeként Fermendzsin Özséb a délszlávok magyarokkal való viszonya történeti forrásainak egyik legjobb

---

[11] Századok, 1893. 609–622.

[12] Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Kézirattár. F XI/300. f. 1.

[13] Vienac, 1897. N 27.

[14] *Prinos za životopis Gjorgja Križanića, svećenika i kanonika Zagrebačke biskupije* (Starine, XVIII); *O. Rafael Levaković i vlasi u Hrvatskoj* (Strine, XX); *Chronica observantis Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici* (Starine, XXII); *Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od g. 1620–1648* (Starine, XXIV); *Isprave g. 1579. 169 tičuće se Crne Gore i stare Srbije* (Starine, XXV).

[15] Lásd még: Mladenov C.: *Bolgár adalékok a magyar levéltárakban.* In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Szerk.: Dobrev Cs.–Juhász P.–Mijatev P. Bp., 1981. 258–261.

ismerőjévé vált, különös tekintettel a vatikáni levéltárakra. Szakmai tanácsért felkereste maga Thallóczy Lajos is, akinek életcélja a középkori magyar királyság délszláv népekkel való szoros kapcsolatának a felderítése volt, és aki történeti anyagért szintén végigbarangolta az európai levéltárakat. Naplójában Thallóczy megemlíti, hogy 1890 júliusában találkozott Fermendzsinnel Dubrovnikban ottani kutatásai idején,[16] de nem részletezi, miről beszélgettek. Episztoláris hagyatékában található Fermendzsin két hozzá intézett levele: az egyik, ahogy már megemlítettünk, 1894 májusából való, a másik pedig 1895 októberéből.[17] Ezek a levelek tanúskodnak arról, hogy Fermendzsin tájékoztatta Thallóczyt a „bosnyák viszonyokról szóló okmányokról", a paduai szemináriumi könyvtárban meglévő Farlati-gyűjtemény magyar történeti vonatkozású tartalmáról, és a Propaganda levéltárában őrződő kódexek hungarikumairól.

Fermendzsinhez fordult szakmai kéréssel a Thallóczy bécsi történész baráti köréből való Hodinka Antal is, aki orosz és délszláv források magyar vonatkozásaival foglalkozott. Amikor 1895-ben Hodinka Antal a magyarországi oroszokról szándékozott levéltári anyagot gyűjteni, Fermendzsin felhívta Thallóczy figyelmét, hogy jó lenne, ha barátja ezzel kapcsolatban meglátogatná az egri és az esztergomi érseki levéltárakat.[18] A bolgár származású történész személyesen is válaszolt Hodinkának, s levelében felvilágosította őt a Propaganda levéltárában „Ungaria" név alatt meglévő kódexekről.[19]

Egyelőre ennyit találtunk Fermendzsinről a magyarországi levéltárakban. Teljes irathagyatékának felderítése és tanulmányozása azonban még előttünk áll. Életművének korszerű értelmezése hozzájárulna, hogy meghatározható legyen a bolgár katolicizmus helye a kultúrtörténeti folyamatban.

---

[16] OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 2459. I. köt. 302.
[17] OSZK. Kézirattár. F XI/300. f. 3.
[18] Uo.
[19] MTA kézirattára. Ms. 4816/34.